

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 2

Том 2

2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Корнякова Тетяна Всеволодівна – доктор юридичних наук, доцент

Відповідальний секретар:

Сачко Олександр Васильович – кандидат юридичних наук

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко Ігор Григорович – доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент

Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова)

Богатирьов Іван Григорович – доктор юридичних наук, професор

Богатирьова Ольга Іванівна – доктор юридичних наук, професор

Бондаренко Наталія Леонідівна – доктор юридичних наук, професор (Республіка Білорусь)

Вишня Володимир Борисович – доктор технічних наук, професор

Гошовський Володимир Сергійович – доктор юридичних наук

Грабильніков Анатолій Васильович – кандидат юридичних наук, доцент

Ємельянов Володимир Павлович – доктор юридичних наук, професор

Калашников Віктор Михайлович – доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор

Кулієв Ібрагим Орудж огли – доктор юридичних наук, професор (Азербайджанська Республіка)

Марков Карло Анатолійович – доктор історичних наук, професор

Мінченко Сергій Іванович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Мудриєвська Людмила Михайлівна – кандидат юридичних наук,

кандидат філософських наук, доцент

Негодченко Олександр Володимирович – доктор юридичних наук, професор

Патерило Ірина Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент

Приймаченко Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук, професор

Пушкіна Олена Вікторівна – доктор юридичних наук, професор

Тертишник Володимир Митрофанович – доктор юридичних наук, професор

Уваров Володимир Генадійович – доктор юридичних наук, доцент

Халімон Сергій Іванович – доктор юридичних наук, професор

Чабаненко Микола Миколайович – доктор юридичних наук, доцент

Чукаєва Вероніка Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент

Шуба Борис Володимирович – доктор юридичних наук

Юзікова Наталія Семенівна – кандидат юридичних наук, доцент

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

*Зміст наукових праць не завжди збігається
з точкою зору редакційної колегії.*

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 14 від 08.06.2017 р.)**

Офіційний сайт: apnl.dnu.in.ua

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням на підставі
Наказу МОН України від 21 грудня 2015 року № 1328 (додаток № 8)**

***Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)***

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія KB № 21220-11020P
від 23.01.2015 р. видане Державною реєстраційною службою України

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15(477)«1845»:343.54

Громовий О. О.,

аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

СИСТЕМА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА НОРМАМИ УЛОЖЕННЯ ПРО ПОКАРАННЯ КРИМІНАЛЬНІ ТА ВИПРАВНІ 1845 Р.

THE SYSTEM OF CRIMES AGAINST MORALITY IN THE UKRAINIAN LANDS ACCORDING TO THE NORMS OF THE CODE OF CRIMINAL AND CORRECTIONAL PENALTIES OF 1845

Стаття присвячена аналізу ролі і місця системи злочинів проти моралі в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. У ній встановлено, що значний вплив на формування кримінально-правових санкцій за цю категорію злочинів у досліджуваній період чинили як держава, так і церква. Також у статті проаналізовано основні склади злочинів проти моралі, передбачені Уложением про покарання кримінальні та виправні 1845 р., а також систему покарань за їхнє скоєння.

Ключові слова: Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., система покарань, злочини проти моралі, церковна юрисдикція, кримінальна відповідальність.

Статья посвящена анализу роли и места системы преступлений против морали в Уложении о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. В ней установлено, что значительное влияние на формирование уголовно-правовых санкций за данную категорию преступлений в исследуемый период оказывали как государство, так и церковь. Также в статье проанализированы основные составы преступлений против морали, предусмотренные Уложением о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г., а также система наказаний за их совершение.

Ключевые слова: Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г., система наказаний, преступления против морали, церковная юрисдикция, уголовная ответственность.

The article is devoted to the analysis of the role and place of the system of crimes against morals in the Penal and Correctional Penalty Regulations of 1845. It establishes that a significant influence on the development of criminal sanctions for this category of crimes during the period under investigation was played by both the state and the church. Also, the article analyzes the main components of crimes against morals provided for by the Penal Code on Penalties and Corrections in 1845, as well as the penal system for committing them.

Key words: Code of Criminal and Correctional Penalties of 1845, penal system, crimes against morality, church jurisdiction, criminal liability.

У процесі розбудови суверенної і незалежної Української держави історичне минуле, правова спадщина українського народу відіграють важливу роль. Серед багатьох історико-правових явищ вагоме значення для юридичної науки має дослідження системи кримінальних злочинів та покарань загалом і злочинів проти моралі зокрема. Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, наявні дослідження недостатньою мірою відтворюють становлення і розвиток системи злочинів проти моралі в історії українського права. У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

По-друге, у сучасній українській державі відбуваються складні і неоднозначні процеси реформування системи кримінального права: прийняття нових нормативно-правових актів сприяє демократизації та гуманізації сфери права, його пристосуванню до вимог сьогодення, до реалій повсякденного життя з урахуванням тих чинників, які склались у сучасному світі. З огляду на важливі перетворення у вітчизняному праві, значущим і актуальним є здійснення цього історико-правового дослідження.

Варто сказати, що питання історичного розвитку системи кримінального права України загалом та злочинів проти моралі на українських землях у складі Російської імперії зокрема були предметом досліджень багатьох вчених (О.В. Андрусенко, А.В. Васильєв, М.І. Колос, С.В. Кудін, О.В. Макаренко, А.В. Попов, Н.В. Сушицька, П.Л. Фріс, М.П. Чубинський).

Метою статті є виявлення історичних закономірностей становлення та побудови системи злочинів проти моралі за нормами Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Заради досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

- установити, які саме склади злочинів проти моралі були закріплені в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р.;

- виявити, які покарання встановлювались за скоєння цих злочинів за цим нормативним актом;

- визначити, який порядок застосування цих покарань до осіб, що вчинили дану категорію злочинів, було передбачено Уложением про покарання кримінальні та виправні 1845 р.

Розвинену систему злочинів проти моралі передбачало Уложення про покарання кримінальні та

виправні 1845 р. (далі – «Уложення...») Такі діяння передбачалися главою четвертою «О преступлениях против общественной нравственности и нарушении ограждающих оную постановлений» розділу VIII «О преступлениях и проступках против общественного благоустройства и благочиния». Ця глава містила в собі два відділення: «О соблазнительном и развратном поведении, о противоестественных пороках и о сводничестве» (ст. ст. 1281–1300) та «О противоправных нравственности и благопристойности сочинениях, изображениях, представлениях и речах» (ст. ст. 1301–1305) [11, с. 578].

Значне місце серед злочинів проти моралі за цим правовим актом займає розпуста. Відповідно до ст. 1281, розпусна поведінка, вчинена в публічному місці або поєднана зі спокусою для інших осіб, вчинена жінкою або чоловіком, карається тюремним ув'язненням: «За непотребное поведение, когда оно доказывается бесстыдными в публичном месте или по чему-либо иному, соединенными с соблазном для других действиями, виновные как мужчины так и женщины подвергаются заключению в тюрьме на время от шести месяцев до двух лет» [11, с. 579]. Цікавим, на нашу думку, є той факт, що суб'єктом злочину може бути не тільки жінка, а й чоловік.

Близький до цього склад злочину передбачено ст. 1282, яка встановлює відповідальність за утримання власного чи за найманням будинку для розпусти («Кто откроет свой собственный или нанимаемый им дом для непотребства, или иным каким-либо образом из непотребства других делает себе ремесло<...>») [11, с. 579]. Особа, яка вчинила цей злочин вперше, підлягала штрафу: в столиці – від 10 до 15 рублів, в інших містах – від 3 до 10 рублів, в селищах – від 1 до 3 рублів. За вчинення цього вдруге встановлювалась санкція у вигляді ув'язнення у гамівному будинку на термін від 6 до 12 місяців. Крім того, стаття передбачає і додаткові покарання, а саме – віддання особи під нагляд поліції в разі наявності обтяжуючих обставин та вигнання за межі держави для іноземців.

Цікавим є той факт, що окремою статтею передбачалася відповідальність власників установ, які були створені не з метою заняття розпустою, а з іншою метою, але тут також надавались такі послуги. Так, ст. 1283 твердила: «Содержатели гостиниц, рестораций, кофейных домов, трактиров, харчевен, погребов, бань и других публичных заведений, за доставление заведомо способов к непотребству в их заведениях, подвергались денежному взысканию: в первый раз от десяти до двадцати рублей; во второй раз вдвое; а в третий раз, сверх денежного взыскания, определенного за повторение преступления, заведения их закрывались» [11, с. 579]. Невипадково у сучасній кримінально-правовій літературі України і Росії з урахуванням практики, що склалася, неодноразово наголошувалося на необхідності розширення поняття «місця розпусти та звідництва для розпусти».

Так, наприклад, С.Ф. Денисов слушно зазначає, що утримання місць розпусти може здійснюватися

приватним власником або членами його родини, квартиронаймачами чи піднаймачами, орендарями, а також особами, які використовують певні об'єкти для виробничих чи невиробничих потреб [3, с. 14].

Близькою за значенням є ст. 1284, яка встановлює відповідальність осіб, які заохочують розпусту в кімнатах або будинках, які вони займають, якщо ця діяльність не матиме постійного характеру: «Кто заведомо из денежного или иного вознаграждения, в комнатах им занимаемых или находящихся в его ведении, будет позволять производить непотребство, хотя и не виде постоянно открытого оному дома, тот за сие подвергается аресту на время от семи дней до трех недель» [11, с. 580]. Як видно зі змісту статті, за цей злочин законодавець встановлює відповідальність у вигляді арешту на термін від 7 днів до 3 тижнів.

«Уложення...» також регламентує юридичні наслідки для осіб, що ініціюють або заохочують розпусне та непристойне життя малолітніх або неповнолітніх, які перебувають під їхнім наглядом. У цьому аспекті цікавою є ст. 1285, яка встановлює таке: «Если лица, имеющие надзор за малолетними или несовершеннолетними или же находящиеся в услужении родителей их, опекунов или родственников, будут благоприятствовать склонности сих малолетних или несовершеннолетних к непотребству и другим порокам, или же побуждают их к тому своими внушениями или обольщениями, то они подвергаются за сие заключению в тюрьме на время от трех до шести месяцев, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим их вину. Сверх того, первые лишаются навсегда права иметь за малолетними или несовершеннолетними надзор» [4, с. 128]. Стаття встановлює дуже цікаву категорію суб'єктів злочину:

- особи, які, відповідно до закону або рішення суду, є представниками малолітніх або неповнолітніх осіб (законні опікуни, піклувальники тощо);
- особи, які знаходяться в «услужінні» батьків, опікунів, піклувальників або родичів малолітніх або неповнолітніх осіб (слуги, наймані працівники, няньки тощо).

Крім основного покарання у вигляді позбавлення волі на певний термін, за цей злочин законодавець встановив і додаткову санкцію у формі позбавлення особи певної категорії прав, а саме права можливого нагляду за малолітньою або неповнолітньою особою у майбутньому.

Досить лаконічним є зміст ст. 1286, яка говорить про відповідальність осіб, які відвідують розпусних жінок: «Кто будет явным и соблазнительным образом посещать непотребных женщин, тот за сие подвергается денежному взысканию от одного до десяти рублей» [11, с. 580]. Отже, суб'єктом злочину вже є не лише жінка, що веде непристойний спосіб життя та має розпусну поведінку, але й чоловіки, що її відвідують і своїми діями сприяють їй. Щоправда, відповідальність за цей злочин для чоловіка є менш суворою, ніж для жінки, і містить лише грошове стягнення до 10 рублів.

Наступна ст. 1287 якраз регламентує наслідки звернення розпусти у ремесло, що вчиняється жін-

кою: «Лица женского пола за обращение непотребства в ремесло подвергаются аресту на время от семи дней до трех месяцев, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину» [6, с. 273]. Порівнюючи відповідальність за цей злочин з нормативними актами попередніх періодів, ми бачимо, що на даному етапі розвитку кримінального права встановлюється менш сувора міра покарання. На наш погляд, з одного боку, це можна пояснити більш прогресивним станом розвитку суспільства, а з іншого – звуженням об'єкту посягання цього протиправного діяння внаслідок його зміщення в бік світської, а не церковної юрисдикції.

Вельми цікавою для аналізу видається ст. 1288 «Уложення...». Вона вказує на кримінальну відповідальність жінки або дівки, яка внаслідок свого розпусного життя отримала певну заразливу хворобу і не повідомила про це лікаря на самому початку захворювання: «Непотребные женщины и девки, которые имев происшедшую от их образа жизни заразительную болезнь, не откроют о том врачу при самом начале болезни, подвергаются за сие по излечении в первый раз денежному взысканию десяти рублей и аресту на время от семи дней до трех недель; во второй денежному взысканию тридцати рублей и аресту на время от трех недель до трех месяцев; а в третий раз отдача в смиренный дом на время от трех до шести месяцев» [7, с. 381]. Цікавим виглядає певне порівняння даної статті із сучасним Кримінальним кодексом України, який встановлює відповідальність за зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби (ст. 133 КК України) [10, с. 488]. Як видно зі змісту статті «Уложення...», законодавець встановлює відповідальність на більш ранньому етапі, таким чином намагаючись запобігти зараженню інших осіб певними хворобами, що за тогочасного розвитку медицини могло б стати серйозною суспільною проблемою.

Інший склад злочину проти моралі передбачено ст. 1289, яка вказує на співжиття неодруженого чоловіка з незаміжною жінкою: «За противозаконное сожитие неженатого с незамужнею, по взаимному их согласию, виновные, если они Христиане, подвергаются церковному покаянию по распоряжению своего духовного начальства» [11, с. 581]. Цікавим видається той факт, що «Уложення...», як світське джерело права, вказує на церковне покарання як санкцію цієї статті. Крім того, стаття передбачає наявність спеціального суб'єкта злочину – осіб християнської віри. На наш погляд, це можна пояснити тим, що норми церковного права все ще мали великий вплив на моральні засади суспільства загалом та на процес встановлення покарань за злочини проти моралі зокрема. Також варто відмітити, що стаття передбачає правові наслідки у випадку народження дитини в результаті такого співжиття. Мова йде про обов'язок батька дитини щодо її матеріального утримання разом із матір'ю: «Но когда последствием такой порочной жизни было рождение младенца, то

отец обязан, сообразно с состоянием своим, обеспечить приличным образом содержание младенца и матери» [12, с. 337]. Як ми бачимо, в цьому випадку законодавець намагається захистити інтереси дитини та матері, незважаючи на те, що вона теж визнається суб'єктом даного злочину.

Чергова стаття цього документу характеризує принципово інший склад злочину проти моралі, не пов'язаний із розпусним статевим життям. Ст. 1290 передбачає кримінальну відповідальність за пияцтво та появу у відповідному стані в публічних та інших загальнонародних місцях: «Кто, предаваясь пороку пьянства, будет в публичных местах или многочисленных собраниях являться в безобразном, противном приличию или даже соблазнительном виде, или же будет найден на улице или в другом общенародном месте пьяным до безпамятства<...>» [11, с. 580]. Зрозуміло, що об'єктивна сторона цього злочину містить не простий факт вживання алкогольного напою, а саме появу у стані сильного сп'яніння у публічних місцях. Санкція статті передбачає арешт як покарання за цей злочин: «<...> тот за сие подвергается: аресту, в первый раз на время от одного до трех дней; во второй на время от трех до семи дней; а в третий раз на время от трех недель до трех месяцев» [11, с. 580].

Ст. 1291 «Уложення...» також встановлює відповідальність за придбання вина під заставу одягу, домашньої худоби тощо: «Кто из мещан или крестьян будет покупать вино под залог одежды или домашней утвари или под залог скота, земледельческих и других необходимых для хозяйства орудий, или же под залог полевых произведений, особенно еще не снятых, а остающихся на корне, тот за сие подвергается аресту на время от одного до семи дней, или, буде он по закону не изъят от наказаний телесных, наказанию розгами от трех до пятнадцати ударов» [13, с. 188]. У даній статті передбачено спеціальну категорію суб'єктів, тобто селян або міщан. Видіється, що саме тому санкція передбачає можливість тілесного покарання, яке, за загальним правилом, не застосовувалося до привілейованих верств. Крім того, можна припустити, що, закріплюючи заборону на придбання вина для цієї категорії осіб, законодавець одночасно захищає й економічні інтереси привілейованого стану, а не лише норми моралі.

Вельми цікавим для аналізу є склад злочину, передбачений ст. 1292 «Уложення...». Ця стаття встановлює відповідальність для осіб, які насильницьким чином увірвалися до публічної бані не своєї статі в той час, коли в ній миються інші особи: «Кто ворвется насильно, или хотя и без насилия, но с умыслом войдет в публичную баню не своего пола, в то время, когда в ней моются, тот за сие подвергается денежному взысканию от одного до десяти рублей, смотря по степени произведенного там соблазна и другим обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим его вину. Изобличенные в таком нарушении порядка во второй раз, приговариваются к такому же денежному взысканию и, сверх того, к аресту на время от трех до семи дней»

[11, с. 581]. Цей склад злочину є певною новелою у кримінальному законодавстві про злочини проти моралі, тобто його вперше закріплено на законодавчому рівні. Цікавим видається той факт, що стаття не вказує на стать суб'єкта злочину, тобто ним може бути як чоловік, так і жінка. Також вказується і додаткова ознака об'єктивної сторони цього злочину, а саме час вчинення злочину. Це означає, що проникнення на територію бані в будь-який інший час, крім того, що вказаний у статті, злочином вважатися не буде.

Склад злочину проти моралі, який передбачено «Уложенням...» у ст. 1293, є також поширеним у кримінально-правовій практиці попередніх історичних періодів. Мова йде про кримінальну відповідальність за мужолозтво та скотолозтво. Відповідно до ст. 1293, «изобличенный в противоестественном пороке мужеложства подвергается за сие лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение, а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной ст. 22 сего Уложения для второй степени наказаний сего рода. Сверх того, если он Христианин, то предается церковному покаянию по распоряжению своего духовного начальства» [14, с. 284]. Як ми бачимо, законодавець знову поєднує церковне та світське покарання як санкції статті, що передбачає кримінальну відповідальність за злочин проти моралі. В ст. 1294 законодавець говорить про спеціальний вид цього злочину, а саме насильницьке мужолозтво або мужолозтво, вчинене над малолітньою або душевно хворою особою: «Если означенное в предшедшей 1293 статье преступление было сопровождается насилием, или же совершено над малолетними или слабоумными, то виновный в оном подвергается лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу в крепостях на время от десяти до двенадцати лет; а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 21 сего Уложения для четвертой степени наказаний сего рода, с наложением клейма» [11, с. 581]. Цікавим видається факт, що дана стаття не передбачає церковне покарання додатковою мірою покарання для осіб християнської віри. Водночас вона містить більш жорстоку світську санкцію щодо винної особи.

Окрема стаття «Уложення...» регламентує відповідальність за скотолозтво (ст. 1295). Санкція цієї статті містить схожу міру покарання, порівняно із мужолозтвом: «Изобличенные в равно противоестественном пороке скотоложства, подвергаются за сие также лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири, а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной ст. 22 сего Уложения для первой степени наказаний сего рода. Сверх того, если он Христианин, то предается церковному покаянию по распоряжению своего духовного начальства» [11, с. 581].

Доволі поширеним злочином проти моралі у той історичний період є кровозмішення. Відповідно до «Уложення...» 1845 р., кровозмішення тягне кри-

мінальне і церковне покарання. Цікаво, що у всіх випадках кровозмішення церковне покарання призначається обов'язково, а кримінальне – лише у деяких ситуаціях. На караність кровозмішення також впливає ступінь спорідненості, в якому знаходяться винні особи. Найбільш суворо карається кровозмішення з родичем або родичкою за висхідною чи низхідною лініями. Винні підлягають засланню у віддалені місця Сибіру для їхнього подальшого там ув'язнення на 6 років 8 місяців. Після цього чоловіки засилаються у монастир на все життя для виконання тяжких робіт (ст. 1593), а жінки відправляються до найвіддаленіших районів Сибіру (ст. 1595). Якщо ці особи є християнами, то вони підлягають, крім вказаних покарань, церковному покаянню [1, с. 144].

За кровозмішення у другому ступені спорідненості призначається таке ж саме покарання, як і за кровозмішення з висхідними та низхідними родичами, тільки тюремне ув'язнення в Сибіру зменшується до 3 років та 4 місяців (ч. 1 ст. 1594). За кровозмішення у третьому ступені спорідненості або у першому ступені свійства винні з числа православних людей підлягають засланню на життя в Сибір або відданню до арештантських виправних відділень на строк від 1,5 до 2,5 років (ч. 2 ст. 1594). За кровозмішення у четвертому ступені спорідненості або першому свійства винні з числа православних людей караються засланням у монастир на строк від 4 до 8 місяців (ч. 3 ст. 1594). Також всі ці особи, крім вказаних покарань, підлягають церковному покаянню. За любодійство в таких ступенях спорідненості та свійства, в яких шлюби не заборонені законом, винні караються за ст. 994, як за незаконне співжиття неodrуженого із незаміжною (ст. 1597).

Усі вищенаведені положення стосуються позашлюбного кровозмішення. Щодо шлюбного кровозмішення, то, за винятком шлюбів у першому та другому ступенях спорідненості, в усіх інших випадках за укладення незаконного шлюбу винні в цьому православні люди підлягають ув'язненню строком від 4 місяців до 1 року і 4 місяців, а також церковному покаянню (ст. 1559). За укладення шлюбу в першому чи другому ступенях спорідненості винні православні особи караються як за позашлюбне кровозмішення (ч. 2 ст. 1559).

Особи інших християнських віросповідань, крім православного, за кровозмішення в першому та другому ступенях спорідненості та в першому свійства підлягають тим самим покаранням, як і православні (ст. 1594). Причому, якщо в Сибіру не було монастирів відповідного віросповідання, то покарані особи після закінчення строку тюремного покарання підлягають засланню як заслані поселенці-селяни без права листування до віддалених округів Східного Сибіру (ст. 1593). За кровозмішувальний шлюб особи інших християнських віросповідань караються тюремним ув'язненням від 2 до 4 місяців та церковним покаянням на розсуд свого духовного керівництва (ст. 1560).

Продовжуючи аналіз системи злочинів проти моралі за «Уложенням...», варто відзначити, що п'ять

статей другого відділення четвертої глави передбачали відповідальність за дії, пов'язані з розповсюдженням будь-яких творів, які спрямовані на заподіяння шкоди моральності. Так, ст. 1301 зазначала: «Если кто-либо будет тайно от цензуры печатать или иные образом издавать в каком бы то ни было виде, или же распространять сочинения, имеющие целью развращение нравов или явно противные нравственности и благопристойности, или клонящиеся к сему соблазнительные изображения, тот подвергается за сие денежному взысканию от ста до пятисот рублей или аресту на время от семи дней до трех месяцев» [2, с. 82]. Закріплення даного складу злочину також виступає певною новелою кримінального законодавства. На нашу думку, це можна пояснити фактом посилення контролю з боку абсолютистської держави за суспільною моральністю на цьому історичному етапі.

Схожим видається склад злочину за ст. 1302, яка передбачає аналогічну відповідальність за виробництво та продаж або розповсюдження іншим чином фабричних, мануфактурних або заводських виробів, які містять непристойні зображення. Аналогічні дії, вчинені вчителями або опікунами в навчальних закладах щодо малолітніх та неповнолітніх осіб, каралися звільненням від посад та звань, а також ув'язненням на строк від трьох до шести місяців. Крім того, «Уложення...» передбачало відповідальність за певні непристойні слова або вирази, а також публічні рухи тіла, які ображають добрі звичаї та благопристойність.

Разом з тим аналіз деяких положень, які містилися в інших розділах та главах «Уложення...» 1845 р., дає змогу дійти висновку, що не всі діяння, безпосереднім об'єктом яких виступала моральність, були зібрані в четвертій главі восьмого розділу. Безсумнівно, до кола таких злочинів могли бути віднесені: ст. 256 («разрытие могил для ограбления мертвых тел или для поругания над погребенными, а также

для суеверных действий»), ст. 257 («истребление или повреждение надгробных памятников или наружное повреждение могил»), ст. 303 («поругание или искажение с злобным умыслом, публичных, воздвигнутых по распоряжению или с разрешения правительства, памятников»), ст. 349 («учреждение тайных обществ, противных нравственности и воспрещенных особыми постановлениями или распоряжениями правительства»), ст. 1199 («растление девицы, не достигшей четырнадцатилетнего возраста, учиненное без насилия, но по употреблению во зло ее невинности и неведения»), ст. 2006 («обольщение несостоявшей в замужестве торжественным обещанием на ней жениться»), ст. 2079 (вовлечение родителями своих несовершеннолетних детей в какое-либо преступление), ст. 2080 («умышленное развращение нравственности детей, а равно и за потворство, также с намерением, их разврату, родителями»). Але норми про ці злочини були розташовані в інших розділах та главах «Уложення...», що свідчить, на нашу думку, про відсутність у законодавця чітких уявлень про моральність як об'єкт кримінально-правової охорони.

Таким чином, проведений аналіз положень «Уложення...», присвячених характеристиці злочинів проти моралі, дає змогу стверджувати, що рівень регламентації даної категорії злочинів на законодавчому рівні був досить високий, порівняно з попередніми історичними періодами та джерелами кримінального права на українських землях. У цьому документі існує широка класифікація злочинів, а також докладно встановлюється система покарань за їхнє скоєння. Деякі з них увібрали в себе надбання кримінально-правової доктрини попередніх періодів, інші містили посилення на норми церковного права у цій сфері. Але необхідно відзначити і певні новації, пов'язані із включенням абсолютно нових видів злочинів проти моралі та унікальної системи покарань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко О.В. Систематизация уголовного законодательства Российской империи, первая половина XIX века : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.В. Андрущенко. – Екатеринбург, 2000. – 202 с.
2. Васильев А.В. Законодательство и правовая система дореволюционной России: учебное пособие для вузов / А.В. Васильев / под ред. С.А. Комарова. – СПб.: Питер, 2004. – 396 с.
3. Денисов С.Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської моралі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С.Ф. Денисов. – Київ, 1996. – 21 с.
4. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI ст.) : [монографія] : у 2 т. / М.І. Колос; Нац. ун-т «Остроз. акад.» – Т. 1. Освіта, наука, законодавство. – К.; Острог, 2011. – 448 с.
5. Латкин В.Н. Учебник по истории русского права периода империи (XVIII – XIX ст.) / В.Н. Латкин. – СПб., 1909. – 784 с.
6. Ошеревич Б.С. Очерки по истории русской уголовно-правовой мысли (вторая половина XVIII века – первая четверть XIX века) : Всесоюз. ин-т юрид. наук / Б.С. Ошеревич. – М. : Юрид. изд-во М-ва Юстиции СССР, 1946. – 492 с.
7. Попов А.В. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву / А.В. Попов. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1904. – 531 с.
8. Российское законодательство X – XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М.: Юрид. лит., 1988. – 438 с.
9. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по истории русского права / В.И. Сергеевич. – М., 2004. – 488 с.
10. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий / Отв. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – 721 с.
11. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года. – Печатано в типографіі II Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріі, 1845. – 1045 с.
12. Фельдштейн Г.С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г.С. Фельдштейн. – Репринт. воспр. изд. – М : СПАРК, 2007. – 674 с.
13. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / П.Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – 399 с.

14. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики : Т. 1–3 : понятие, история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права / М.П. Чубинский. – Репринт. воспр. изд. – М.: СПАРК, 2005. – 561 с.
15. Шимановский В.М. Преступные деяния по Уложению о Наказаниях уголовных и исправительных и Уставу о Наказаниях, налагаемых Мировыми Судьями, с приведением статей уголовного уложения, высочайше утвержденного 22 марта 1903 г. в алфавитном порядке / В.М. Шимановский. – М.: Спарк, 2007. – 648 с.

Івашенко В. А.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ОХОРОНИ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ В 1991–1993 рр.

CREATING THE LEGAL FRAMEWORK OF INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION UKRAINE IN 1991–1993

У статті проаналізовано перші кроки Української влади на шляху формування власної моделі законодавства у сфері інтелектуальної власності. Автором розкрито загальний зміст законодавства, що діяло у 1991–1993 р., проаналізовано його позитивні та негативні сторони. Також вивчено основні напрями роботи влади в процесі напрацювання вітчизняної нормативно-правової бази.

Ключові слова: національне законодавство, інтелектуальна власність, промислова власність, авторське право, міжнародні договори з інтелектуальної власності.

В статье проанализированы первые шаги Украинской власти на пути формирования собственной модели законодательства в сфере интеллектуальной собственности. Автором раскрыты особенности законодательства, действовавшего в 1991–1993 гг. Проанализированы его положительные и отрицательные стороны. Также изучены основные направления работы власти в процессе наработки отечественной нормативно-правовой базы.

Ключевые слова: национальное законодательство, интеллектуальная собственность, промышленная собственность, авторское право, международные договоры по интеллектуальной собственности.

The article shows the first steps of the Ukrainian government towards forming its own model legislation on intellectual property. The author reveals the general content of the legislation in force in 1991–1993, Analyzes its positive and negative sides. Also studied the main directions of the government in the elaboration of the national legal framework.

Key words: national law, intellectual property, industrial property, copyright, international treaties on intellectual property.

За період незалежності України було сформовано достатньо ефективну систему правового регулювання сфери інтелектуальної власності. Упродовж останніх років, у зв'язку з приєднанням України до низки міжнародних угод, зокрема угоди ТРІПС, вступом України до СОТ, та підписанням Угоди про Асоціацію з між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, виникла потреба в певній систематизації законодавства та усуненні протиріч між загальним і спеціальним законодавством. Поява таких протиріч викликана циклічністю у формуванні національного законодавства у сфері інтелектуальної власності, що на пряму залежала від етапів історичного розвитку держави. Внесення змін до сучасного законодавства вимагає ґрунтовного вивчення етапів його становлення в різні історичні періоди існування незалежної України, з метою визначення причин та факторів, що спричинили появу неузгодженості та вироблення належних механізмів їх усунення. З огляду на це, на нашу думку, актуальним є вивчення історико-правового досвіду, що склався на перших етапах становлення України як суверенної держави.

Загалом питання законодавчого регулювання сфери інтелектуальної власності піднімалися в дослідженнях багатьох сучасних науковців зокрема, С. Довгого, В. Дроб'язка, О. Святоцького та інших дослідників. Однак комплексного історико-правового дослідження початкового етапу становлення

національного законодавства у сфері інтелектуальної власності поки що немає. Автор статті ставить за мету розкрити процес та особливості формування законодавчої бази охорони права інтелектуальної власності в Україні у 1991–1993 рр.

Становлення системи законодавчого регулювання охорони інтелектуальної власності розпочалося в 1991 р. із здобуттям Україною незалежності. Передумовою створення національного законодавства у сфері інтелектуальної власності стало прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16. липня 1990 р. Саме цим документом були закладені підвалини сучасного законодавства. Хоча в Декларації прямо про інтелектуальну власність не йшлося, однак у розділі VIII вказувалося, що Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку [1]. Саме ці вказані гарантії науки та освіти і визначили подальший розвиток права інтелектуальної власності.

На перших етапах існування української держави, законодавства, що регулювало б відносини у сфері інтелектуальної власності, ще напрацьовано не було. Фактично впродовж 90-х рр. владі довелося створювати нормативну базу з інтелектуальної власності з чистого листа. Одним із найпростіших шляхів напрацювання нового законодавства могла стати імплементація радянського законодавства з

інтелектуальної власності, із частковою його модифікацією. Такий підхід загалом міг би бути доцільним, оскільки в період з 1990 по 1991 р. радянське законодавство у сфері інтелектуальної власності в переважній мірі було оновлене. Одна, принципи, закладені в ньому, не відповідали загальному курсу визначеному Декларацією про державний суверенітет України. Для недопущення законодавчого вакууму в період з 1991 по 1993 рр. владою як тимчасовий захід було продовжено чинність окремих законів СРСР, що мали регулювати сферу інтелектуальної власності до вироблення постійного законодавства. Враховуючи вказане, період з 1991 по 1993 рр. у розвитку законодавства з інтелектуальної власності умовно можемо визначити як період зміни законодавчої моделі охорони інтелектуальної власності в Україні, або – перехідний.

Постановою Верховної Ради «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» № 1545-XII від 12 вересня 1991 р. нею встановлювалося, що до прийняття відповідних законів України на території республіки застосовуються акти законодавства УРСР та СРСР за умови, що вони не суперечать Конституції УРСР і законам України [2].

Зважаючи на положення постанови, в Україні до прийняття відповідного законодавства відносини у сфері авторського права продовжував регулювати Цивільний кодекс УРСР 1963 р. У сфері промислової власності продовжував діяти відносно новий Закон СРСР «Про винаходи в СРСР» від 31 травня 1991 р. [3]. Про ефективність такого законодавства за перехідних умов було складно сперечатись, оскільки законодавство у сфері авторського права було застарілим ще на початок 80-х рр., а суміжні права взагалі не регламентувалися. Щодо промислової власності, то хоч радянське законодавство загалом і було оновлене, однак його спрямованість на регулювання саме «радянських» винахідницьких правовідносин та малоприспосованість до цілковито капіталістичного шляху розвитку унеможлилювали його практичне використання упродовж значного відрізка часу. З огляду на це пріоритетним стало формування власної моделі законодавства у сфері інтелектуальної власності.

Одним із перших нормативних актів незалежної України, в якому вживалося поняття інтелектуальної власності, був Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. [4]. Особливістю було те, що у вказаному законі інтелектуальна власність не виділялася як окрема правова категорія. Результати творчої діяльності ототожнювалися з власністю особи. Подібний підхід був застарілим ще на кінець XIX ст., оскільки не враховувалася природа створення об'єкту інтелектуальної власності.

Згідно з п. 7. до промислового зразка належали форма, малюнок, розфарбовування або їх поєднання, що визначає зовнішній вигляд промислового виробу. Патент видавався на промисловий зразок, що був новим, оригінальним і промислово придатним [5].

Рационалізаторською пропозицією визнавалася пропозиція, що була новою і корисною для підпри-

ємства, якому вона подана, і передбачає створення або зміну конструкції виробів, технології виробництва і застосовуваної техніки або складу матеріалу (п. 9). На товарний знак передбачалася видача свідоцтва (п. 15).

Розуміння об'єкта винаходу і промислового зразка вміщене в Положенні цілковито відповідало світовому досвіду і традиціям. Водночас пункти, що стосувалися рационалізаторської пропозиції, були прямою рецепцією з радянського законодавства.

Положенням визначалися загальні засади реєстрації об'єктів промислової власності, яка була основною умовою для виникнення прав на вказані об'єкти. Згідно з п. 20 заявка на видачу патенту на винахід, промисловий зразок, свідоцтва на товарний знак подавалася до Держпатенту України. Вказана Установа і була єдиним реєстраційним центром об'єктів промислової власності, натомість реєстрація рационалізаторських пропозицій, як і в радянський період, здійснювалася підприємством, на якому передбачалося її використання.

Право подання заявки на видачу патенту на винахід чи промисловий зразок згідно з Положенням належало: автору винаходу чи промислового зразка; законному спадкоємцю автора чи іншій фізичній або юридичній особі, яка одержала від автора або його спадкоємця право на подання заявки на договірній основі. За певних умов роботодавця автора також мав право на подання заявки. Деякі інші вимоги були до товарного знаку. Заявка на видачу свідоцтва на товарний знак подавалася фізичною або юридичною особою, що виробляла товари або надавала послуги. Таким чином, право на подачу заявки на товарний знак фактично залежало від здійснення господарської діяльності.

Тимчасовим положенням було закладено основи для створення в Україні інституту представників із питань інтелектуальної власності (патентних повірених), оскільки передбачалася можливість подачі заявки на видачу охоронних документів через патентного повіреного, зареєстрованого в Держпатенті України [5].

Також Положенням були закладені основи системи правового регулювання використання об'єктів промислової власності. Згідно з п. 42 використанням винаходу і промислового зразка вважалося впровадження в обіг продукту, виготовленого із застосуванням запатентованого винаходу або промислового зразка, а також застосування запатентованого способу.

Щодо товарного знаку, то згідно з п. 44 використанням товарного знаку було різноманітне його застосування на товарах і (або) на їх упакувці, в рекламі, друкованих виданнях, на вивісках, під час демонстрації експонатів на виставках та ярмарках, що проводилися в Україні, тощо. Фізичні або юридичні особи, які здійснювали посередницьку діяльність, отримали право використовувати свій товарний знак поряд з товарним знаком виробника товарів чи надавача послуг, а також замість товарного знаку, останнього на основі договору між ними [5].

Державою регламентувався порядок обігу прав на об'єкти промислової власності. Право на товарний знак могло бути передано власником свідоцтва на товарний знак за договором фізичній або юридичній особі стосовно всіх або частини товарів, для яких товарний знак зареєстрований. Зазначений договір підлягав обов'язковій реєстрації у Держпатенті України та без реєстрації вважається недійсним.

Ще однією новацією було стимулювання використання винаходів. Відповідно п. 48 для підприємств, що впроваджували винаходи у виробництво встановлювався пільговий режим оподаткування [5]. Вказані податкові пільги були стимулом для прискореного впровадження нових технологій у виробництво.

Іншим напрямом роботи у 1991–1993 рр. стало входження України, як суб'єкта міжнародних правовідносин, до окремих міжнародних договорів. Так, у 1991 р. Україна приєдналася до Паризької конвенції про охорону промислової власності [6], Договору про патентну кооперацію [7], Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків [8], що набули чинності для України 25 грудня 1991 р. Також Верховна Рада підтвердила участь України у Женевській конвенції про авторське право [9]. Вказане Положення та міжнародні конвенції стали системоутворюючими нормативними актами. Щодо міжнародних договорів, то вони стали базовими для підготовки спеціальних галузевих законів, що були прийняті впродовж 1993–1997 рр. Закладений у Положенні принцип об'єднання низки об'єктів промислової власності в одному нормативному акті в подальшому втілення не мав, оскільки по кожному об'єкту в період першої половини 90-х рр. був прийнятий відповідний регулюючий нормативний акт, а відтак сформувалася однорівнева модель законодавства у сфері інтелектуальної власності. Разом із тим досвід зарубіжних країн свідчить про загальні тенденції в кодифікації законодавства у сфері промислової власності (Кодекс промислової власності Італії, Кодекс Інтелектуальної власності Франції).

Ще одним напрямом у закладенні підвалин сучасної системи законодавства було укладення міждержавних договорів. Окремі аспекти інтелектуальної власності знайшли відображення в Угоді про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки, ст. 8 якої присвячується інте-

лектуальній власності. У ній сторони зобов'язували створити сприятливі умови для адекватної і ефективної правової охорони інтелектуальної власності. Сторони мали забезпечувати у відповідності із положеннями національного законодавства, охорону і здійснення прав інтелектуальної власності, в тому числі авторського права на літературні, наукові та художні твори, включаючи комп'ютерні програми та бази даних, патенти та інші права на винаходи і промислові задуми, ноу-хау, фірмові назви та захист від недобросовісної конкуренції. Важливим аспектом угоди було зобов'язання країн дотримуватися міжнародних договорів у сфері інтелектуальної власності [10].

Упродовж 1991–1992 рр. вносилися зміни й доповнення з питань інтелектуальної власності до загальних законів, що регулювали окремі сфери соціально-економічної діяльності, а саме: «Про власність» (7 лютого 1991 р.), «Про зовнішньоекономічну діяльність» (16 квітня 1991 р.), Митний кодекс України (12 грудня 1991 р.), Основи законодавства України про культуру (14 лютого 1992 р.), «Про обмеження монополізму й недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності» (18 лютого 1992 р.), «Про інформацію» (2 жовтня 1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (10 листопада 1992 р.), «Про науково-технічну інформацію» (25 червня 1993 р.), «Про телебачення й радіомовлення» (21 грудня 1993 р.) тощо [11].

Таким чином, період з 1991 по 1993 р. у сфері розвитку інтелектуальної власності ми можемо назвати перехідним. Упродовж нього відбувається початкове напрацювання законодавства у сфері інтелектуальної власності із застосуванням окремого досвіду радянського періоду та міжнародної практики охорони інтелектуальної власності. Ключовим моментами вказаного періоду є прийняття двох нормативних документів закону – «Про власність» та Положення. Щодо першого, то застосований у ньому принцип ототожнення власності і прав інтелектуальної власності є достатньо архаїчним і в сучасному законодавстві не відображається. Щодо другого, то зведення в одному нормативному акті об'єктів промислової власності з метою вироблення єдиних підходів до охорони, на нашу думку, є доцільним і заслуговує на увагу в сучасному реформуванні законодавства у сфері інтелектуальної власності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст. 429 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
2. Постанова Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12.09.1991 р. № 1545-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991 р. – № 46. – Ст. 621. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1545-12>.
3. Закон «Об изобретениях в СССР» // Ведомости Верховного Совета (ВВС), 1991, № 25, ст. 703 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2213400-91>.
4. Закон України «Про власність» від 7.02.1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991 р. – № 20. – Ст. 249. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/697-12>.
5. Тимчасове положення про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій. Затверджене Указом Президента України від 18.09.1992 р. № 479/92 // Збірник указів Президента від 30.09.1992 – 1992 р., № 3

[Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/479/92/page>.

6. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_123.

7. Договір про патентну кооперацію від 19 червня 1970 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/895_001.

8. Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_134.

9. Всесвітня конвенція про авторське право Про участь у Конвенції див. Постанову ВР № 3794-12 від 23.12.1993) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_052.

10. Угода про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки Угоду ратифіковано Постановою ВР N 2474-ХІІ (2474-12) від 18.06.92 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2474-12>.

11. Кадетова О.В. Становлення національної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні: ретроспективний аналіз / О.В. Кадетова // Збірник наукових праць за матеріалами V Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 – 16 жовтня 2015 р.) / За заг. ред. О.В. Черевка, О.П. Орлюк. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. – 282 с. – С. 32–38

Мочерад А. М.,
аспірант кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO UNDERSTANDING OF THE NATURE OF THE INTERPRETATION ACTIVITIES

У статті проаналізовано головні наукові підходи до розуміння сутності інтерпретаційної діяльності. Теоретично розмежовано поняття «тлумачення права» та «інтерпретація права». Окреслено переваги і недоліки статистичного й динамічного підходу до розуміння інтерпретаційної діяльності.

Ключові слова: тлумачення, інтерпретаційна діяльність, сутність інтерпретаційної діяльності, науковий підхід.

В статье проанализированы основные научные подходы к пониманию сущности интерпретационной деятельности. Теоретически разделены понятия «толкование права» и «интерпретация права». Определены преимущества и недостатки статистического и динамического подхода к пониманию интерпретационной деятельности.

Ключевые слова: толкование, интерпретационная деятельность, сущность интерпретационной деятельности, научный подход.

Main scientific approaches to understanding of the nature interpretation activities are analyzed in the article. The concepts of «explanation of law» and «interpretation of law» are theoretically delimited. The advantages and disadvantages of static and dynamic approach to understanding of interpretation activities are defined.

Key words: explanation, interpretation activities, nature of interpretation activities, scientific approach.

Українській державі на сучасному євроінтеграційному етапі розвитку властиве всебічне вдосконалення всіх сфер суспільно-правової дійсності. Тож перед вищими органами державної влади постає фундаментальне завдання – формування якісної системи нормативно-правових актів. Враховуючи особливий масштаб змін, динамічність та часову обмеженість такого завдання, неминучими є, на жаль, правотворчі помилки і в чинних, і в новоприйнятих нормативно-правових актах. Допомогти виправити їх здатна правоінтерпретаційна діяльність. Збагнути і належно оцінити глобальність впливу інтерпретаційної діяльності на вдосконалення системи нормативно-правових актів дозволить з'ясування правової природи (сутності) інтерпретаційної діяльності як такої. Вказана проблематика особливо актуальна на сучасному етапі українського державотворення, адже визначення й осмислення глибинного змісту інтерпретаційної діяльності – передумова зростання ефективності інтерпретаційних актів і, як наслідок, якісного показника праворегулятивної та правореалізаційної практики на всій території України. Отож, правову природу інтерпретаційної діяльності спробуємо розкрити через комплексний аналіз різноманітних підходів та правових концепцій розуміння інституту інтерпретації, оскільки це дозволить повною мірою осягнути сутність означеного явища.

Мета дослідження – аналіз наукових підходів до розуміння сутності інтерпретаційної діяльності для ефективного з'ясування істинного змісту і призначення цього інституту в юридичній науці та практиці.

Одними з первинних об'єктів наукового пізнання і дискусій у теорії права завжди були проблеми тлумачення (інтерпретації) змісту юридичних текстів,

оскільки інтерпретаційна діяльність – невід'ємна функція юриста, яку він здійснює в процесі опрацювання будь-якої правової інформації. Втім, попри таку всеосяжність інституту тлумачення у сфері юриспруденції, єдиного підходу до розуміння його сутності (правової природи) все-таки немає. Зрештою, це зумовлено багатовіковою історією розвитку ідеї інтерпретації та правової інтерпретації зокрема. Розглянемо наявні наукові підходи та шляхом інтегрування виокремимо основні аспекти розуміння сутності інтерпретаційної діяльності.

Передусім розмежуємо поняття «тлумачення права» та «інтерпретація права».

Тлумачення та інтерпретація є загальнонауковими і загальнозрозумілими поняттями, під ними в суспільстві (на побутовому рівні) розуміють процес пояснення чогось незрозумілого.

В юриспруденції ці категорії набувають професійного правового контексту і вживаються відносно права загалом та правових норм зокрема.

Тлумачення права в юридичній літературі визнають по-різному. Одні автори розглядають тлумачення як особливий розумово-пізнавальний процес, спрямований на розкриття змісту норм права [1, с. 280; 2, с. 167], інші – як різновид юридичної діяльності із встановлення змісту правових приписів [3, с. 130; 4, с. 9–26; 5, с. 127], ще інші – як особливий різновид юридичної практики [6, с. 274]. Загальний висновок з наведених визначень: тлумачення – це з'ясування і роз'яснення суті юридичного тексту.

Своєю чергою, поняття «інтерпретувати», як зазначено в тлумачному словнику української мови, означає розкривати зміст чого-небудь, пояснювати, витлумачувати [7, с. 39]. Тобто поняття «інтерпрета-

ція права» тут вжито в тотожному значенні і є прообразом (синонімом) поняття «тлумачення права». Автори «Юридичної енциклопедії» слушно вважають ці поняття цілком тотожними, зазначаючи, що термін «інтерпретація» (який походить від латин. *interpretatio* – роз’яснення, тлумачення) означає роз’яснення, розкриття суті якого-небудь явища [8, с. 711]. Отож, тлумачення права та інтерпретація права вживають в одному й тому самому значенні. Фактично тлумачення (інтерпретація) права – це розуміння та виклад абстрактного припису норми права зацікавленому суб’єктові в найбільш зрозумілий спосіб. Конституційний Суд України у своїй ухвалі встановлює, що тлумачення – це «...усвідомлення та роз’яснення смислу норм права з метою найбільш правильної їх реалізації» [9, с. 85]. Тут простежуємо два процеси одночасно: розуміння і пояснення (роз’яснення) змісту норми права. Український дослідник особливостей тлумачення В.В. Гончаров вдало розмежує ці два процеси, вказуючи, що «тлумачення – розуміння існує там, де застосування чи реалізація права не стикаються із сумнівом, а тлумачення – пояснення (з’ясування і роз’яснення) полягає в подоланні такого сумніву чи вагання» [10, с. 48]. Отож, суб’єкт тлумачення, здійснюючи свою діяльність, разом виконує два нерозривні інтелектуальні процеси – усвідомлює зміст та за допомогою мови викладає його в найбільш зрозумілій формі.

Далі розглянемо підходи до розуміння правової природи явища тлумачення (інтерпретації) в юриспруденції.

Опрацювавши здобутки наукової літератури на окреслену тематику, простежуємо, що основою (первинним джерелом) дослідження явища інтерпретації права виступає юридична герменевтика. Розуміння правової природи інтерпретаційної діяльності крізь призму юридичної герменевтики розкривається через споріднені категорії, такі як: «текст», «розуміння тексту», «виклад тексту», «дух тексту», «зміст тексту» тощо. У широкому значенні герменевтика – це мистецтво тлумачення, пояснення й розуміння [11, с. 88].

Саме поняття «герменевтика» відоме ще з античних часів та походить від грец. *ερμηνεία* («*hermeneuein*»), що означає «пояснювати». Тогочасна герменевтика відображала лише мистецтво перекладу і тлумачення (роз’яснення, переклад волі богів тощо). Згодом розуміння цього поняття розширилось, його стали розглядати як мистецтво правильного сприйняття чужої думки, викладеної в певному тексті. Водночас наголошувалося, що інтерпретатор все ж здійснює тлумачення крізь призму суб’єктивності, а саме власного світобачення, досвіду, розуміння суспільних явищ і процесів.

Минали століття, і зміст поняття «герменевтика» змінювався, збагачувався завдяки новим тенденціям ірраціонального сприйняття буття. Зокрема, розуміння тексту інтерпретатором набуло символізму, з’явилося чітке переконання, що в самому тексті є тільки половина змісту, ще половина – це ідея, яка міститься «між рядків», виявити її і є першочерговим завданням суб’єкта тлумачення.

Вирішальний етап розвитку ідеї герменевтики припав на XIX ст., коли теорія інтерпретації науково закріпилася. Її ідеологом вважають німецького філософа, філолога і теолога Фрідріха Шлеєрмахера, який позиціонував інтерпретацію як мистецтво розуміння чужої мови з метою правильного повідомлення іншим змісту, відбитого в думках інтерпретатора. Ф. Шлеєрмахер сформулював основну мету герменевтичного методу: інтерпретатор повинен зрозуміти автора та його працю краще, ніж той сам її розуміє [12, с. 6]. Відповідно до вчення вказаного філософа є дві складові успішної інтерпретації тексту: граматична та психологічна. Тобто в процесі інтерпретації потрібно розуміти і тлумачити не лише буквальний виклад тексту, а й знайти та пояснити (розкрити) його глибинний зміст – «дух» тексту. Ця позиція є класикою розуміння методу герменевтики.

Мистецтво глибинного розуміння тексту – оригінальний сенс герменевтики. Очевидно, що юридична герменевтика має певні особливості, як і юридичний текст, що є різновидом офіційно-ділового тексту. Особливість юридичного тексту полягає в багатозначності змісту, адже багатозначність (т. зв. «полісемія») є характерною, навіть невід’ємною ознакою мови [13, с. 37], зокрема мови юридичної, якою викладається текст джерел писаного права [14, с. 60]. Так, нормативно закріпленому тексту властивий первинний (буквальний) та вторинний (непрямий) зміст. Причому вторинний можна збагнути, лише докладно з’ясувавши первинний зміст. Розшифровувати буквальний зміст тексту і розкривати зміст правового контексту – унікальна мета юридичної герменевтики.

Символом, зміст якого має бути встановлено, є не сама норма права, а її первинний зміст, правова реальність, істинний «задум» законодавця, який має текстову форму. Інтерпретація первинного змісту норми права передбачає об’єктивне бачення й оцінку інтерпретатором власних поглядів на те чи інше правове явище, тонке відчуття конкретних правових обставин і тенденції мислення нормопроектанта на момент написання тексту закону. Беззаперечно, тут наявний тією чи іншою мірою суб’єктивний аспект – бачення тексту крізь призму світосприйняття й досвіду інтерпретатора. Фактично на цей природний суб’єктивізм індивіда-інтерпретатора істотно вплинути неможливо, оскільки особисті погляди особи «спрацьовують» у момент її мислення та первинного сприйняття тексту.

Розібравшись із загальним розумінням методу герменевтики, можемо крізь призму саме юридичної герменевтики окреслити унікальну сутність інтерпретаційної діяльності – з великої кількості ймовірних змістів вибрати саме той, який істинно закладений законодавцем, врахувавши при цьому два аспекти: нормативно закріплену «волю законодавця» і так звану глибину (фактичну думку, що першочергово планувалось закріпити нормативно) «волю законодавця». Цей умовивід побудований на класичному розумінні герменевтики – як засобу з’ясування істинного змісту тексту й аналізу наукових напрацювань у контексті вказаної проблематики. І більшість вітчизняних науковців

розглядає правову природу феномену інтерпретації саме так. Наприклад, Ю.Л. Власов зауважує, що «тлумачення норм права має єдине завдання – з'ясувати дійсну волю законодавця, виражену в нормі права» (цит. за: [10, с. 112]). Ключовим словосполученням у наведеній науковій тезі, на наш погляд, є «дійсна воля законодавця», тобто сутність тлумачення зведено лише до з'ясування задуму законодавця та, відповідно, його пояснення в акті тлумачення. Та чи є це самодостатнім поглядом на правову природу інтерпретаційної діяльності, враховуючи сучасні тенденції швидкоплинності процесів у суспільному житті? Спробуємо з'ясувати це, проаналізувавши інші підходи до розуміння сутності інтерпретаційної діяльності.

Досить дискусійним підходом до розуміння правової природи інтерпретаційної діяльності є так званий формально-догматичний, або статичний. Прихильники його стверджують, що прийнята норма права не залежить від «волі законодавця» і, здійснюючи тлумачення, потрібно встановлювати лише «волю закону», тобто тлумачити, так би мовити, лише «букву закону». Науковець П.О. Недбайло свого часу вказував, що «правом є тільки те, що міститься в нормативних актах. У зв'язку із цим під час тлумачення з'ясовується не те, що хотів сказати законодавець, а тільки те, що він сказав в цьому акті» [15, с. 331]. Ця позиція обґрунтовується тим, що нормативно-правові акти з часом не можуть навіть за допомогою інтерпретаційної практики вдало пристосуватися до суспільно-політичних змін, тобто необхідно вносити зміни чи видавати нові нормативно-правові акти, нормативно-правові приписи яких якнайкраще відповідають потребам часу. Недоліком цього підходу є те, що «воля законодавця», яка формально закріплена в нормі права, вже є недоторканим об'єктом для її тлумачів, тобто вони не мають змоги розкрити її зміст, враховуючи різноманітні соціально-економічні, політичні та інші тенденції в суспільному житті країни. Слушно зауважує М.І. Козюбра, що «цей підхід, хоч і переслідує, здавалося б, благородну мету – забезпечити максимальну стабільність правового регулювання, призводить в кінцевому підсумку до надмірної формалізації і догматизації права» [16, с. 5].

Ще одним цікавим підходом до розуміння сутності інтерпретаційної діяльності є динамічний, або еволюційний, що полягає в повній адаптації суб'єктом тлумачення нормативно-правового акта до суспільних трансформацій та потреб. На відміну від закону, текст якого є застиглим, здатним відставати від суспільного життя, право є явищем динамічним, яке має йти, як неодноразово наголошував у своїх рішеннях Європейський суд із прав людини, «в ногу з обставинами, що змінюються», тобто змінюватися відповідно до зміни суспільних відносин, які воно регулює. Приведення права у відповідність до змінених суспільних умов і потреб людей можливе двома шляхами – через прийняття нового закону, що, з огляду на особливості законодавчого процесу та інші чинники, далеко не завжди можна зробити вчасно, та шляхом тлумачення, пристосовуючи незмінний текст закону чи окремих його положень до нових умов та відносин, що зміни-

лися. Це досягається саме за допомогою динамічного підходу до тлумачення правових норм [16, с. 5].

Варто зауважити, що науковці пострадянського простору нерідко вважають останній підхід не зовсім прийнятним. Так, один із відомих дослідників проблем тлумачення, О.Ф. Черданцев, зазначає, що «з точки зору принципів правової держави за наявності сучасного законодавства динамічні тенденції мають безумовно відкидатися» [6, с. 81–82]. Мабуть, такі категоричні позиції не зовсім актуальні в наш час. Динамічний підхід – це новий імпульс розвитку теорії інтерпретації. Безперечно, що для використання такого підходу необхідний високий рівень професіоналізму правотлумачів (правозастосувачів), формування в них нового стилю правового мислення. З одного боку, він має бути орієнтований на подолання все ще домінуючих у вітчизняній юриспруденції формально-догматичних підходів до тлумачення, на утвердження людиноцентристського праворозуміння (що сьогодні є визначальним для феномену тлумачення), а з іншого – усвідомлення того, що свобода правозастосувача в процесі тлумачення не є безмежною [16, с. 6].

Наведений підхід, попри всі його аспекти часткового несприйняття в науковій спільності, має чимало прихильників, що цілком зрозуміло, оскільки динамічність суспільних процесів, що впливають на нормативно-правову базу, є невідворотним, само собою зрозумілим моментом розвитку сучасного інформаційного світу. Видається недоцільним приймати нові закони, котрі мають ту саму сферу правового регулювання, що й чинні, лише тому, що в цій сфері відбулися якісь (не дуже важливі) зміни. Бажано, щоб приймали закон, приписи якого матимуть загальний характер та оптимально регулюватимуть відповідні правовідносини за допомогою якісних актів тлумачення. Що може забезпечити таку тривалу актуальність закону в швидкоплинності всіх сфер суспільного життя? Мабуть, поряд з абстрактним викладом норми права вагомим чинником є її гнучкість, тобто можливість за допомогою тлумачення пристосуватися до нових суспільних змін та належно їх регулювати. Із цього приводу цікаву позицію наводить А.М. Мірошніченко, зазначаючи, що «прагнення до того, щоб закон був однозначним, повинно урівноважуватися прагненням зробити його гнучким... Закон, який можна застосовувати в умовах, що змінилися, саме завдяки тому, що його положення не є надто однозначними, – це хороший, «якісний» закон... Здатність писаного права з плином часу розумітися по-різному надає йому необхідної гнучкості, робить правове регулювання більш ефективним [14, с. 62]. Очевидно, науковець підтверджує необхідність та значущість врахування динаміки суспільних процесів, про що ми зазначали вище. У цьому полягає унікальність динамічного підходу до розуміння сутності інтерпретаційної діяльності.

Проаналізувавши домінуючі підходи до розуміння сутності інтерпретаційної діяльності, спробуємо методом інтегрування проаналізованого виокремити головні аспекти розуміння правової природи інституту інтерпретації.

Отож, правова природа – це вияв глибинного змісту певного досліджуваного явища, в нашому випадку – інтерпретаційної діяльності. Головне питання, що потребує відповіді під час здійсненого аналізу, – який сенс інституту інтерпретації в юриспруденції? Як ми з'ясували, об'єднавши всі наукові напрацювання, сенс інтерпретації – це належне пояснення нормативно-правового тексту. Під поняттям «належне» маємо на увазі чітке, точне, правильне розкриття змісту. Характерною ознакою якісного тлумачення є повна відсутність у суб'єкта правозастосування вагання чи домислу щодо неправильності застосування того чи іншого нормативно-правового припису.

Розглянувши універсальне розуміння первинної теорії інтерпретації – герменевтики, можемо сказати, що герменевтичний аналіз юридичного тексту вимагає від суб'єкта інтерпретаційної діяльності кілька одночасних споріднених діянь: розуміння, тлумачення та застосування. Розуміння передбачає вивчення текстових знаків, встановлення змісту, який вони передають через текстуальну письмову форму вираження. Тлумачення, своєю чергою, передбачає поряд з розумінням використання особистісних навиків викладу тексту, вдале та легкозрозуміле передання інформації, а застосування – моделювання, врахування та запобігання інтерпретатором певних ситуацій (казусів) під час використання акта тлумачення суб'єктом правозастосування. Фактично, особливості юридичної герменевтики є втіленням більшості елементів тієї глибинної сутності інтерпретаційної діяльності, й саме застосування методу герменевтики під час опрацювання юридичного тексту є запорукою успішної інтерпретаційної діяльності.

Щодо статистичного і динамічного підходу до розуміння сутності інтерпретаційної діяльності, то в площині їх співвіднесення очевидною, на наш погляд, є критика першого і позитивне сприйняття другого. Поряд із начебто позитивним прагненням до однозначності розуміння норми права статистичний підхід повністю блокує можливість гнучкості закону, яка є

актуальною вимогою до нормативно-правового акта у XXI ст.

У процесі аналізу й пошуку істинного розуміння сутності інтерпретаційної діяльності ми дійшли таких висновків.

По-перше, поняття «інтерпретація права» вживається в тотожному значенні і є прообразом (синонімом) поняття «тлумачення права».

По-друге, сутність інтерпретаційної діяльності – багатогранне явище, що охоплює поряд із розкриттям «букви» і «духу» закону ще й опрацювання в процесі тлумачення чимало інших вагомих елементів, наприклад правового контексту, галузевої специфіки норми права, що тлумачиться тощо. Цікавим елементом дослідження розуміння сутності інтерпретаційної діяльності, на наш погляд, є суб'єкт цієї діяльності. Суб'єкт інтерпретаційної діяльності поряд з основними своїми фактичними діями щодо тлумачення (осмислення та виклад тексту акта тлумачення) докладає особисті інтелектуально-вольові зусилля для знищення власних кліше, суперечливих переконань, стереотипів тощо. Ці зусилля дають об'єктивний погляд на норму права та позбавляють акт інтерпретаційної діяльності негативного прояву суб'єктивності. Вищезгадані характеристики суб'єкта тлумачення поряд із застосуванням методу юридичної герменевтики є основним показником професіоналізму правознавця, а відтак гарантією якісного рівня ефективності правового регулювання шляхом дотримання прав і свобод людини та громадянина – одного з фундаментальних завдань юридичної практики.

По-третє, статистика й динаміка в інтерпретаційній діяльності – по суті, дві крайності. Добротному закону властива й однозначність і достатня гнучкість – це невід'ємний показник його тривалої дії та належного регулювання певної сфери правових відносин. Саме тому розробленню норм права потрібно приділяти чимало уваги і, на наш погляд, варто залучати до цього процесу та, відповідно, враховувати рекомендації кваліфікованих і досвідчених фахівців у сфері інтерпретаційної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Общая теория права / под ред. А.С. Пиголкина. – М., 1995.
2. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права / Ю.А. Ведерніков, В.Є. Грекул. – К., 2005.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М., 1999.
4. Хабриева Т.Я. Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика / Т.Я. Хабриева. – М., 1998.
5. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – Х., 2002.
6. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора / А.Ф. Черданцев. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 381 с.
7. Словник української мови : в 11 т. Т. 4 (1973) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/interpretuvaty>.
8. Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999.
9. Ухвала Конституційного Суду України від 31.03.2010 № 15-у/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Гончаров В.В. Динамічне тлумачення юридичних норм : [монографія] [Електронний ресурс] / В.В. Гончаров. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/15632840>.
11. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов / Н.Г. Комлев. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001.
12. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права / О.В. Капліна. – Х. : Право, 2008. – 290 с.
13. Трагнюк О.Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів : дис. ... к. ю. н. : 12.00.11 / О.Я. Трагнюк. – Х. : Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, 2003. – 205 с.
14. Мірошніченко А.М. Статичне та динамічне тлумачення права / А.М. Мірошніченко // Право і громадянське суспільство. – 2012. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/admin/Downloads/miroshnychenko_2012-1.pdf.
15. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 512 с.
16. Козюбра М.І. Юридичне тлумачення: проблеми методології / М.І. Козюбра. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/admin/Downloads/NaUKMAun_2014_155_3.pdf.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.5

Берназюк І. М.,
кандидат юридичних наук,
радник заступника Голови Національного агентства запобігання корупції

ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ПРОГРАМИ ЯК СТРАТЕГІЧНІ АКТИ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

STATE SPECIFIC PROGRAMS AS STRATEGIC ACTS OF THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE

Стаття присвячена визначенню поняття та особливостей державної цільової програми як одного зі стратегічних актів Кабінету Міністрів України. Проводиться аналіз наукових підходів до розуміння поняття та правової природи державної цільової програми; досліджено процедуру розроблення та прийняття державної цільової програми; на підставі проведеного аналізу визначено особливості даного документа.

Ключові слова: стратегічний акт, цільова програма, Кабінет Міністрів України.

Статья посвящена определению понятия и особенностей государственной целевой программы как одного из стратегических актов Кабинета Министров Украины. Проводится анализ научных подходов к пониманию понятия и правовой природы государственной целевой программы; исследована процедура разработки и принятия государственной целевой программы; на основании проведенного анализа определены особенности данного документа.

Ключевые слова: стратегический акт, целевая программа, Кабинет Министров Украины.

The article is devoted to the definition of the concept and features state program as one of the strategic acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The analysis of scientific concepts to understand the concept and the legal nature of the state target program; studied process development and adoption of state program; Based on the analysis of the peculiarities of this document.

Key words: strategic act, specific program, Cabinet of Ministers of Ukraine.

Актуальність теми. Конституція України наділяє Кабінет Міністрів України широким колом стратегічних повноважень. Зокрема, відповідно до ст. 116, до таких повноважень належать: забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України тощо.

Отже, законодавством України передбачено, що основною формою реалізації урядом своїх повноважень, зокрема стратегічного характеру, є прийняття актів із відповідних питань. При цьому участь Кабінету Міністрів України у формуванні засад внутрішньої і зовнішньої політики виражається головним чином через забезпечення реалізації державної політики шляхом розроблення та прийняття державних цільових питань із найбільш важливих питань суспільного та державного життя.

Стан дослідження. Окремі питання державного програмування досліджували такі науковці, як К. Ващенко, Н. Галайко, Ю. Ковбасюк, В. Коновалова, І. Петренко, В. Трайтлі. Однак комплексні актуальні дослідження, присвячені визначенню поняття та особливостей державної цільової про-

грами як одного зі стратегічних актів Кабінету Міністрів України, майже відсутні.

Постановка мети та завдань. Метою дослідження в даній статті є визначення поняття та особливостей державної цільової програми як одного зі стратегічних актів Кабінету Міністрів України. Для реалізації поставленої мети необхідно провести аналіз наукових підходів до розуміння поняття та правової природи державної цільової програми, визначити процедуру розроблення та прийняття державної цільової програми, на підставі проведеного аналізу виділити особливості даного документа.

Викладення основного матеріалу. Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади, передусім, спрямовує свою діяльність на забезпечення виконання законів, інших актів парламенту, зокрема стратегічного характеру, актів Президента України, засад внутрішньої та зовнішньої політики. Тому стратегічні акти уряду – це документи, в яких відображаються не самостійно сформульовані цілі та завдання, а головним чином стратегія реалізації сформованої Верховною Радою України та Президентом України державної політики.

У науковій літературі реалізація державної політики розглядається як постійний, динамічний процес досягнення поставлених цілей, в якому беруть участь різні органи державної влади та інститути громадянського суспільства. Реалізація починається відразу після ухвалення та легітимації державної

політики або окремої програми і є основним видом діяльності державного апарату [1, с. 31].

Отже, прийняття цільових програм та інших стратегічних актів є однією з форм здійснення урядом повноважень щодо реалізації державної політики. Цей висновок цілком узгоджується з положеннями ст. 2 Закону України «Про державні цільові програми», відповідно до якої метою розроблення державних цільових програм є сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямках розвитку держави, окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць і забезпечення розв'язання найважливіших проблем [2].

Так, повноваження щодо розроблення державних цільових програм закріплене п. 4 ч. 1 ст. 116 Конституції України. У свою чергу, відповідно до ст. 85 Конституції України, повноваження щодо затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля здійснюється Верховною Радою України, а у п. 6 ч. 1 ст. 92 зазначається, що виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення, засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства, виховання, освіти, культури й охорони здоров'я, екологічної безпеки.

На виконання наведених конституційних положень у ст. 10 Закону України «Про державні цільові програми» регламентовано, що загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля за поданням Кабінету Міністрів України затверджуються законом. Інші державні цільові програми затверджуються Кабінетом Міністрів України [2].

Доходимо висновку, що Кабінет Міністрів України здійснює повноваження щодо розроблення та забезпечення виконання програм у визначених сферах (соціального, науково-технічного розвитку тощо), але їх затвердження, тобто надання юридичної сили, належить до повноважень парламенту. Що стосується інших сфер, такі програми затверджуються розпорядженням Кабінету Міністрів України на підставі ч. 2 § 30 Регламенту Кабінету Міністрів України.

З метою з'ясування особливостей змісту таких програм доцільно звернутися до аналізу визначення поняття «державна цільова програма».

Законодавець визначення даного поняття містить у ст. 1 Закону України «Про державні цільові програми» [2]. Його аналіз дає змогу встановити: по-перше, державна цільова програма спрямована на реалізацію найважливіших завдань соціального та державного розвитку; по-друге, у програмі мають бути визначені конкретні заходи щодо реалізації поставлених завдань, строки реалізації та відповідальні суб'єкти.

Н. Галайко визначає державну цільову програму як узгоджений за строками проведення та виконавцями комплекс взаємопов'язаних науково обґрунтованих завдань і заходів соціального, економічного,

наукового, технічного, організаційного характеру, спрямованих на отримання позитивних результатів розвитку держави та суспільства з визначенням ресурсів та їх джерел [3, с. 155].

Необхідно зазначити, що наукова обґрунтованість завдань і заходів їх реалізації, про яку говорить науковець, є одним із найважливіших принципів розроблення загальнодержавної цільової програми. Даний принцип виражається у тому, що всі завдання та заходи мають відповідати вимогам реальності, доцільності, обґрунтованості та іншим засадам науковості.

Практичне втілення цей принцип знаходить у конкретних законодавчих вимогах до змісту та структури, а також процесу розроблення та затвердження цільової програми.

Відповідно до Закону України «Про державні цільові програми», Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» [4], процесу розроблення державної цільової програми передуює прийняття її концепції тим суб'єктом, який ініціює розроблення відповідної програми. Така концепція подається на розгляд Кабінету Міністрів України, який у разі її схвалення приймає рішення щодо розроблення проекту програми, визначає державних замовників та строки. Тобто розроблення державної цільової програми не може здійснюватися без попереднього схвалення її концепції Кабінетом Міністрів України.

У свою чергу, розроблення концепції державної цільової програми здійснюється з метою обґрунтування необхідності розроблення державної цільової програми та визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми [2]. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» проект концепції державної цільової програми має складатися із таких обов'язкових розділів: 1) визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована програма; 2) аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання програмним методом; 3) мета програми; 4) визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми на основі порівняльного аналізу можливих варіантів; 5) шляхи і способи розв'язання проблеми, строк виконання програми; 6) очікувані результати виконання програми, визначення її ефективності; 7) оцінка фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів, необхідних для виконання програми [4].

Отже, ще до початку розроблення державної цільової програми проводиться ретельний аналіз актуальності та обґрунтованості визначених у програмі завдань та ефективності заходів щодо їх виконання. Тобто фактично моніторинг змісту майбутньої програми здійснюється ще на етапі прийняття рішення про доцільність розроблення такої програми, що є цілком виправданим заходом, зважаючи на те, що у процесі розроблення програми часто виникає потреба у задіянні значних кадрових ресурсів – спеціалістів у різних сферах та галузях суспільних відносин.

У науковій літературі зазначається, що розроблення державної програми (соціальне програмування) необхідно розглядати як процес узгодження цілей і засобів їхнього досягнення. За змістом соціальне програмування є постановкою управлінської задачі, з огляду на аналіз цілей розвитку системи і реальної ситуації; її розукрупнення на складові частини; виявлення суперечливості частин і на цій основі їхнє взаємне ув'язування; установлення пріоритетів у сукупності задач; виділення ведучої ланки; визначення умов і обмежень на рішення комплексу сформульованих задач тощо [5].

Таким чином, розроблення державної цільової програми полягає головним чином у пошуку оптимальних заходів реалізації завдань, визначених у пріоритетних засадах державної політики.

На думку Ю. Ковбасюка, К. Ващенко та ін., цільові програми – це інструмент державного управління, узгоджений за ресурсами, виконавцями й термінами реалізації комплекс науково-дослідних, дослідницько-конструкторських, виробничих, соціально-економічних, організаційно-господарських та інших заходів, що забезпечують ефективне вирішення завдань у галузях державного, економічного, соціального, екологічного та культурного розвитку [1, с. 33].

Інші науковці відзначають, що цільова програма – це законодавчо закріплений план дій органів державної влади, який передбачає здійснення управлінської діяльності, спрямованої на досягнення поставлених цілей державної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя [6]. З цього приводу необхідно відзначити, що програма – це не лише план, але і стратегія його виконання.

Практика розроблення та прийняття державних цільових програм урядом визначена законодавством багатьох європейських країн. Відповідні програми розробляються і на міжнародному рівні. Наприклад, Європейською Комісією розроблено Європейську програму дій електронного уряду на 2016–2020 рр. щодо модернізації системи державного управління з метою формування цифрового внутрішнього ринку, а також обслуговування громадян і бізнесу та забезпечення високої якості послуг, що надаються урядом [7].

Як зазначається у науковій літературі, особливістю державного програмування у ряді європейських країн є те, що воно має індикативний характер і метою – довгострокове планування [8, с. 310]. Крім того, варто вказати на високий рівень контролю за діяльністю урядів щодо виконання ними загальнодержавних програм. Положення про такий контроль та відповідальність відповідних органів іноді визначені на конституційному рівні.

Так, наприклад, у ст. 65 Конституції Німеччини зазначається, що федеральний канцлер визначає основні напрями політики і несе за це відповідальність. У межах цих основних напрямів кожен Федеральний міністр самостійно і, пам'ятаючи про свою відповідальність, веде справи його галузі. Рішення з приводу розбіжностей у думках між Федеральними міністрами вирішує приймає Федеральний уряд [9].

Отже, у Німеччині встановлена персональна відповідальність міністрів за реалізацію державної політики у сферах, які знаходяться у їх віданні.

Однією з центральних програм загальнодержавного значення в європейських країнах є програма соціально-економічного розвитку. Деякі зарубіжні науковці, аналізуючи зміст таких програм, виявили п'ять ключових питань, на вирішення яких спрямовані такі програми: забезпечення громадян житлом та вирішення інших житлових проблем; розвиток діяльності професійних груп, як культурних і соціальних одиниць громадянського суспільства; наявність і географічне охоплення громадського транспорту; масштаби нерівності доходів домогосподарств та способи вирішення проблем бідності; ступінь расової та етнічної сегрегації та забезпечення захисту населення від расової дискримінації [10, с. 7].

На підставі вивчення зарубіжного досвіду розроблення та реалізації загальнодержавних цільових програм В. Трайтлі розробила пропозиції щодо удосконалення законодавства України у цій сфері: 1) ранжування державних цільових програм за пріоритетністю фінансування й оптимізація їх переліку; 2) модернізація результативних показників, які характеризують ефективність формування і використання коштів під час реалізації державних цільових програм; 3) забезпечення узгодженості дій усіх органів державної влади, які беруть участь у формуванні, виконанні, моніторингу та контролі за реалізацією заходів державних цільових програм; 4) ліквідація практики розпорошення ресурсів між значною кількістю державних цільових програм; 5) здійснення оцінки функціональних повноважень і обов'язків головних розпорядників бюджетних коштів та відповідності їх завданням державних цільових програм [11, с. 36–37].

Крім того, можна запропонувати у ст. 3 Закону України «Про державні цільові програми» більш детально визначити коло питань, на вирішення яких направлена та чи інша цільова програма.

Висновки та напрями подальших досліджень.

На підставі проведеного у статті науково-правового аналізу можна сформулювати такі висновки.

1. Особливостями державної цільової програми як стратегічного акта Кабінету Міністрів України є: 1) вона затверджується актами Кабінету Міністрів України, однак конкретна форма (розпорядження або постанова), в якій приймаються державні цільові програми, нині чітко не визначена законодавством, що на практиці призводить до прийняття державних цільових програм у різних формах; 2) розробленню та затвердженню програми передують прийняття її концепції з метою попередньої оцінки доцільності розроблення програми, актуальності та обґрунтованості визначених у ній завдань та ефективності запропонованих заходів щодо їх реалізації; 3) розроблення державної цільової програми, за своєю суттю, є процесом пошуку оптимальних заходів реалізації завдань, визначених у пріоритетних засадах державної політики; 4) цільова програма спрямована на реалізацію найважливіших завдань соціального та державного

розвитку; в ній визначаються мета, завдання, заходи, спрямовані на їх реалізацію, стратегія досягнення поставленої мети, строки виконання, фінансові та інші необхідні ресурси, суб'єкти, відповідальні за виконання відповідної програми; 5) реалізація державної цільової програми, затвердженої Кабінетом Міністрів України, часто покладається на інші органи – центральні органи виконавчої влади та ін., які несуть відповідальність перед урядом за виконання відповідних завдань, а уряд, у свою чергу, відповідальний за це перед Верховною Радою України та Президентом України.

2. Державна цільова програма як вид стратегічного акта Кабінету Міністрів України – це офіційний ненормативний документ політико-правового характеру, який розробляється урядом або, за його дорученням, іншими органами виконавчої влади, затверджується постановою або розпорядженням Кабінету Міністрів України та у якому визначаються мета, завдання, заходи, спрямовані на їх реалізацію,

стратегія досягнення поставленої мети, строки виконання, фінансові та інші необхідні ресурси, суб'єкти, відповідальні за виконання відповідних завдань, визначених у програмі.

3. З метою удосконалення законодавства у сфері регулювання статусу державної цільової програми як виду стратегічного акта Кабінету Міністрів України необхідно: 1) у ст. 10 Закону України «Про державні цільові програми» визначити, що Кабінет Міністрів України приймає рішення про схвалення державної цільової програми у формі постанови; 2) у ст. 3 Закону України «Про державні цільові програми» більш детально визначити коло питань, на вирішення яких направлена та чи інша цільова програма.

Перспективою подальших наукових досліджень у даній сфері може стати проведення більш детального аналізу практики розробки та виконання державних цільових програм у зарубіжних країнах та розроблення на цій підставі пропозицій щодо удосконалення відповідних процедур в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України ; ред. кол. : Ю. Ковбасюк (голова), К. Ващенко (заст. голови), Ю. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. – К. : НАДУ, 2014. – 448 с.
2. Про державні цільові програми : Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>.
3. Галайко Н. Науково-теоретичні аспекти сутності поняття «державна цільова програма» / Н. Галайко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2014. – Вип. 1. – С. 147–157.
4. Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм : Постанова Кабінету Міністрів України від 31.01.2007 р. № 106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/106-2007-%D0%BF>.
5. Коновалова І. Науково-теоретичні аспекти програмно-цільового підходу в державному управлінні / В. Коновалова // Державне будівництво. – 2009. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/2/18.pdf>.
6. Петренко І. Сутність державної політики та державних цільових програм / І. Петренко // Віче. – 2011. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2566/>.
7. European eGovernment Action Plan 2016-2020: Communication from the Commission to the European Parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. Brussels, 19.4.2016. [Electronic resource]. – Access : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016DC0179>.
8. Галайко Н. Зарубіжний досвід розроблення державних цільових програм та його адаптація до умов України / Н. Галайко // Університетські наукові записки. – 2010. – № 2 (34). – С. 306–310.
9. Конституция Федеративной Республики Германии: Основной закон Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&object=translation&l=ru.
10. Quillian L., Lagrange H. Socio-Economic Segregation in France and the United States / L. Quillian, H. Lagrange // Institute for Policy Research Northwestern University Working Paper Series. – 2013 [Electronic resource]. – Access : <http://www.ipr.northwestern.edu/publications/docs/workingpapers/2013/IPR-WP-13-24.pdf>.
11. Трайтлі В. Вдосконалення методологічного та нормативно-правового забезпечення державних цільових програм в контексті зарубіжного досвіду / В. Трайтлі // Світ фінансів. – 2014. – № 2. – С. 33–37.

Козинець І. Г.,
*старший викладач кафедри цивільного, господарського права та процесу
Чернігівського національного технологічного університету*

Козинець О. Г.,
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Чернігівського національного технологічного університету*

ПРАВА БІЖЕНЦІВ В КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

THE RIGHTS OF REFUGEES IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS IN THE MODERN WORLD

У статті зазначено, що законодавство про біженців є складовою частиною законодавства з прав людини. Проаналізовано міжнародні норми щодо захисту біженців, які діють всередині більш загальної структури міжнародного права з прав людини. Підкреслено, що законодавство з прав людини може бути використано в інтерпретації, посиленні та підтримці законодавства з питань біженців.

Ключові слова: основні права і свободи людини, міжнародне законодавство з прав людини, законодавство про біженців, біженець.

В статье указано, что законодательство о беженцах является составной частью законодательства по правам человека. Проанализированы международные нормы по защите беженцев, действующее внутри более общей структуры международного права по правам человека. Подчеркнуто, что законодательство по правам человека может быть использовано в интерпретации, усилении и поддержке законодательства по вопросам беженцев.

Ключевые слова: основные права и свободы человека, международное законодательство по правам человека, законодательство о беженцах, беженец.

In this article it is stated that the legislation on refugees is an integral part of the legislation on human rights. Here are also analyzed international standards on the protection of refugees that operate within the more general structures of international law on human rights. Moreover, it is emphasized that the legislation on human rights can be used as an interpretation, enhancing and support of legislation on refugees.

Key words: fundamental human rights and freedoms, international legislation on human rights, legislation on refugees, refugee.

Сучасний світ, на нинішньому етапі його розвитку, цілком обґрунтовано можна охарактеризувати як епоху глобальних переміщень та міграції населення. Причини, форми та наслідки таких переміщень різноманітні й обумовлені глобальними геополітичними змінами, війнами та конфліктами, соціальними, економічними кризами та іншими загрозливими явищами. Особливе занепокоєння у світової спільноти викликає вимушена міграція, що породжує мільйони біженців. Більше ніж 60 млн. чоловік – половина з яких діти – втекли від насильства та переслідувань і зараз знаходяться на поселенні біженців і внутрішньо переміщених осіб. Ще 225 млн. стали мігрантами [1, с. 6], які покинули свої країни у пошуках захисту та кращої долі або просто для того, щоб вижити.

Вся структура міжнародного захисту біженців ґрунтується на концепціях прав людини. Законодавство про права людини є, свого роду, виразом людських прагнень до вільного, гідного, мирного і безпечного життя та їх захистом, коли мають місце порушення, репресії та погрози, злидні та інші стани надзвичайного характеру, які породжують потоки біженців та вимушених переселенців.

Переважає більшість сучасних наукових досліджень присвячена аналізу міжнародно-правового співробітництва в галузі прав людини. Окремі

аспекти забезпечення прав біженців та шукачів притулку досліджували М.В. Буроменський, О.А. Гончаренко, В.А. Гринчак, Д.В. Іванов, О.А. Малиновська, О.Р. Поєдинок, В.І. Потапов, М.М. Сірант, С.Б. Чехович, зарубіжні науковці – Г.С. Гудвін-Гілл, Р. Дженнінгс, Дж. Хетеуей та ін.

Вивчення цієї проблеми має велике теоретичне й практичне значення, оскільки міжнародне законодавство з прав біженців потребує подальшого удосконалення. Це особливо важливо у зв'язку з кризою, викликану напливом біженців та мігрантів у різних кінцях світу. Сьогодні мільйони біженців позбавлені своїх основних прав, а світ позбавляє себе можливості в повній мірі використовувати ті переваги, з якими пов'язаний прийом біженців [2].

Метою статті є аналіз міжнародно-правових норм з прав людини, що складають основу захисту біженців.

Відомо, що основні права людини мають універсальний характер. Особливого значення вони набувають для біженців, які стали такими внаслідок порушення прав людини в країні їх походження і положення яких є особливо вразливим.

Основним чинником втечі особи з країни походження і перешкоди для її можливого, безпечного і добровільного повернення додому є порушення прав

людини – саме вони знаходяться в основі такого явища, як «біженці». І саме тому захист прав людини в країнах походження біженців є вирішальним для захисту і вирішення проблем біженців. Особи, котрі залишають свою країну в пошуках захисту за її межами, роблять це в першу чергу тому, що їхні права порушуються. І рішення про те, що людина має «цілком обґрунтовані побоювання переслідувань», є наслідком того, що одне або більше з його основних прав людини не дотримуються. Повага до прав людини становить також суть захисту біженців і в країнах їх притулку. Держави, які надають притулок, визначають права біженців та їх обов'язки, виходячи з норм загального й конвенційного міжнародного права [3, с. 47]. Але необхідно також відзначити, що статус біженців у міжнародному праві знаходиться у правовому полі між загальноновизнаними принципами суверенітету, територіального верховенства та принципами прав людини. Однак на перше місце повинно ставитися саме забезпечення прав людини наголошує Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун. У своєму докладі «В умовах безпеки і гідності: рішення проблеми переміщень великих груп біженців і мігрантів» він закликає держави-члени забезпечувати «захист, збереження гідності і дотримання прав людини стосовно біженців та мігрантів відповідно до дев'яти основних міжнародних договорів у сфері прав людини і відповідних положень міжнародного гуманітарного права, міжнародного біженського права і трудового права» [1, с. 29].

Насамперед необхідно відзначити, що біженці володіють всіма основними правами і свободами, проголошеними в міжнародно-правових документах з прав людини. З іншого боку, мають спеціальні права і привілеї, властиві тільки їм, і якими вони володіють на підставі універсальних та регіональних міжнародних угод, що стосуються правового статусу біженців [4, с. 250].

Основоположними документами у сфері міжнародного захисту біженців є Конвенція 1951 року про статус біженців і Протокол до неї 1967 року [5, с. 56].

Разом із Протоколом 1967 Конвенція встановлює ряд універсальних правил поведінки з біженцями, вимушеними залишати свої країни внаслідок переслідувань, насильницьких конфліктів, порушень прав людини або інших порушень. У преамбулі Конвенції 1951 року підкреслюється тісний взаємозв'язок між загальним контекстом прав людини і змістом законодавства про біженців. Мається на увазі принцип, за яким кожна людина має право користуватися основними правами і свободами. Основоположні принципи Конвенції – це неприпустимість дискримінації, заборона вислання, незастосування стягнень за незаконний в'їзд або перебування, набуття згодом прав і їх здійснення [6, с. 40].

На додаток до прав, викладених у Конвенції 1951 р., біженці також, як і будь-які інші особи, користуються основними правами людини, викладеними в різних міжнародних документах, включаючи ряд регіональних конвенцій, які були підписані і ратифіковані багатьма державами. Найбільш важливими із цих документів є: Міжнародна конвенція з ліквідації всіх форм расової дискримінації (1965); Міжнародний

пакт про громадянські і політичні права (1966); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966); Конвенція ООН з ліквідації всіх форм дискримінації жінок (1979); Конвенція ООН проти катувань та іншого жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання (1984); Конвенція ООН з прав дитини (1989); Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей (1990); Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006); і Конвенція ООН про права інвалідів (2006).

Біженці, як й інші категорії осіб, мають повне право користуватися невід'ємними правами людини, які закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 р. [7, с. 1]. Загальна декларація – це перший в історії міжнародних відносин акт, в якому проголошено широке коло основних громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини, що підлягають загальній повазі і дотриманню, зокрема це право на життя, свободу й особисту недоторканність; свободу від катувань або жорстоких нелюдських або тих, що принижують гідність людини видів поводження і покарання; свободу від рабства і підневільного стану; свободу думки, свободу совісті, релігії; свободу від необґрунтованого арешту і затримки; свободу від незаконного втручання в особисте і сімейне життя, посягання на житло; свободу на пересування.

Порушення зазначених прав людини робить подальше перебування особи в цій країні небезпечним і, як наслідок, спричинює її втечу з країни.

Таким чином, існує тісний зв'язок між дотриманням прав людини та запобіганням і вирішенням проблеми біженців. Відповідний захист прав людини дозволяє виключати сам ризик появи біженців або зростання їх чисельності, а відновлення порушених прав шукачів притулку створює умови для реалізації їх прав на безпечне повернення в країни походження.

Статті 13, 14 і 15 Декларації є спеціальними і присвячені біженцям, їх правам на свободу пересування і вибір місця проживання, на пошук притулку та користування ним, на громадянство.

Положення Декларації в подальшому були деталізовані в конкретних договорах, що створюють відповідні правові зобов'язання для держав. Таким чином, були прийняті в 1966 році Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [7, с. 11–53], що є найважливішими договорами прав людини. Вони мають глобальний характер і охоплюють основні універсальні права і фундаментальні свободи людини. Загальна декларація прав людини і два вищезазначені Пакти відомі також як Міжнародний Білль про права людини.

Існують і інші міжнародні договори і стандарти, вони присвячені специфічним правам і свободам чи спеціальним групам людей і спрямовані на запобігання їх дискримінації більш детально, ніж це роблять Пакти. Деякі із цих документів відносяться до біженців або містять специфічні рекомендації щодо них:

1) Міжнародна конвенція з ліквідації всіх форм расової дискримінації 1965 р. важлива визначенням

расової дискримінації, під якою розуміється «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевага, заснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, мають метою чи наслідком знищення або применшення визнання, використання чи здійснення ... прав людини та основних свобод» [7, с. 179]. Держави-учасниці домовилися засудити расизм і вжити заходів для його ліквідації у всіх формах;

2) Конвенція ООН з ліквідації всіх форм дискримінації жінок 1979 [7, с. 237] містить серію положень щодо допомоги жінкам і створює основи для захисту жінок-біженок;

3) Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження чи покарання 1984 р. [8], передбачає захист від вислання або примусового повернення в ситуаціях, коли є значний ризик зазнати катувань. Положення про невислання (*non-refoulement*) у Конвенції проти катувань є абсолютним, на відміну від положення про невислання в Конвенції про біженців, яка встановлює, що захист надається у зв'язку з побоюванням переслідування за ознаками раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань людини. Крім того, на відміну від Конвенції про біженців, Конвенція проти катувань не містить положення, за яким би особи, які вчинили особливо тяжкі злочини, та інші особи не мали б права на захист.

Отже, за відсутності підстав для отримання захисту, передбачених Конвенцією 1951 року, можливо отримати такий захист відповідно до положень Конвенції проти катувань, яка також надає гарантію від депортації. При цьому особи, що депортуються, мають право подати клопотання до Комісії, заснованої відповідно до Конвенції проти катувань;

4) Конвенція ООН про права дитини 1989 р., учасником якої є майже кожна держава у світі, застосовується по відношенню до всіх дітей без будь-якої дискримінації, включаючи дітей-біженців та осіб, які шукають притулку. У Конвенції особливо наголошується, що кожна дитина, яка шукає статусу біженця, має право на захист і гуманітарну допомогу відповідно до прав, що визначені в цій та інших конвенціях, учасником яких є держава [7, с. 277];

5) Міжнародна Конвенція про захист прав всіх працівників-мігрантів і членів їх сімей 1990 р. [9] містить усі основні принципи міжнародного трудового права. Вона застосовується до всіх працівників-мігрантів і членів їх сімей, незалежно від ознак статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії чи переконань, політичних чи інших поглядів, національного, етнічного чи соціального походження, громадянства, віку, економічного, майнового, сімейного і станового положення чи за будь-якою іншою ознакою протягом усього процесу міграції працівників-мігрантів та членів їх сімей, що включає, їх підготовку до міграції, виїзд, транзит і весь період перебування та оплатної діяльності в державі роботи за наймом, а також повернення до держави походження чи державу звичайного проживання (ст. 1). Міжнародна Конвенція про захист

прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей може сприяти створенню процедур захисту соціально-економічних прав та інтересів біженців;

6) Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р. – це універсальний міжнародний договір, який визначає право кожної людини, в тому числі і біженців, не бути підданим насильницькому зникненню. Ч. 2 ст. 1 закріплює абсолютний характер даного права: «Ні війна, ні політична нестабільність, ні надзвичайний стан у державі не можуть використовуватися як виправдання порушення зазначеного права людини» [10].

Ст. 2 Конвенції надає визначення «насильницького зникнення». Це визначення містить у собі наступні складові елементи, які є сутністю цього поняття: 1) позбавлення особи свободи проти її волі; 2) суб'єктами вчинення насильницького зникнення є виключно представники держави або особи, які діють із дозволу або за підтримки держави; 3) відмова визнати факт позбавлення волі та повідомити про долю та місцезнаходження такої особи [11, с. 128];

7) Конвенція ООН про права інвалідів 2006 р. гарантує, що особи з інвалідністю мають користуватися тими ж правами, що всі інші люди, тобто впроваджує гасло: всі різні, але всі рівні [12].

Положення Конвенції спрямовані на захист та заохочення прав інвалідів, ліквідацію дискримінації щодо них, забезпечення їх права на роботу й освіту, медичне обслуговування, повну участь у житті суспільства, доступ до правосуддя, свободу пересування, особисту недоторканність, свободу від експлуатації та зловживань і тим самим створює основи для захисту інвалідів-біженців. Держави зобов'язані вживати всіх законодавчих адміністративних заходів для забезпечення прав, записаних у цій Конвенції.

У багатьох випадках права людини не носять безумовного характеру. До таких належить, наприклад, випадок, коли заборона на примусове повернення (Ст. 33 Конвенції 1951 р.) не застосовується до осіб, що становлять загрозу для безпеки приймаючої країни або є засудженими за вчинення особливо тяжкого злочину і становлять загрозу суспільству. Дані обмеження можуть носити загальний характер і застосовуватися до всіх прав, зазначених у документі. Наприклад, Загальна декларація прав людини в статті 29 передбачає, що «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [7, с. 8].

Обмеження можуть носити і специфічний характер. Наприклад, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права гарантує свободу пересування і вибору місця проживання. Але передбачає, що ці права підлягають обмеженням, «які передбачено законом, і є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті» [7, с. 27].

Зазначені обмеження в міжнародному праві з прав людини не носять надзвичайного характеру, національні конституції так само часто вводять подібні обмеження. У цілому цивільні права можуть обмежуватися з метою захисту громадського порядку, здоров'я суспільства і моралі, або прав та свобод інших членів суспільства.

Але у всіх випадках обмеження повинні бути встановлені законодавством і викладені досить докладно, щоб знати їх параметри. Ці закони повинні бути необхідними для досягнення однієї з перерахованих цілей, зокрема захист здоров'я суспільства. Таким чином, обов'язок доведення необхідності обмежень, їх відповідності специфічній меті лежить на державі [13, с. 25].

Міжнародне право з прав людини дозволяє державам у ситуаціях надзвичайного характеру виконувати частково свої зобов'язання. Так, стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає, що держави під час надзвичайного стану в країні можуть вживати заходів щодо відступу від своїх зобов'язань за цим Пактом за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [7, с. 27].

У той же час даний Пакт передбачає, що держави не можуть жодним чином і ні за яких обставин обмежувати такі права як право на життя, право не бути підданим болісного або жорстокому, нелюдському або принизливому поводженню або покаранню; право на свободу від рабства і непосильної роботи; право на свободу думки, совісті і віросповідання.

Стаття 9 Конвенції про статус біженців 1951 року також дозволяє державам вживати спеціальних захо-

дів щодо біженців «під час війни або інших серйозних і виняткових обставин» [5, с. 61].

Необхідно відзначити, що для обмеження прав людини державами недостатньо одного лише оголошення надзвичайного стану. Рішення про обмеження цих прав і вжиті заходи повинні відповідати міжнародним зобов'язанням держав. Для виправдання подібних обмежень необхідно, щоб положення мало характер «надзвичайності із загрозою життю нації». Погроза повинна бути такою, щоб саме існування держави перебувало під питанням – це може бути, наприклад, збройний конфлікт, що загрожує цілісності держави та її населенню, його основним організаційним структурам та органам, і загроза ця повинна бути актуальною і серйозною [13, с. 26].

Обмеження повинні носити тимчасовий характер. На додаток до всього, ці заходи повинні бути офіційно оголошені і законодавчо закріплені. Вжиті заходи не повинні ґрунтуватися на дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, віри чи соціального походження.

Отже, законодавство про біженців та права людини тісно взаємопов'язані. По суті, саме таке явище, як «біженці», є наслідком переслідувань, пригнічення особистості людини, обмежень її основних прав і свобод. Фактично законодавство про біженців є складовою частиною законодавства про права людини і адресовано воно такій специфічній групі, як біженці. Міжнародні норми щодо захисту біженців діють усередині більш загальної структури міжнародного права з прав людини. Відповідно до цієї структури захист біженців здійснюється через інститути та інструменти з прав людини. Таким чином, законодавство з прав людини може бути використано в інтерпретації, посиленні та підтримці законодавства з питань біженців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Доклад Генерального секретаря Генеральной ассамблеи ООН: док. А/70/59 «В условиях безопасности и достоинства: решение проблемы перемещений больших групп беженцев и мигрантов». – 35 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/sg_report_russian.pdf.
2. Пан Ги Мун «О положении мигрантов и беженцев в мире» // Коммерсантъ. – № 87. – 20.05.2016. – С. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kommersant.ru/doc/2990885>.
3. Потапов В.И. Беженцы и международное право / В.И. Потапов. – М. : Межд. отношения, 1986. – 104 с.
4. Поєдинок О.Р. Інститут міжнародно-правового захисту прав біженців: місце у системі міжнародного права, сучасний стан і перспективи розвитку / О.Р. Поєдинок // Альманах міжнародного права. – 2010. – Випуск 2. – С. 250–262 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intlawaalmanac.net/v2/21.pdf>.
5. Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю.Л. Сарашевский, А.В. Селиванов. – Минск : Тесей, 2000. – 464 с.
6. Козинець І.Г. Щодо питання приєднання до Конвенції ООН про статус біженців 1951 року та Протоколу 1967 року до цієї Конвенції / І.Г. Козинець // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці: щоквартальний науковий збірник. – 2009. – № 1. – Чернігів : ЧДІПСТП, 2009. – С. 36–42.
7. Права человека. Сборник международных договоров. Том I (часть первая (А)) Универсальные договоры. – Нью-Йорк, Женева : ООН, 2002. – 349 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.refworld.org.ru/pdfid/5537a5e04.pdf>.
8. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження чи покарання 1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_085.
9. Міжнародна Конвенція про захист прав всіх працівників-мігрантів і членів їх сімей 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_203.
10. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154/para2#n2.
11. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень / В.Ю. Цвікі // Європейські перспективи. – 2015. – № 2. – С. 124–129. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2015_2_24.
12. Конвенція ООН про права інвалідів 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
13. Международная защита беженцев: пособие для вузов / отв. ред. Джакупова Ч.И. – Бишкек : «ПК «Адилет», 2007. – 259 с.

Ленгер Я. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ВНУТРІШНІ ПРИЧИНИ ТА ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВОВИХ КОЛІЗІЙ У МУНІЦИПАЛЬНОМУ ПРАВІ

INNER CAUSE AND EXTERNAL FACTORS OF CONFLICTS OF LAW IN MUNICIPAL LAW

Стаття присвячена з'ясуванню причин виникнення правових колізій у муніципальному праві. Встановлено, що такими бувають внутрішні, котрі і є саме причинами, та зовнішні, котрі називаються факторами. На основі доктринальних положень констатовано, що розмежування предмету правового (галузевого) регулювання є чинником, що дозволить попередити колізійність у муніципальному праві.

Ключові слова: причини виникнення, зовнішні фактори, правова колізія, муніципальне право.

Статья посвящена выяснению причин возникновения правовых коллизий в муниципальном праве. Установлено, что таковыми бывают внутренние, которые, собственно, и являются причинами, и внешние, которые называются факторами. На основе доктринальных положений констатировано, что разделение предмета правового (отраслевого) регулирования является фактором, позволит предупредить коллизионность в муниципальном праве.

Ключевые слова: причины возникновения, внешние факторы, правовая коллизия, муниципальное право.

The article is devoted to clarifying the causes of conflicts of law in municipal law. It was established that these are internal, which actually is and external factors that are known factors. Based on doctrinal provisions stated that the separation of the right (branch) regulation is a factor which will prevent koliziynist in municipal law.

Key words: causes, external factors, legal conflict, municipal law.

Вивчення природи правової колізії та причин її виникнення відіграє важливу роль у правовій системі держави. Як правило, належна взаємодія органів місцевого самоврядування та органів державної влади ускладнена правовими колізіями, що виникають між ними. Актуальність дослідження підтверджується суперечливістю тенденцій в економічній, політичній, культурній та ідеологічній сферах життя українського суспільства, котрі не можуть не знайти свого відображення в праві, що є універсальною системою нормативного регулювання соціальних процесів. Як було встановлено, протиріччя пронизують сьогодні багато рівнів Української правової системи. У зв'язку із цим у сучасний період становлення нової державності, руху до правової держави і громадянського суспільства стає важливим зрозуміти природу правової колізії в системі права взагалі та конкретно її особливості у вузьких, галузевих проявах.

Науковий аналіз проблеми існування, правової природи колізії, її особливостей, виокремлення причин виникнення такої здійснювався багатьма вітчизняними та зарубіжними дослідниками, теоретиками та юристами. Серед вищевказаних варто відмітити Н.І. Матузова, О.Ю. Буякова, О.Ф. Скаун, С.В. Сибилеву, В.Г. Карташова, О.В. Майстренка, І.М. Сенякіну, Н.А. Власенка, Ю.А. Тихомірова тощо.

Метою статті є з'ясування внутрішніх та зовнішніх причин та факторів виникнення правових колізій та розмежування предметів галузевого регулювання з метою уникнення їх у подальшому.

Під причинами колізій слід розуміти юридичні явища, що безпосередньо породжують колізії, визна-

чають їх характер і місце серед дефектів у системі права, наприклад помилки в правотворчості. Це так звані внутрішні, або конкретні причини правових колізій. Від них необхідно відрізняти чинники або умови правових колізій. Під останніми слід розглядати обставини, опосередковано пов'язані з колізіями, що сприяють їх виникненню, наприклад відсутність доктринальної розробки способів попередження правових колізій у межах однієї галузі [2, с. 103]. Фактори виступають зовнішніми причинами колізій. Конкретна внутрішня причина може бути пов'язана з багатьма умовами, і навпаки, кожна умова може проявитись у конкретних причинах залежно від характеру правової колізії. Це все свідчить про діалектичний зв'язок.

Зовнішні причини чи фактори впливають з економічних, політичних, юридичних чинників та стану суспільного ладу. Можуть виникати в результаті невідповідності приватних та публічних інтересів різних суб'єктів права, суперечливих моментів в їх компетенції (наприклад, між власними та делегованими повноваженнями).

Основними зовнішніми причинами (факторами) правових колізій виступають: 1) недостатня обізнаність органу правотворчості в юридичних питаннях; 2) нестабільні та несприятливі умови діяльності, що може проявлятися в тиску з боку зацікавлених груп осіб у прийнятті саме даного правила поведінки; 3) відсутність постійної юридичної практики. Зокрема, з врахуванням вищевказаного найбільш доцільно виділити такі, як недбалість, малий досвід роботи та недостатня професійна обізнаність.

Внутрішні причини правових колізій можуть бути умовно поділені на дві групи.

Перша пов'язана з порушенням правил юридичної техніки. Сюди можна віднести: а) відсутність логічної структурної узгодженості правових конструкцій (важливо відмітити, що загальна норма права в такому випадку не знаходить свій прояв у спеціальному галузевому правилі поведінки; б) нечіткість та незрозумілість нормативних приписів; правова колізія виникає не тільки з конкретних, але і двозначних правових приписів; в) відсутність або недосконалість систематизації в галузі (крім спеціального закону, відсутній єдиний повно нормативний акт щодо діяльності органів місцевого самоврядування; г) умисна зміна позиції нормотворцем; д) відсутність попередньої роботи з вивчення діючих, нормативно-правових актів із питання розробки проекту нового акту.

Друга група причин пов'язана з неврахуванням або недостатнім врахуванням нормотворцем соціальної реальності, соціальних і юридичних закономірностей, що діють у різних сферах суспільних відносин, зокрема у сфері діяльності органів публічної влади на місцях (органів державної влади та органів місцевого самоврядування).

Невідповідність норм права об'єктивній дійсності, потребам суспільства різноманітні. Серед них:

а) неадекватність прийнятого нормативного акта потребам правозастосовної практики тощо [5, с. 45]. Наприклад, закріплення об'єктивно нереальних, нездійснених прав і обов'язків, відставання норм права від реальних потреб юридичної практики або їх випередження;

б) відсутність аналізу пропозицій учених, результатів соціологічних опитувань, статистичних даних;

в) матеріальна, фінансова незабезпеченість механізму впровадження (реалізації) нормативно-правових актів. Наприклад, через відсутність необхідних економічних умов нормотворець часто змушений відкладати прийняття нормативних актів, що забезпечують реалізацію проголошених у Конституції норм.

Якщо перша група причин має очевидний характер, пов'язана з техніко-юридичними помилками, то друга має латентну природу і пов'язана з невідповідністю нормативно-правового акту об'єктивним закономірностям розвитку конкретних суспільних відносин. Недоліки нормативного акту в цьому випадку часто обумовлюються чинниками, що лежать за межами проектування нормативних актів (прогалинами в наукових знаннях нормотворців, недостатньо глибокими знаннями предмету нормативного регулювання тощо). Виходячи із цього, чинники вищевказаних груп відрізняються один від одного й із зовнішніми факторами становлять єдину цілу систему, що породжує правові колізії.

Факторами виникнення правових колізій є і ті, що породжуються самою системою права і законодавства. Яскравою ілюстрацією такого є взаємодія вертикальної та горизонтальної структур.

Так, порушення нормотворцем принципу ієрархічності є одним із основних факторів або зовнішніх проявів причин правових колізій. Кожен новоприй-

нятий нормативно-правовий акт повинен видаватися в рамках компетенції відповідного органу та у відповідності до актів, що мають вищу юридичну силу, тобто з дотриманням принципу ієрархічності. При цьому, відповідно до загального правила, акти нижчестоящих органів повинні перебувати в суворій відповідності з актами вищих органів, а всі вони повинні розвивати і конкретизувати положення Конституції та загальнодержавні принципи і норми права. При цьому найбільш важливі суспільні відносини, які підлягають регулюванню в законодавчому порядку, повинні бути опосередковані тільки законом. Акти нижчестоящих органів можуть бути змінені або скасовані тільки органами, що їх видали, або вищестоящими органами.

Ще одним фактором можна назвати нераціональне розміщення правових норм, яке полягає в порушенні структурних зв'язків у побудові юридичних правил. Приклади нераціонального розташування норм у структурі права неоднозначні і мають дискусійний характер. Проте таке може поширюватися як на систему права в цілому, так і її конкретну галузь [3, с. 23]. Порушення принципів розмежування галузей права і законодавства, нечіткий розподіл предметів і функцій між галузями права є яскравим прикладом такого. Ще зовсім недавно існування такої галузі права, як муніципальне, ставилося теоретиками під сумнів, і більшість його норм відносили або до конституційного, або адміністративного права.

У системі права на різних етапах розвитку з'являються нові галузі права. Вони можуть створюватися шляхом об'єднання в одній галузі права норм різних галузей права або шляхом виокремлення з однієї одної або декількох самостійних. Зростання комплексного, міжгалузевого регулювання стає на сьогодні однією з провідних тенденцій сучасного розвитку системи права та законодавства.

Найбільш слабким місцем існуючої моделі розмежування галузей права за предметом і методом правового регулювання є втручання однієї галузі в іншу. Колізійність посилюється тим, що окремі нормативно-правові акти включають в себе норми, що стосуються предмета регулювання різних галузей права.

Законодавець не зміг коректно вирішити задачу розмежування сфер правового регулювання різних галузей права і в більшості випадків пішов шляхом вторгнення однієї галузі права в предмет регулювання іншої. Так, допускається закріплення норм тієї чи іншої галузі права за межами «рідної» навіть тоді, коли є необхідне нормативне розпорядження у відповідній галузі права. У таку правову конструкцію закладена модель правових колізій, що виникають в одній галузі права. Відсутність нормативних обмежень на закріплення норм галузей права в «чужих» галузях дозволяє необгрунтовано втручатися в інші. Ситуація на сьогодні також ускладнюється появою «комплексних» галузей права, нормативні положення яких входять у протиріччя з приписами галузей права, на базі яких вони утворені (наприклад, муніципальне право з конституційним та адміністративним).

Нерідко джерела права, які обслуговують комплексні нормативні масиви, дублюють норми, закріплені в джерелах інших галузей права.

Очевидно, що для визначення тенденцій становлення та перспектив розвитку повноцінної системи права важливо правильно встановити межу співвідношення галузей права та законодавства.

Об'єднання норм різних галузей права в одній галузі законодавства і закріплення норм однієї галузі права в різних галузях законодавства породжує чимало питань у правовому регулюванні. Таке поєднання практично завжди викликає проблеми в узгодженні тих норм, що з'єднані. Протиріччя та неузгодженості, що виникають між нормами, що належать до однієї і тієї ж галузі права та містяться в актах однієї галузі, є не єдиними в такому визначенні. Крім них, є ще ті, що належать до однієї і тієї ж галузі права, але містяться (закріплені, прописані) в актах різних галузей законодавства.

В юридичній науці і практиці існує невизначеність у питанні про те, в яких джерелах можуть знаходити вираження норми тієї чи іншої галузі права: чи тільки в однойменній галузі законодавства, чи також в інших галузях законодавства, і неясність щодо критеріїв включення нормативних актів до складу певної галузі законодавства.

Важливим моментом, що може наблизити нас до відповіді, як уникнути колізійності, є те, чи може та чи інша галузь законодавства об'єднувати в собі норми різних галузей права. Відповідь на нього безпосередньо визначається підходом до змісту предмета галузі права. В юридичній літературі була висловлена думка про те, що предмет галузі права може включати в себе елементи предмета інших галузей права. Так, А.І. Бобильов вважає, що предмет галузі законодавства, на відміну від предмета галузі права, може бути неоднорідним. «Якщо система права являє собою сукупність норм права, розділених по предметній ознаці (галузям права), то система законодавства – це сукупність нормативних актів, яка будується як з урахуванням галузевого принципу, так і без його обліку, тобто в одних випадках законодавство видається стосовно конкретної сфері правового регулювання, в інших закон містить норми різних галузей права» [1, с. 25]. В.М. Сиріх стосовно комплексних норм та інститутів робить висновок про те, що вони можуть в один і той же час виступати нормами та інститутами різних галузей права [4, с. 54]. На наш погляд, норми, інститути, підгалузі одних галузей права не можуть одночасно виступати нормами, інститутами та підгалузями інших галузей права, в іншому випадку предмет правового регулювання втрачає свою

монолітність і виявляється роздробленим на частини. У кінцевому рахунку, галузь права втрачає один із критеріїв своєї самостійності в системі права. Галузь законодавства не повинна виходити за межі галузі права, і акт законодавства повинен включати в себе норми тільки однієї, однойменної галузі права. Тому предмет галузі законодавства, також як і галузі права, повинен бути однорідним.

Як результат, нормативний акт може бути включений до складу конкретної галузі законодавства тільки тоді, коли предмет його регулювання відповідає предмету галузі законодавства, що визначається, у свою чергу, предметом галузі права.

Предмет кожної галузі законодавства визначається в її базовому нормативно-правовому акті. Це може бути як кодифікований акт (кодекс), так і комплексний закон (наразі такий діє в муніципальному праві).

На жаль, законодавець відмовляється слідувати вказаній моделі співвідношення галузі права і галузі законодавства. Законотворча практика йде по шляху закріплення норм, інститутів всіх галузей права, включаючи комплексні, не тільки в однойменних, але і в сторонніх галузях законодавства, тобто в джерелах права, які обслуговують інші галузі права, що лише посилює проблему колізійних права.

Таким чином, у законотворчій практиці нормальним і допустимим явищем стало закріплення норм однієї галузі права в актах різних галузей законодавства, тобто вихід галузі законодавства за межі відповідної галузі права та включення до свого складу норм різних галузей права.

При цьому слід враховувати той факт, що в даний час не існує будь-яких конституційних обмежень в конструюванні галузей законодавства, тому на практиці під час закріплення норми тієї чи іншої галузі права в «чужій» галузі законодавства навряд чи правильно відмовлятися від її застосування, незважаючи на недотримання відповідності між галуззю права і галуззю законодавства. У тому випадку, якщо з такою нормою конкурує аналогічна за своєю галузевою належністю (правовою природою) норма в «рідній» галузі, слід застосувати останню як закріплену в акті належної галузі законодавства.

Отже, розуміння причин і умов правових колізій не просто призводить до збільшення правових знань, але є умовою, необхідною для їх попередження та вирішення. Використання даних науки про причини колізій є необхідним і важливим етапом у нормотворчій роботі, незважаючи на її практичний характер, наближеність до вимог і фактів життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобильов А.І. Сучасне тлумачення системи права і системи законодавства / А.І. Бобильов // Держава і право. – М., 1998. – № 2. – С. 24–31.
2. Вогтенко Н.Н. Причины ошибок в правоприменении / Н.Н. Вогтенко // Советское государство и право. – М., 1982. – № 4. – С. 103–108.
3. Майстренко О.В. Теоретико-правові аспекти колізій в законодавстві України : дис. на здобуття наукового ступеня кан. юрид. наук, спеціальність 12.00.01 / О.В. Майстренко ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. – 2008. – 226 с.
4. Сиріх В.М. Комплексні інститути як компоненти системи російського права / В.М. Сиріх // Журнал російського права. – 2002. – № 10. – С. 54–59.
5. Тихомиров Ю.А. Коллизионное право / Ю.А. Тихомиров. – М., 2003. – 394 с.

Москаленко В. С.,
студентка факультету права та лінгвістики
Білоцерківського національного аграрного університету

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE UKRAINIAN LEGISLATION IN ANTI-HUMAN-TRAFFICKING

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз українського законодавства у сфері протидії торгівлі людьми, розглянуто недоліки та прогалини, які існують у ньому. Окреслено напрями вдосконалення законодавства з метою протидії торгівлі людьми та покращення правового захисту людини, яка постраждала від торгівлі людьми. Пропонується розробити та прийняти нові, більш дієві правові норми, які повинні міститись, у першу чергу, в національному законодавстві.

Ключові слова: протидія торгівлі людьми, злочин, торгівля людьми, жертва торгівлі людьми, посягання на свободу людини.

В статті проведено теоретико-правовий аналіз українського законодавства в сфері протидії торгівлі людьми, розглянуто недоліки та прогалини, які існують у ньому. Определены направления усовершенствования законодательства с целью протидії торгівлі людьми и улучшения правовой защиты людей, пострадавших от торговли людьми. Предлагается разработать и принять новые, более действенные правовые нормы, которые должны будут содержаться, в первую очередь, в национальном законодательстве.

Ключевые слова: протидія торгівлі людьми, преступление, торговля людьми, жертва торговли людьми, посягательство на свободу человека.

The article provides a theoretical and legal analysis of the Ukrainian legislation in anti-human-trafficking and addresses the shortcomings and gaps therein. The article identifies the areas for improving legislation in anti-human-trafficking and legal remedies of a person who has suffered from human trafficking. It is proposed to develop and adopt new, more effective legal regulations which should be contained primarily in national legislation.

Key words: anti-human-trafficking, crime, human trafficking, victims of trafficking.

Торгівля людьми – це явище, яке посягає на цілий ряд фундаментальних прав людини і громадянина та має глибоке суспільно-історичне коріння. Незважаючи на багаторічні спроби міжнародної спільноти вирішити проблему торгівлі людьми, ця проблема залишається актуальною і продовжує збільшувати свій масштаб.

Проблеми торгівлі людьми – це проблеми взаємопов'язані, багатовимірні та багатогранні, інтернаціональні, тому потребують комплексного підходу до їх вирішення, узгоджених дій науковців у різних сферах знань, зусиль законодавців, політиків і державних службовців, координації з боку міжнародних організацій, організованої співпраці неурядових організацій, спільних заходів правоохоронних органів та громадськості. Взаємодія у вирішенні цих проблем повинна будуватись на певних загальних засадах, які б стали підґрунтям для подальшого визначення механізмів, конкретних процедур і гарантій протидії цим явищам. Попри значні напруження зарубіжних та українських учених, законодавство в цій сфері залишається недосконалим та іноді недієвим, оскільки торгівля людьми не лише збільшує свої масштаби, а й набуває нових форм. Тому слід прагнути до розробки та прийняття нових більш дієвих правових норм, які повинні міститись в національному законодавстві. Лише в такому разі можна буде розробляти заходи спрямовані на протидію торгівлі людьми та захист людей, які стали її жертвами.

Мета даної статті – проаналізувати українське законодавство у сфері протидії торгівлі людьми, розглянути недоліки та прогалини, які, на наш погляд, існують у ньому, з метою запобігання і протидії торгівлі людьми.

Основними завданнями, які ставляться при цьому, є: характеристика сучасного стану і тенденцій торгівлі людьми в Україні; здійснення теоретико-правового аналізу Закону України «Про протидію торгівлі людьми»; виявлення недоліків та слабких моментів даного Закону, окреслення напрямів його вдосконалення та значення для протидії торгівлі людьми, що призведе до покращення правового захисту людини, яка постраждала від торгівлі людьми.

Глибоке теоретико-правове осмислення даної проблеми покликане позитивно вплинути на існуюче чинне законодавство в цій сфері та розробку нових нормативно-правових актів, що дозволить більш ефективно здійснювати заходи щодо попередження й припинення протиправних посягань на свободу людини та здійснювати кращий захист осіб, які постраждали від торгівлі людьми.

Науково-теоретичне і практичне значення даної статті полягає в тому, що вона може бути використана в законодавчій діяльності з метою вдосконалення правового захисту людини, яка постраждала від торгівлі людьми; в нормотворчій та правозастосовчій діяльності державних органів, а також органів місцевого самоврядування з метою покращання стану захисту свободи людини та підвищення ефек-

тивності протидії торгівлі людьми; в просвітницьких заходах, спрямованих на захист людини від продажу.

Торгівля людьми є характерною рисою не тільки давнього рабовласницького, але й сучасного суспільства. Це явище – не просто пережиток минулого, адже, модернізуючись, воно стало невід’ємною частиною сучасної світової економіки. Як зазначає А. Казанцев [І: 118], великий розрив у народжуваності та рівнях доходів населення в розвинутих країнах та тих, що розвиваються, створює передумови для перетікання робочої сили з першої групи країн у другу. Влада багатьох розвинутих країн намагається обмежити цей процес, намагаючись не перетворити його в нашестя бідної більшості світового населення на зони проживання «золотого мільярда».

Торгівля людьми є особливо тяжким і поширеним злочином, який знаходиться на третьому місці після торгівлі наркотичними засобами та зброєю. Україна є країною-постачальником живого товару до багатьох інших держав, оскільки економічні умови, рівень життя, пошук легкої та більш оплачуваної роботи завжди штовхає людей на необдумані вчинки, внаслідок яких можна потрапити в торгову кабалу.

За інформацією Міністерства внутрішніх справ України, протягом I півріччя 2015 року органами внутрішніх справ зареєстровано 80 кримінальних злочинів, передбачених ст. 149 КК України (торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини), що на 51% більше, ніж у 2014 році [2]. У січні-червні 2016 р. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні виявило 491 особу, яка постраждала від торгівлі людьми з метою трудової та сексуальної експлуатації в 13 країнах.

Російська Федерація залишається основною країною призначення для торгівлі людьми з України – 68% постраждалих осіб, які звернулися по допомогу до МОМ у першому півріччі 2016 року, повернулися саме із цієї країни (64% у 2015 році, 77% у 2013–2014 рр.). На другому місці – країни-члени Європейського Союзу, звідки повернулося 17% постраждалих осіб (20% у 2015 р., 15% у 2014 р.), з них понад 80% постраждали в Польщі. Інші країни призначення в 2016 р.: Туреччина, ОАЕ, Ізраїль, Молдова та Білорусь. Значна кількість тих, хто постраждав від внутрішньої торгівлі людьми у 2016 році, піддавались експлуатації на території Автономної Республіки Крим. Як і в попередні роки, більшість постраждалих осіб, які звернулися до МОМ у січні-червні 2016 р., зазнали трудової експлуатації (93%, у порівнянні з 91% у 2015 та 2014 роках, 89% у 2013 р.) [3].

А станом на грудень 2016 року кількість виявлених постраждалих від торгівлі людьми становила вже 1151 осіб [4].

Новий вид експлуатації, що привернув увагу Представництва МОМ в Україні в 2016 році, – це торгівля людьми з метою використання в перевезенні наркотичних речовин.

За офіційними даними Національної поліції України, навіть у 2017 році вже було зареєстровано відкриття кримінальних проваджень із даної статті. Новини так і висвітлюють події, пов’язані із

цією проблематикою: «Затримали групу торговців людьми, які впродовж року переправляли громадян України через Державний кордон до Федеративної Республіки Бразилія та Королівства Таїланд із метою втягнення їх у злочинну діяльність, пов’язану з незаконним перевезенням наркотиків (25.01.2017 р.)», «На Чернігівщині поліція перекрила потужний канал торгівлі людьми до Китаю (8.02.2017 р.)», «Незаконну діяльність, пов’язану із сексуальною експлуатацією жінок закордоном, припинили працівниками відділу боротьби зі злочинами, пов’язаними з торгівлею людьми Полтавської області (19.02.2017 р.)». І це далеко ще не повний перелік вже зафіксованих, викритих і ліквідованих злочинів у новому році [5].

Усвідомлюючи те, що на державному рівні повинна здійснюватись політика підтримки людини, яка потенційно може стати жертвою даного виду злочинів, український уряд робить певні кроки в цьому напрямку. Зокрема, із цією метою Кабінет Міністрів України своєю постановою від 24 лютого 2016 року № 111 схвалив Державну соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, були внесені зміни до Закону України «Про протидію торгівлі людьми», діють норми Кримінального кодексу України (зокрема мова йде про ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»).

Таким чином, спостерігаємо ситуацію, в якій при значній кількості чинних нормативних актів дієво протидіяти торгівлі людьми не надається можливим, що дає підстави говорити про недосконалість або ж недовірість окремих правових норм. Тому вважаємо за необхідне вдатись до аналізу Закону України «Про протидію торгівлі людьми» як до основного нормативного акту, який покликаний не лише притягувати до відповідальності винних осіб, а й захищати постраждалих від цього діяння осіб.

Закон України «Про протидію торгівлі людьми» дає чітке визначення поняття «торгівля людьми». У відповідності до нього це здійснення незаконної угоди, об’єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, в тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином [1, ст. 1].

Заслугує на увагу п. 3 статті 3 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»: «У разі якщо вік особи не визначений і є підстави вважати, що ця особа – дитина, вона вважається дитиною і їй надається спеціальний захист до встановлення її віку». Проте ніде не вказується, який саме спеціальний захист передбачається законом у цьому випадку. Людина не може чітко розуміти, які заходи будуть застосовані, аби вона почувалася в безпеці. Пропонуємо доповнити статтю більш конкретизованим варіантом, що матиме вигляд: «У разі якщо вік особи

не визначений і є підстави вважати, що ця особа – дитина, вона вважається дитиною і їй надається спеціальний захист до встановлення її віку у вигляді: нагляду правоохоронними органами або уповноваженими ними особами; поміщення такої дитини в реабілітаційні центри». У такому випадку постраждалі діти та їх батьки чітко розумітимуть, чи достатній рівень безпеки їм забезпечено законом та будуть мати можливість вимагати застосування даних спеціальних заходів як своїх законних прав у відповідності до чинного Закону України.

Наступне, на що звертаємо увагу, – це розмите поняття грошової виплати. Воно є завжди дуже тонким питаннями і вимагає чіткої конкретики. Звісно ж, постраждалій від цього злочину людині хотілося б отримати певну матеріальну допомогу від держави, оскільки після таких випадків нерідко вони опиняються без підтримки, без домівки, без друзів і рідних, які від них відмовляються (особливо, якщо ця особа була задіяна у сфері сексуальних послуг чи порнографічної діяльності), без роботи, без коштів і не виключено, що їм необхідний цикл лікування, який також вимагає чималих грошових вкладень. Тому звертаємось до статті 6 Закону України: «Про протидію торгівлі людьми»: «Кабінет Міністрів України встановлює порядок виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми». На нашу думку, слід законодавчо визначити суму, що надаватиметься таким людям, а саме: «Кабінет Міністрів України встановлює порядок виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, в розмірі двох прожиткових мінімумів». У такому випадку всі постраждалі матимуть чітке поняття про те, яку сталу суму вони можуть отримати у вигляді державної допомоги, і це не залежатиме ні від тяжкості наслідків злочину, ні від терміну перебування в такому полоні, ні від статусу особи до потрапляння у сферу торгівлі людьми, ні від її пільг чи інших факторів.

Ще одна норма Закону України «Про протидію торгівлі людьми», зокрема пункт 3 статті 15, викликає інтерес для дослідження: «Загальний строк проведення процедури встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, не може перевищувати місячний строк із дня проведення співбесіди з особою в місцевій державній адміністрації». Перше питання, яке відразу ж виникає: «А що ж робити, якщо людина настільки постраждала під час періоду перебування в полоні, що не може нормально й чітко розмовляти чи висловлювати свою думку? Або ж у неї зник голос на підставі сильних нервових зривів чи душевних хвилювань? А можливо, в неї часткова амнезія внаслідок застосування до неї фізичного насильства, і так відразу відповіді вона дати не може?». Такі фактори не враховані законодавцем, але їх не можна не брати до уваги. Тому вважаю, що було б доцільно вказати: «Загальний строк проведення процедури встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, не може перевищувати місячний строк із дня проведення співбесіди

з особою в місцевій державній адміністрації. Строк може бути продовжений з урахуванням настання тяжких наслідків в особи, що постраждала від торгівлі людьми, до моменту їх зникнення чи послаблення до рівня, коли особа може давати правдиві свідчення щодо вчиненого проти неї злочину».

Не виключенням став пункт 5 статті 15 даного Закону: «Статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, встановлюється на строк до двох років. Строк дії статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, може бути продовжено за обґрунтованим поданням місцевої державної адміністрації не більш як на один рік». Чому саме такий термін законодавець вважає доречним? І чи можливо особі отримати, з урахуванням тяжких наслідків, ряд пільг, що діятимуть на протязі її життя? Вважаю, що до формулювання статті доречно додати такі зміни: «Строк дії статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, може бути продовжено за обґрунтованим поданням місцевої адміністрації не більш як на один рік. Статус особи, постраждалої від торгівлі людьми, може бути присвоєно пожиттєво, за умови, якщо така особа відноситься до категорії: 1. Батько/мати багатодітної сім'ї; 2. Отримали тяжкі наслідки в результаті торгівлі людьми (інвалідність, втрату мови, слуху, зору, розумові відхилення, невиліковну хворобу); 3. Єдиний годувальник в сім'ї втратив функцію чи орган, внаслідок чого не може більше заробляти кошти».

Крім цього, в жодному нормативному акті не зазначається про переваги статусу особи, що постраждала від торгівлі людьми. Ані в Законі України «Про протидію торгівлі людьми», ані в Постанові Кабінету Міністрів України «Про порядок встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми», яке також є джерелом даного питання. В останньому лише вказуються підстави для присвоєння такого звання та той факт, що він має право на одержання одноразової матеріальної допомоги у встановленому законодавством порядку [6]. Оскільки законодавець не надає роз'яснень цієї норми, то ми не можемо чітко розуміти, чи буде подальше життя з подібним статусом мати певні полегшення чи переваги для такої особи або її сім'ї, чи буде це взагалі враховано, і якщо названий статус не буде приносити жодної користі, тому що жодним законодавчим актом не прописано такого зобов'язання, то яким тоді чином постраждалому відстоювати свої права? Чи матиме це законну силу?

Тому пропоную уточнити зміст вказаної норми: «Статус особи, постраждалої від торгівлі людьми, надає такий особі: 1. Пільгу на сплату житлово-комунальних послуг у розмірі 10%; 2. Забезпечення допомоги держави в офіційному працевлаштуванні або поновленні на попередній посаді, на якій людина працювала до полону; 3. Пільгу на проїзд у громадському транспорті (окрім таксі або приміських транспортних засобах) у розмірі 50%; 4. Допомогу держави на лікування, якщо протиправна дія стосовно неї викликала серйозне захворювання, у вигляді часткової сплати коштів, у залежності від тяжкості

та тривалості лікування, або забезпечення медикаментами, що не перебувають у вільному обороті».

І ще одним моментом Закону, що викликає інтерес є п. 1 ст. 23, який вказує на надання загальної допомоги, але не роз'яснює, що мається на увазі. Вважаю, що доречно було б зазначити вичерпний перелік можливих заходів. Беручи до уваги ст. 12 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, в якій йде мова про вживання законодавчих або інших заходів, які можуть бути необхідними для допомоги жертвам в їхній фізичній, психологічній та соціальній реабілітації, можна запропонувати зазначити: «Держава надає допомогу дитині, а саме матеріальну, психологічну, соціальну та медичну, відповідно до ст. 12 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, з моменту, коли з'явилися підстави вважати, що вона постраждала від торгівлі дітьми, і до повного завершення реабілітації дитини» [7].

Підсумовуючи вищевикладене, хочемо зазначити, що торгівля людьми – це діяння, яке посягає на свободу, конституційні права і недоторканність

людини. Українська держава як країна-донор має певні труднощі у сфері попередження даного виду злочинів, оскільки громадська думка не завжди готова сприймати жертв торгівлі людьми як адресатів різних видів соціальної допомоги. Як зазначає у своєму аналітичному огляді наукових статей із проблем протидії торгівлі людьми Н.А. Орловська, в них найчастіше бачать невдачі, які намагаються вирішити свої проблеми за рахунок суспільства (звичайно, слід враховувати і такі випадки, та вони не змінюють загальної тенденції), однак значна кількість фактів говорить про те, що найбільш незахищені жертви злочинів – це люди, які стали предметом протиправних актів продажу [1: 207].

З метою попередження та недопущення таких діянь держава повинна мати чітке, конкретне законодавче визначення тих норм, які не лише будуть спрямовані на протидію цьому явищу, а й захищати осіб, які стали жертвами цього виду злочинів. Громадяни мають бути впевнені у своїй захищеності законом на рівні держави в будь-яких питаннях, особливо якщо вони стосуються їх прав і свобод.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20.09.2011 №3739-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>.
2. Міжнародно науково-практичний симпозиум «Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми». – Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2016 [Електронний ресурс].
3. Міжнародна організація з міграції «Торгівля людьми в Україні – огляд ситуації, червень 2016 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/documents/CT_situation%20analysis%20JUN%202016%20UKR.pdf.
4. Міжнародна організація з міграції. Агенство ООН з питань міграції. «Протидія торгівлі людьми. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2016 р.».
5. Офіційний сайт Національної поліції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.npu.gov.ua/ru/>.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми» від 23.05.2012р. №417, Київ [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/417-2012-%D0%BF>.
7. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. – ратифіковано Законом № 2530-VI (2530-17) від 21.09.2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_858.
8. Орловская Н.А. Аналитический обзор № 5 научных статей по проблемам противодействия торговле людьми / Н.А. Орловская // Crime.a Лаборатория; Одесский информационно-аналитический центр по изучению организованной преступности и коррупции при Одесской национальной юридической академии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inter.criminology.org.ua/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=456>.

Філіпська Н. О.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СТАТТІ 23 КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ІНВАЛІДІВ ОСОБАМИ З ВАДАМИ ПСИХО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF ARTICLE 23 OF THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES PEOPLE WITH DISABILITIES PSYCHO-INTELLECTUAL NATURE

Стаття присвячена вивченню деяких норм Конвенції про права інвалідів, а саме статті 23 «Повага до дому та сім'ї». Аналіз даної норми та українського законодавства дозволили автору зробити висновки щодо наявності низки особливостей реалізації даної норми саме особами з психо-інтелектуальними вадами, дієздатність яких обмежена. Так, аргументована можливість реалізації положень статті Конвенції зазначеною категорією осіб лише в частині права на сім'ю та фактичні сімейні відносини.

Ключові слова: особи з обмеженими можливостями, підстатуси, дієздатність, опіка, піклування, система «підтриманого прийняття рішення», Конвенція ООН про права інвалідів, право на сім'ю.

Статья посвящена изучению некоторых норм Конвенции ООН о правах инвалидов, а именно ст. 23 «Уважение дома и семьи». Анализ данной нормы и украинского законодательства позволил автору сделать выводы о наличии ряда особенностей реализации данной нормы именно лицами с психо-интеллектуальными недостатками, дееспособность которых ограничена. Так, аргументирована возможность реализации положений статьи Конвенции данной категорией лиц лишь в части права на семью и фактические семейные отношения.

Ключевые слова: лица с ограниченными возможностями, подстатусы, дееспособность, опека, попечительство, система «поддерживаемого принятия решений», Конвенция ООН о правах инвалидов, право на семью.

The article is focused on studying certain norms of the UN Convention on the Rights of Disabled Persons, namely the Article 23 "Respect for home and family". Analysis of this norm and Ukrainian legislation allowed the author to make conclusions about the existence of a number of features of implementing this norm by persons with psycho-intellectual disabilities, whose legal capacity is limited. Thus, the author has argued the possibility of realizing the provisions of the Article of the Convention by this category of persons only with respect to the right to family and actual family relations.

Key worlds: persons with disabilities, substatus, guardianship, capacity, system of "supporting decision-making", Convention on the Rights of Persons with Disabilities, family rights.

Становлення та розвиток України неможливий без створення механізмів оптимальної реалізації прав осіб, які мають спеціальний статус, зокрема, осіб з обмеженими можливостями. Незважаючи на зусилля держави, проблеми в цій сфері, на жаль, і досі залишаються та потребують визначення шляхів вирішення.

Проблеми реалізації прав і свобод осіб з обмеженими можливостями останнім часом викликають науковий інтерес у фахівців різних сфер, у тому числі й у вчених-юристів. Так, у вітчизняній юридичній науці проблеми конституційно-правового статусу осіб з обмеженими у своїх наукових працях висвітлювали В.І. Чорненко, О.П. Пономарьова. Деякі питання реалізації прав і свобод осіб з обмеженими можливостями вивчалися фахівцями інших галузей права, зокрема права соціального забезпечення (В.М. Вакуленко, М.В. Кравченко, О.М. Коваль, А.Д. Носов, О.В. Пономаренко, Б.І. Сташків та ін.), адміністративного права (Л.І. Миськів, А.М. Куца, С.В. Пасісниченко) та інші.

Метою статті є аналіз сучасного українського законодавства та міжнародних документів для визначення оптимального механізму реалізації прав і свобод даної категорії осіб. Зокрема, нау-

ковим інтересом охоплюється право, визначене в статті 23 Конвенції ООН про права інвалідів («Повага до дому та сім'ї»), окремої категорії осіб з обмеженими можливостями – осіб із вадами психо-інтелектуального характеру.

У сучасному суспільстві проблема дотримання прав і свобод осіб з обмеженими можливостями є вкрай актуальною та обговорюваною як науковцями, політиками, так і представниками недержавних громадських організацій та громадянами. Для визначення ефективності діяльності держав у цьому напрямку низка міжнародних правозахисних організацій досліджує стан реалізації прав і свобод даної категорії осіб у різних країнах, приділяючи окрему увагу тим з них, які мають нестабільні та низькі показники економічного та соціального розвитку. Одним з основних міжнародних документів, виконання положень якого є предметом інтересу правозахисних організацій, є Конвенція про права інвалідів, прийнята ООН у 2006 році.

Конвенція про права інвалідів ратифікована Україною у 2009 році та проголошує рівність прав і свобод осіб з обмеженими можливостями. Це, безперечно, стосується і права на шлюб, створення сім'ї та народження дітей. Так, у статті 23 «Повага

дому та сім'ї» зазначеного документу йдеться про необхідність вживання заходів з боку держави з метою усунення дискримінації щодо осіб з обмеженими можливостями у всіх питаннях щодо шлюбу, сім'ї, батьківства, материнства та особистих відносин. Крім права осіб з обмеженими можливостями створювати сім'ю та вступати в шлюб, визнається право на вільне та відповідальне прийняття рішення про кількість дітей та інтервал між їх народженням, на доступ до інформації, яка відповідає віку, щодо репродуктивної поведінки та планування сім'ї [1]. Справедливість дотримання та надання можливості реалізації всіх зазначених вище прав та свобод для даної категорії осіб не викликає сумніву. У той же час, на нашу думку, доцільно розглянути можливість реалізації вимог ст. 23 Конвенції про права інвалідів, враховуючи спеціальний конституційно-правовий статус осіб з обмеженими можливостями.

Конституційно-правовий статус осіб з обмеженими можливостями визначається системою прав, обов'язків, законних інтересів, загальною правоздатністю, гарантіями та юридичною відповідальністю [2, с. 153]. Під час дослідження деяких питань правового статусу осіб з обмеженими можливостями можна говорити про наявність окремих особливостей та розрізень всередині самого спеціального статусу даної категорії осіб, які їм притаманні. Нами запропоновано поділити спеціальний правовий статус повнолітніх осіб з обмеженими можливостями на підстатуси, які відповідають фактичним можливостям реалізовувати свої права та свободи особами, залежно від характеру їх обмежень [3, с. 84]. Такий розподіл зумовлений суттєвою різницею в можливостях, потребах, вольовому аспекті, ступені правосвідомості як можливості розуміти свої дії, дії інших осіб, їх значення. Так, ми виділили 6 підстатусів залежно від можливостей такої особи, наявності або обмеженості (відсутності) вольового аспекту, ступеню правосвідомості як спроможності розуміти свої дії, їх значення та дії інших осіб. Виходячи із цього, спеціальний статус «особа з обмеженими можливостями» поділяється на такі субстатуси:

1) особи, які мають незначні вади здоров'я, але за тих чи інших причин не отримали спеціальний статус та групу інвалідності;

2) особи з порушеннями здоров'я фізичного характеру (соматичні захворювання), які не пов'язані з порушеннями психо-інтелектуальної сфери та ураженням опорно-рухового апарату;

3) особи, захворювання яких не торкаються психо-інтелектуальної сфери, однак негативно вплинули на опорно-рухові функції організму;

4) особи з порушеннями сенсорних функцій організму (порушення зору та слуху);

5) особи, які страждають на розлади психо-інтелектуального характеру, однак без обмежень фізичного характеру, моторних функцій організму;

6) особи з порушеннями здоров'я комплексного характеру – як психо-інтелектуального, так і фізичного здоров'я.

Слід наголосити на тому, що у визначенні цих субстатусів медична складова має велике значення, бо дозволяє визначити міру обмеження можливостей особи для реалізації нею своїх прав, свобод та інтересів.

Зважаючи на вищевикладене, ми вважаємо, що доцільно розглянути положення ст. 23 Конвенції ООН про права інвалідів із точки зору зазначених субстатусів осіб з обмеженими можливостями. Так, наприклад, особи, віднесені нами до 1-4 підкатегорій, володіють усім спектром прав і свобод та мають повну дієздатність, можуть самостійно або за допомогою третіх осіб реалізовувати свої права, свободи та інтереси, повністю їх усвідомлюючи. У же той час особи, віднесені нами до підкатегорій 5 та 6, як правило, мають обмежену дієздатність або позбавлені неї в судовому порядку, та їм призначений опікун або піклувальник. Така ситуація може значно ускладнювати або навіть унеможливити прийняття особою з обмеженими можливостями 5 та 6 підкатегорії самостійного відповідального рішення щодо укладення шлюбу, народження дітей та їх кількості, передбачені ст. 23 Конвенції ООН про права інвалідів, через обмеження вольового характеру, нездатність (або обмежену здатність) усвідомлювати своїх дій, дії інших осіб та їх наслідки.

Українське законодавство також визнає право особи на шлюб та сім'ю. Так, Конституція України у ст. 51 визначає право на шлюб, який ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Крім того, Основним законом установлюється зобов'язання батьків утримувати своїх дітей до повноліття (ч. 2 ст. 51).

Насамперед слід сказати, що сім'я створюється в тому числі й на підставі шлюбу (ст. 3 Сімейного кодексу України), в цьому випадку у подружжя ті членів сім'ї виникають певні майнові та немайнові права, а також обов'язки та відповідальність. Сімейний кодекс України регулює інститут шлюбу та сім'ї, в тому числі й у частині обмеження цих прав. Саме випадки обмеження права на шлюб закріплені у Сімейному кодексі України у п. 2 ст. 24 та п. 3 ст. 39, де зазначається, що реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, має наслідками визнання шлюбу недійсним [4].

Виходячи із цього, є думка, що існує досить значна різниця у фактичних можливостях реалізації свого права на створення сім'ї особами, віднесеними нами до 1-4 підкатегорій та особами 5-6 підкатегорій. Тобто в першому випадку особи з обмеженими можливостями мають як юридичну, так і фактичну можливість створити сім'ю, в той час як особи з психо-інтелектуальними та комплексними вадами, які визнані недієздатними або обмежено дієздатними, такої фактичної та юридичної можливості не мають. Слід акцентувати, що це стосується лише умов реєстрації цивільного

шлюбу. Наряду із цим в суспільстві має місце і шлюб фактичний, тобто не зареєстрований в органах державної реєстрації актів цивільного стану.

Згідно з українським законодавством обмеження дієздатності передбачає вчинення особою дрібних побутових правочинів, у той час як укладення договорів та прийняття вагомих рішень може бути лише з відома та згоди піклувальника (ст.ст. 36-37 Цивільного кодексу України) [5]. Визнання ж особи недієздатною передбачає відсутність у такої особи права на вчинення будь-яких правочинів (ст. ст. 39-41 Цивільного кодексу України), а правочини від її імені вчиняє опікун [5].

Аналізуючи саму сутність права на сім'ю, шлюб та народження дітей, можна стверджувати, що його особливістю є те, що воно не може бути реалізовано опосередковано, тобто за участю опікуна (піклувальника, помічника). Його можна реалізувати лише безпосередньо особою, яка усвідомлює своє бажання створити сім'ю, проживати разом, народжувати та виховувати дітей. Якщо більшість інших прав може бути реалізована особою з обмеженими можливостями, дієздатність якої обмежена або відсутня, через посередництво іншої особи (опікуна, піклувальника, помічника), то така можливість щодо реалізації права на створення сім'ї відсутня.

У цивільному та сімейному законодавстві України створення сім'ї передбачає вільну згоду осіб, усвідомлення ними своїх прав, обов'язків та можливості настання відповідальності за їх порушення (невиконання). Саме це є підставою для неможливості укладення громадянського шлюбу, якщо хоча б одна особа визнана недієздатною. Досліджуючи можливість реалізації права на сім'ю для осіб, віднесених нами до 5 та 6 підкатегорії, ми говоримо про фактичне сумісне проживання осіб за погодженням опікунів (піклувальників) таких осіб. Розглянемо ситуацію, коли особи, які мають вади психо-інтелектуального характеру, тим чи іншим чином виявили бажання проживати разом. При цьому їх фактичні відносини, незважаючи на обмежений вольовий аспект таких осіб, ґрунтуються на добровільності та відсутності взаємних майнових та немайнових претензій. До того ж, такі стосунки грають і соціальну роль, тобто корисні для соціальної адаптації таких осіб, яких це може спонукати до появи таких якостей, як відповідальність, турбота тощо. З боку опікунів (піклувальників), які здійснюють нагляд за цими особами, передбачається обов'язкова згода на фактичне сумісне проживання недієздатних (обмежено дієздатних) осіб. При цьому опікуни (піклувальники) максимально доступно мають роз'яснити особам з обмеженою (відсутньою) дієздатністю їх можливість та умови створити стосунки з відповідною особою. Фактично це один із варіантів запровадження системи «підтриманого прийняття рішення», яке є способом реалізації своїх прав особами з обмеженими можливостями [6, с. 52].

У той же час, зважаючи на особливості фізичного та/або психо-інтелектуального стану такої особи, існує досить значна вірогідність того, що ця особа не усвідомлює своєї ролі як батька або матері та неспроможна належним чином її (їх) доглядати та виховувати. У такому випадку виникає питання щодо можливості реалізації особою недієздатною або обмежено дієздатною прав, зазначених у ст. 23 Конвенції ООН про права інвалідів у повному обсязі. При цьому необхідно враховувати і медичний аспект, тобто вірогідність, а у випадках деяких спадкових генетичних хвороб й дуже високу вірогідність народження дітей з ідентичною патологією здоров'я, яка є у матері або батька дитини.

Можливо, наше припущення є дискусійним, але аналіз права на шлюб, батьківство та материнство, передбачене ст. 23 Конвенції, ставить під сумнів можливість та доцільність реалізації у повному обсязі п. «с», де йдеться про заходи забезпечення державами збереження фертильності для осіб з обмеженими можливостями підкатегорії 5 та 6, враховуючи і дітей, нарівні з іншими особами. Як нами було зазначено, в українському законодавстві існує обмеження щодо можливостей укладення шлюбу з недієздатною особою, при цьому не забороняючи фактичні сімейні відносини між особами або відносини з особою, яка має обмежену дієздатність.

Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» у ч. 2 ст. 49 визначає можливість проведення стерилізації недієздатної особи за наявністю медичних показань та за згодою опікунів із додержанням вимог, встановлених законом [7]. Дія такої норми є доцільною для реалізації особами з обмеженими можливостями свого права та сім'ю в розумінні фактичного сумісного проживання двох недієздатних (обмежено дієздатних) осіб.

Таким чином, ми вважаємо, що положення ст. 23 Конвенції ООН про права інвалідів стосовно осіб з обмеженою дієздатністю та психо-інтелектуальними вадами, віднесеними нами до 5 та 6 підкатегорії, можуть бути реалізовані лише в частині права на сім'ю та фактичні сімейні відносини. У той же час право на фертильність, народження дітей для осіб зазначеної категорії має бути обмеженим, якщо опікун (піклувальник) умисно не заперечує проти цього з тих чи інших особистих причин. Положення ст. 49 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», яка регулює можливість стерилізації (за показаннями) зазначеної категорії осіб, дає змогу недієздатним особам перебувати у фактичних сімейних відносинах, проживати зі своєю родиною. Це не суперечить положенням законодавства України, однак обґрунтовано обмежує деякі права, визначені у ст. 23 Конвенції ООН про права інвалідів, а саме п. с ч. 1 щодо вживання всебічних заходів зі збереження фертильності саме для осіб з психо-інтелектуальними вадами, які мають обмежену дієздатність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенция о правах инвалидов. Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 года.
2. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Тодыка Ю.Н., Тодыка О.Ю. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юрс», 2004. – 368 с.
3. Николаенко Н.А. Особенности конституционно-правового статуса ребенка с ограниченными возможностями в Украине / Н.А. Николаенко // *Legea si Viata*. – 2015. – № 11/3. – С. 82–86.
4. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
6. Ніколаєнко Н.О. Система «підтриманого прийняття рішення» як запорука дотримання конституційних прав і свобод осіб з обмеженими можливостями / Н.О. Ніколаєнко // *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2015. – № 4. – С. 52–59 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lsei.org.ua/4_2015/13.pdf.
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/page2>.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.29

Діденко Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу
Міжнародного гуманітарного університету

ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

THE OBJECT OF CIVIL PROCEDURAL LEGAL RELATIONSHIPS

Стаття присвячена дослідженню об'єкта цивільних процесуальних правовідносин та звертає увагу на загальнотеоретичний підхід вчених до об'єкта таких правовідносин. У вітчизняній правовій науці проблема об'єкта є однією з найскладніших і дискусійних.

Ключові слова: об'єкт, цивільний процес, правовідносини, підхід, концепція.

Статья посвящена исследованию объекта гражданских процессуальных правоотношений и обращает внимание на общетеоретический подход ученых к объекту таких правоотношений. В отечественной правовой науке проблема объекта является одной из самых сложных и дискуссионных.

Ключевые слова: объект, гражданский процесс, правоотношения, подход, концепция.

The article is devoted to the subject of civil procedural legal relations and draws attention to the theoretical approach of scholars to the object of such relations. In Russian legal science the problem of the object is one of the most complex and controversial.

Key words: object, civil process, legal, approach, concept.

Об'єкт правовідносин у теорії права розглядається як матеріальні, духовні й інші блага, з приводу яких суб'єкти права вступають у правовідносини й здійснюють свої суб'єктивні права й обов'язки [1, с. 97]. Таким чином, визначення поняття «об'єкт правовідносин» полягає у тому, щоб розкрити сенс існування правовідносин, показати, для чого суб'єкти вступають у правові відносини й діють у них, реалізуючи свої права й обов'язки.

Одна з теорій об'єкта правовідносин називається моністичною (теорія єдиного об'єкту), інша – плюралістичною (теорія множинності об'єкту).

Відповідно до першої теорії, об'єктом правовідносин є те, на що спрямовані або на що впливають правовідносини. Але впливати право може тільки на поведінку людей. При цьому як суб'єктивні права, так і юридичні обов'язки спрямовані на забезпечення певної поведінки зобов'язаної особи в інтересах уповноваженої особи. Тобто саме поведінка зобов'язаної особи, якої вправі вимагати уповноважена особа, і є, згідно з цією теорією, юридичним об'єктом правовідносин [2, с. 93].

Такий підхід зазнав критики в науковій літературі у зв'язку з тим, що не може бути застосованим до всіх правовідносин. Тому плюралістична теорія об'єкта правовідносин не зводить його тільки до поведінки зобов'язаної особи, але розуміє під об'єктом різні соціальні блага (соціальні цінності). Це можуть бути як матеріальні блага (речі, продукти творчості), так і нематеріальні блага (життя, здоров'я, честь, гідність людини, сама поведінка учасників правовідносин й результати поведінки, на кшталт доставки вантажу до місця призначення

за договором перевезення, повернення боргу). Таку теорію об'єкта, на думку деяких вчених, точніше було би назвати не «плюралістичною», а ціннісною.

Зрозуміло, що категорія об'єкту правовідносин не може розглядатися ізольовано від інших елементів, з яких складаються численні й різноманітні зв'язки в соціально-правовому середовищі, від зв'язків, що існують у відповідному правовому регулюванні.

Зовнішнє становище об'єкта стосовно суб'єкта правовідносин зовсім не означає, що людина не може деякою мірою змінювати об'єкти. У процесі своєї суспільної діяльності людина активно, іноді навіть занадто, впливає на предмети природи, змінюючи їх відповідно до своїх цілей. Якщо, образно кажучи, на початку діяльності той або інший об'єкт виступає як «об'єкт-мета», наприкінці цього процесу людської діяльності цей предмет проявляється вже як «об'єкт-результат».

Звичайно, об'єкт-мета й об'єкт-результат по-різному співвідносяться між собою: по-перше, вони можуть бути тотожними; по-друге, об'єкт-результат може відрізнятися від об'єкта-мети. Ця відмінність, у свою чергу, проявляється подвійно – у позитивному й негативному змістах: об'єкт-результат може перевершувати об'єкт-ціль за своїми показниками, але може й не досягати рівня об'єкта-мети.

У процесі своєї цілеспрямованої діяльності людина, впливаючи на різні об'єкти, узгоджує з ними й свою свідомість, яка збагачується знаннями про ці об'єкти. Звідси випливає, що ті зміни, які

відбуваються з об'єктами, і саме їхнє становище в результаті цих змін виступали критеріями істинності тих подань суб'єкта, з якими він приступав до впливу на відповідні об'єкти [3, с. 20].

Звернемося до короткого аналізу названих концепцій об'єкта правовідносин, спираючись на джерела того часу, коли ці концепції формувалися.

Прихильники концепції єдиного об'єкта правовідносин виходять із такого твердження: об'єктом правовідносин є те, на що спрямовані суб'єктивні права й обов'язки учасників даних правовідносин, на що вони впливають. Однак суб'єктивні права й юридичні обов'язки, як підкреслюють прихильники даної концепції, можуть впливати тільки на певні явища, тобто винятково на поведінку, дії людини як суб'єкта правовідносин, тому що тільки поведінка людини здатна реагувати на вплив ззовні.

Прихильники плюралістичної концепції об'єктів правовідносин розглядають їх як такі, з приводу яких виникають суспільні відносини, встановлюються права й обов'язки суб'єктів-учасників правовідносин. Можна дійти висновку, що об'єктами правових відносин можуть бути «речі, матеріальні цінності, результати духовної творчості, поведінка людей, особисті нематеріальні блага» [4, с. 50].

Порівнюючи згадані концепції, теоретики права кращою вважають концепцію плюралістичну, прихильники якої переконливо заперечують представникам моністичної концепції [5, с. 293]. Плюралістична формула об'єкта правовідносини як «те, з приводу чого» складаються суспільні відносини, повніше відтворює характер зв'язків між суб'єктом і об'єктом.

Однак, на наш погляд, навряд чи можна визнати правильним прагнення представити різноманітні зв'язки між суб'єктами й об'єктами тільки в одному аспекті. Правильнішим є висновок про необхідність із найбільшою повнотою й всебічністю враховувати можливості суб'єктів стосовно об'єктів, розмаїтість їхніх зв'язків. В одному випадку це може бути прямий вплив, в іншому об'єкт може виступати як результат, у третьому – як мета тощо.

Розглянувши висновки прихильників обох поглядів щодо визначення об'єкту правовідносин, звернемося до елементу цивільних процесуальних правовідносин – їх об'єкта.

Досліджуючи точки зору вчених щодо існування об'єкта цивільних процесуальних правовідносин, можна провести наступний їх аналіз.

Під об'єктом процесуальних правовідносин більшість вчених розуміють те, заради чого виникають і на що спрямовані певні правовідносини, – це явища матеріального й духовного світу, на які спрямовані процесуальні суб'єктивні права й обов'язки. Інакше кажучи, об'єкт процесуальних правовідносин – це різноманітні матеріальні й нематеріальні блага, заради охорони й захисту яких суб'єкти цивільного процесуального права вступають у цивільні процесуальні правовідносини [6, с. 91].

Варто розрізнити загальний і спеціальний об'єкти цивільних процесуальних правовідносин, а також спеціальні об'єкти окремих цивільних процесуальних правовідносин і їхніх груп.

Загальний об'єкт цивільних процесуальних відносин – це те, заради чого виникають і на що спрямовані цивільні процесуальні правовідносини, тобто процесуальні наслідки, на досягнення яких спрямовані процесуальні права й обов'язки учасників цивільних процесуальних правовідносин і процесуальні дії суб'єктів цих правовідносин. Ними є різноманітні матеріальні й нематеріальні блага, заради захисту й охорони яких суб'єкти цивільного процесуального права вступають у цивільні процесуальні правовідносини.

Кожен різновид провадження у цивільному процесі має свій спеціальний об'єкт. Так, об'єктом правовідносин позовного провадження є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів фізичних осіб, прав і інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 1 ЦПК). У статті 1 ЦПК, на наш погляд, необхідно було вказати на захист не тільки інтересів, але й прав держави, а також на те, що завданням цивільного судочинства є захист прав і інтересів Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав і інших суб'єктів публічного права, тому що за ст. 2 ЦК вони є суб'єктами цивільного права [7, с. 233].

У порядку цивільного судочинства, згідно зі ст. 15 ЦПК, розглядаються справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин тощо.

Об'єктом цивільних процесуальних правовідносин окремого провадження є встановлення юридичних фактів, що визначають цивільно-правовий або сімейно-правовий стан фізичної особи, що мають значення для охорони й захисту прав і інтересів фізичної особи (ст. 234 ЦПК).

Об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з діяльністю суду, заявників, заінтересованих осіб і інших учасників цивільного процесу, спрямованої на здійснення правосуддя по справах окремого провадження, можуть бути охорона або захист суб'єктивних прав і інтересів заявника або заінтересованих осіб.

Так, об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з розглядом справ про визнання фізичної особи безвісти відсутньою (Розділ IV ЦПК), буде охорона суб'єктивних прав і інтересів особи, зниклої безвісти у разі її повернення, а також охорона інтересів її утриманців.

Згідно з ст. 44 ЦК над майном фізичної особи, визнаної безвісно відсутньою, нотаріус на підставі рішення суду про визнання фізичної особи відсутньою установлює опіку. Опікун над майном фізичної особи, оголошеної безвісти відсутньою, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном у її інтересах. Об'єктом

цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з розглядом судом справ про оголошення фізичної особи померлою (глава 4 Розділу IV ЦПК), буде захист суб'єктивних прав і інтересів фізичної особи, оголошеної померлою, і охорона суб'єктивних прав і інтересів її спадкоємців. У випадку явки фізичної особи, оголошеної померлою, суд за місцем перебування фізичної особи, оголошеної померлою, або суд, що оголосив її померлою, скасовує своє рішення (ст. 250 ЦПК).

Об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з розглядом судом справ про відновлення прав стосовно втрачених цінних паперів на пред'явника й векселів (глава 7 Розділу IV ЦПК), буде охорона суб'єктивних прав заявника, що втратив цінний папір на пред'явника. Охорона суб'єктивних прав і інтересів заявника матиме місце також під час розгляду судом справ про встановлення ряду юридичних фактів, наприклад, фактів родинних відносин між фізичними особами, знаходження фізичної особи на утриманні, реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення, проживання однією родиною чоловіка й жінки без шлюбу (пункти 1, 2, 4, 5 ч. 1 ст. 256 ЦПК).

Захист суб'єктивних прав заявника або заінтересованих осіб буде об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають під час розгляду судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи й визнання фізичної особи недієздатною і відновлення цивільної дієздатності фізичної особи (глава 2 Розділу IV ЦПК; ст. ст. 36-40 ГК); про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (глава 3 Розділу IV ЦПК; ст. 35 ГК).

Таким чином, об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з розглядом справ окремого провадження, може бути не тільки захист суб'єктивних прав і інтересів заявника й заінтересованих осіб, але й охорона їхніх суб'єктивних прав і інтересів, на відміну від справ позовного й наказного провадження, об'єктом цивільних процесуальних правовідносин яких є захист суб'єктивних прав, інтересів позивача (ст. 3 ЦПК) або третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору (ст. 34 ЦПК), – позовне провадження й суб'єктивні права заявника-кредитора – наказне провадження (Розділ II ЦПК).

Об'єктом правовідносин наказного провадження є захист суб'єктивних прав і майнових інтересів кредитора (ст. 95 ЦПК). Окремі стадії цивільного процесу мають свої спеціальні об'єкти. Так, об'єктом судового розгляду є винесення законного й обґрунтованого судового рішення (ст. 213 ЦПК).

Об'єктом перегляду рішень і ухвал в апеляційному порядку є перевірка законності й обґрунтованості рішень і ухвал суду першої інстанції, які не набули законної сили. Об'єктом перегляду рішень і ухвал у касаційному порядку є перевірка закон-

ності й обґрунтованості рішень і ухвал суду першої інстанції, які набули законної сили, а також рішень і ухвал апеляційного суду (ст. 324 ЦПК).

Для окремих процесуальних правовідносин, а також їхніх груп (суд – сторони, суд – треті особи, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору, суд – судові представники, суд – свідки, суд – експерти) характерний свій спеціальний об'єкт [9, с. 391].

Так, спеціальним об'єктом між судом і судовим представником є охорона й захист суб'єктивних прав і інтересів тієї особи, яку він представляє; між судом і свідком, а також між судом і експертом – інформація про факти, що мають суттєве значення для винесення законного й обґрунтованого рішення й ухвали суду.

Враховуючи все вищесказане, варто підкреслити, що:

1. Об'єкт правовідносин – це предмет або явище, що існує поза суб'єктом, що займає, так би мовити, зовнішнє положення стосовно суб'єкта.

2. Об'єкт правовідносин – це не будь-який зовнішній предмет або явище, а тільки такий, котрий певним чином пов'язаний із правовою нормою, тобто перебуває в сфері дії права. Предмет або явище, не пов'язані із правовою нормою, не можуть бути об'єктом правовідносин, а є об'єктом не урегульованих правом суспільних відносин, що складаються за межами соціально-правового середовища.

3. Оскільки правові норми регулюють відносини між людьми, отже, їхній зв'язок з об'єктами правовідносин, що складаються між людьми, є непрямым. Цей зв'язок полягає в тому, що правові норми встановлюють правочини і юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин не загалом, а стосовно певного об'єкта, з приводу якого й виникають дані правовідносини.

Різні об'єкти впливають на нормативне визначення правомочностей і юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин.

Ці об'єкти, залежно від свого характеру, мають здатність відповідно реагувати на вплив з боку суб'єктів правовідносини. Ступінь цього реагування, зрозуміло, неоднакова в різних об'єктів. Безсумнівно, що найбільшою здатністю до реагування володіє поведінка людини, хоча кожен із видів об'єктів правовідносин випробовує на собі вплив суб'єктів [8, с. 97].

Оскільки цивільні процесуальні правовідносини становлять органічну частину правовідносин загалом, на них, природно, поширюються всі принципи властивості правових відносин, зокрема й положення загальної теорії права, що стосуються поняття об'єкта. Звичайно, у такому разі мова може йти про поширення лише загальних закономірностей, оскільки конкретні особливості того або іншого явища стосовно відносин, що цікавлять, можуть бути специфічними саме для правовідносин даного виду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матузов Н.И. Общая теория прав человека / Н.И. Матузов. – М. : НОРМА, 1996.
2. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – Т. 1. – М. : Юридическая литература, 1993. – 361 с.
3. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права / Е.Г. Лукьянова. – М. : Юристъ, 2003 – 240 с.
4. Кененов А.А. К вопросу об элементах и структуре советского права / А.А. Кененов // Вестник Московского университета. – 1973. – № 3.
5. Матузов Н.И. Теория государства и права / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.
6. Червоний Ю.С. Гражданский процесс Украины / Ю.С. Червоний. – К. : Истина, 2006. – 448 с.
7. Угриновська О.І. Судове провадження у справах, які виникають з публічно-правових відносин / О.І. Угриновська. – Л. : Астрон, 2004. – 879 с.
8. Балюк М.І. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції / М.І. Балюк, – Х. : Харків юрид., 2008. – 454 с.
9. Комаров В.В. Цивільне процесуальне право України: практика застосування : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В.В. Комаров. – Х.: Основа, 1993. – 652с.

Маруніч Г. І.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ВІДКЛАДЕННЯ РОЗГЛЯДУ СПРАВИ СУДОМ У КОНТЕКСТІ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАТЯГУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

THE POSTPONEMENT OF JUDICIAL CONSIDERATION IN THE TERMS OF UNDUE DELAY OF CIVIL PROCEDURE

Стаття присвячена відкладенню розгляду справи судом в аспекті запобігання затягування цивільного процесу. На основі аналізу наукових підходів до визначення поняття відкладення розгляду справи та чинного цивільного процесуального законодавства автор встановлює підстави та умови, за яких відкладення розгляду справи є затягуванням цивільного процесу і суперечить його засадам. Автор також досліджує відкладення розгляду справи з підстав залучення до участі в справі інших осіб на предмет дотримання своєчасності її розгляду.

Ключові слова: відкладення розгляду справи, затягування цивільного процесу, неявка сторони, неявка свідка, третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Стаття посвящена отложению рассмотрения дела судом в аспекте предотвращения затягивания гражданского процесса. На основании анализа научных подходов к определению понятия отложение рассмотрения дела и действующего гражданского процессуального законодательства автор устанавливает основания и условия, при которых отложение рассмотрения дела является затягиванием гражданского процесса и противоречит его основам. Автор также исследует отложение рассмотрения дела на основании привлечения к участию в деле других лиц на предмет соблюдения своевременности его рассмотрения.

Ключевые слова: отложение рассмотрения дела, затягивание гражданского процесса, неявка стороны, неявка свидетеля, третье лицо, не заявляющее самостоятельные требования относительно предмета спора, третье лицо, заявляющее самостоятельные требования относительно предмета спора.

The article is dedicated to the postponement of judicial consideration in the terms of undue delay of civil procedure. On the basis of the scientific approaches to the definition of postponement of judicial consideration as well as current civil procedural legislation analysis, the author defines the backgrounds and conditions under which the postponement of judicial consideration leads to undue delay of civil procedure. The author also researches the court postponement of judicial consideration due to involvement of other participants of civil procedure to participate in the case in terms of compliance with its well-timed consideration.

Key words: postponement of judicial consideration, undue delay of civil procedure, non-appearance in court of one of the parties, non-appearance in court of witness, third parties that do not claim independent demands relative to the subject of the dispute, third parties that claim independent demands relative to the subject of the dispute.

Питання своєчасного розгляду цивільної справи судом заслуговує на увагу науковців із тих підстав, що на сьогодні відкладення розгляду справи є надзвичайно поширеним явищем. Розгляд цивільних справ в одному судовому засіданні, навпаки, є швидше винятком, аніж правилом. Незважаючи на те, що підстави відкладення розгляду справи чітко визначені Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України), на практиці суди застосовують їх по-різному, інколи всупереч завданням цивільного судочинства.

Відкладення розгляду справи першочергово має на меті забезпечення реалізації принципу змагальності та гарантування доступності правосуддя, проте в той же час тривале відкладення розгляду справи призводить до затягування цивільного процесу і є перешкодою певною мірою й у доступі до суду, що є неприпустимим. Для виокремлення тих випадків, коли відкладення розгляду справи є різновидом затягування цивільного процесу, необхідним є окреме дослідження підстав відкладення розгляду справи з точки зору дотримання розумних строків розгляду справи.

Питання повноважень суду в цивільному судочинстві досліджували вчені дореволюційного (зокрема,

Є.В. Васьковський, А.Х. Гольмстен, Є.О. Нефедьев) і радянського періодів (наприклад, О.Ф. Козлов, В.С. Калмацький), а також сучасні вітчизняні (О.В. Колісник, К.В. Гусаров, Є.О. Харитонов, Т.І. Дузінкевич, Г.С. Кузів та ін.) і російські (наприклад, Савельєва Т.А.) вчені. При цьому відкладення розгляду справи як одне з ускладнень у розгляді і вирішенні цивільної справи вивчали такі науковці, як: С.С. Бичкова, В.В. Комаров, М.М. Ясинок, М.Й. Штефан, В.А. Кройтор, С.Я. Фурса, А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, О.І. Угриновська. Наукові доробки вказаних вчених стали підґрунтям цієї наукової статті.

Водночас відкладення розгляду справи як різновид затягування цивільного процесу вченими не досліджувалось.

Враховуючи, що своєчасний розгляд справи є складовою частиною права на справедливий суд, визначення підстав, за яких відкладено розгляд справи, є необхідним етапом у розробці наукових пропозицій щодо законодавчого закріплення способів запобігання затягуванню процесу захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів у порядку цивільного судочинства.

Метою статті є визначення підстав і умов, за яких відкладення розгляду справи судом є різновидом

затягування цивільного процесу і суперечить його засадам.

На думку М.Й. Штефана, відкладення розгляду справи є різновидом тимчасового припинення здійснення процесуальних дій і полягає в тому, що розгляд справи в даному судовому засіданні не провадиться, а переноситься судом на призначений ним день нового судового засідання [1, с. 48]. О.І. Угриновська вважає, відкладення розгляду справи – це перенесення розгляду справи у зв'язку з неможливістю його проведення на відносно тривалий час із призначенням конкретної дати його проведення [2, с. 58].

Науковці розрізняють обов'язкове і факультативне відкладення розгляду справи: обов'язковим є відкладення, коли наявні підстави, за яких суд зобов'язаний відкласти розгляд справи (зокрема, у випадках, передбачених ч. 1 ст. 169, ч. 3 ст. 224, ч. 1 ст. 305 ЦПК України); факультативне відкладення відбувається за підстав, за яких питання про необхідність відкладення розгляду справи віднесено на розсуд суду (ч. 8 ст. 130, ч. 2 ст. 169, ч. 1 ст. 170, ч. 1 ст. 191, ч. 1 ст. 305 ЦПК України) [2, с. 60; 3, с. 293].

На погляд В.І. Тертишнікова, підстави відкладення можна поділити на дві групи:

1) суб'єктивні підстави, тобто ті, що залежать від суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин: неявка в судове засідання будь-кого з учасників процесу, без якого неможливий розгляд справи в даному судовому засіданні. У деяких випадках ця неможливість може виникнути внаслідок вини суду або інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Прикладом таких підстав є неявка без поважних причин, неналежне повідомлення про день засідання, недостатня кількість доказів унаслідок неякісної підготовки справи;

2) об'єктивні підстави, тобто які не залежать від суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин: недостатність доказів унаслідок виявлення нових обставин, задоволення клопотань про відводи, надання подружжю строку для примирення тощо.

У будь-якому випадку, вважає В.І. Тертишніков, кожен випадок відкладення розгляду справи є затягуванням у її розгляді [4, с. 195]. Проте з вказаним твердженням ми не можемо погодитись із нижчезазначених підстав.

Затягуванням цивільного процесу є дії або бездіяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, інших учасників цивільного процесу (крім судового розпорядника та особи, яка надає правову допомогу), що перешкоджають розгляду цивільної справи впродовж розумного строку. Основним критерієм для кваліфікації дій чи бездіяльності суду як затягування цивільного процесу є визначення того, чи порушують вони розумний строк розгляду справи, тобто чи призводять вони до невинновданого зволікання в її розгляді, чи дії з відкладення розгляду справи спрямовані на забезпечення справедливої і неупередженої її розгляду.

На погляд С.Н. ван Рее, цивільний процес та відкладення нерозривно пов'язані, оскільки жоден

позов не може бути справедливо вирішеним без мінімального періоду час між його пред'явленням до суду та отриманням кінцевого рішення. Відкладення стає проблемою у випадку затягування (undue delay), тобто коли пройшло занадто багато часу між пред'явленням позову та кінцевим рішенням суду [5, с. 3].

Ми повністю погоджуємось із вказаною позицією. Хоча зауважуємо, що не у всіх випадках відкладення розгляду справи є затягуванням цивільного процесу, а лише тоді, коли воно призводить до невинновданих зволікань у розгляді справи, тобто не сприяє здійсненню справедливої і неупередженої з'ясування обставин справи. Також варто мати на увазі, що у випадку відкладення розгляду справи за наявності суб'єктивних підстав (при наявності обов'язку суду відкласти розгляд справи) саме дії/бездіяльність осіб, які призвели до відкладення, мають бути оцінені на предмет відповідності критеріям затягування цивільного процесу.

Після відкриття судового засідання і встановлення осіб, які з'явились для участі в ньому, суд зобов'язаний вирішити питання про можливість розгляду справи чи про її відкладення відповідно до вимог ст. 169 ЦПК України.

При цьому підстави для відкладення розгляду справи, передбачені ст. 169 ЦПК України, з точки зору затягування цивільного процесу, на нашу думку, можливо поділити на дві групи: 1) формально визначені та 2) оціночні.

Зокрема, до формально визначених підстав належать: неявка в судове засідання однієї із сторін або будь-кого з інших осіб, які беруть участь у справі, про яких немає відомостей, що їм вручені судові повістки; перша неявка без поважних причин належним чином повідомленого позивача в судове засідання або неповідомлення ним про причини неявки, якщо від нього не надійшла заява про розгляд справи за його відсутності; зміна позивачем предмета або підстави позову, зміна (збільшення) розміру позовних вимог при заочному розгляді цивільної справи. Відкладення розгляду справи з цих підстав не залежить від розсуду суду: встановивши вказані обставини, суд зобов'язаний відкласти розгляд справи.

До оціночних підстав відкладення розгляду справи належать: перша неявка в судове засідання сторони або будь-кого з інших осіб, які беруть участь у справі, оповіщених у встановленому порядку про час і місце судового розгляду, якщо вони повідомили про причини неявки, які судом визнано поважними; якщо суд визнає потрібним, щоб сторона, яка подала заяву про розгляд справи за її відсутності, дала особисті пояснення; клопотання сторони про відкладення розгляду справи у випадку неявки представника без поважних причин чи неповідомлення ним про причини своєї неявки; неявка в судове засідання свідка, експерта, спеціаліста, перекладача; неможливість розгляду справи у зв'язку з необхідністю залучення до участі в справі інших осіб; неможливість розгляду справи у зв'язку з необхідністю заміни відведеного судді. Відкладення розгляду справи із цих

підстав залежить від суддівського розсуду, а саме: визнання причин неявки в судове засідання сторони, оповіщених належним чином, поважними; визнання необхідності особистої участі сторони в судовому засіданні; визнання розгляду справи без участі представника, свідка, експерта, перекладача неможливим; визнання необхідності залучення до участі в справі інших осіб; визнання наявності підстав для відводу судді і, як наслідок, відкладення розгляду справи.

Аналізуючи відкладення розгляду справи із цих підстав у контексті затягування цивільного процесу, вважаємо за потрібне зазначити таке:

1) неявка сторони, представника сторони, третіх осіб чи їх представника у судове засідання з поважних причин повинна бути підтверджена належними і допустимими доказами. Вказані докази мають бути наявними на момент вирішення питання про відкладення розгляду справи. На цьому наголошував В. Гапеев, зауважуючи, що обов'язок суду відкласти розгляд справи виникає за умови неодмінної доведених поважності причин неявки у судове засідання сторін та їх представників [6, с. 23].

Водночас сьогодні поширеною є практика подання сторонами та їх представниками клопотань про відкладення розгляду справи із зазначенням причин неявки, проте за відсутності доказів, які б підтверджували вказані причини, або із зазначенням, що докази поважності причини неявки будуть надані в наступне судове засідання. Судова практика із цього питання не є усталеною: одні суди задовольняють вказані клопотання, навіть за відсутності доказів або беручи до уваги зобов'язання сторони надати докази на наступному судовому засіданні; інші критично оцінюють докази, подані стороною, й за відсутності належних і допустимих доказів неявки сторони відмовляють у задоволенні клопотання і проводять розгляд справи. На нашу думку, враховуючи вимоги ст. 60 ЦПК України, законним і обґрунтованим є другий підхід;

2) неявка свідка, експерта, перекладача чи сторони, яка має надати свої особисті пояснення на вимогу суду, є підставою для відкладення розгляду справи, якщо вона перешкоджає повному з'ясуванню обставин справи.

Свідок є окремим джерелом доказів у цивільному процесі, а тому його відсутність унеможлиблює виконання стороною обов'язку доказування, передбаченого ч. 1 ст. 60 ЦПК України.

Очевидним є те, що наслідки неявки свідка, передбачені ч. 1 ст. 170 ЦПК України, настають у випадку задоволення судом клопотання сторони про його допит. Водночас під час вирішення вказаного питання суду необхідно враховувати, чи стосуються обставини, на підтвердження яких викликається свідок, предмету доказування, та чи є його показання належним доказом відповідно до ст. 59 ЦПК України. У протилежному випадку суддя, керуючись ч. 2 ст. 160 ЦПК України, може відмовити в задоволенні клопотання про виклик свідка. На цьому наголошено й в абз. 3 п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду

України від 12.06.2009 р. № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» [7]. Після залучення свідка до участі в справі його явка є обов'язковою, оскільки суд врахував, що його показання є необхідними для справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду справи. Таким чином, якщо показання свідка є належним і допустимим доказом відповідних обставин, на які посиляється сторона, відкладення розгляду справи з причин його неявки не буде затягуванням цивільного процесу. Проте у випадку задоволення клопотання про допит свідка на підтвердження обставин, які згідно із законом не можуть підтверджуватись показаннями свідка (наприклад, обставин, передбачених ч. 2 ст. 1051 Цивільного кодексу України), відкладення розгляду справи у зв'язку із його неявкою буде різновидом затягування цивільного процесу.

Відповідно до ч. 4 ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики» особам, які беруть участь у розгляді справи, в суді забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і подавати скарги, ставити запитання тощо) рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача у встановленому процесуальним законодавством порядку [8].

На думку Ж.В. Васильєвої-Шаламової, законодавець розглядає участь перекладача не як технічний засіб, а як конституційну гарантію прав громадян та інтересів правосуддя. Участь же перекладача в цивільному процесі є гарантією забезпечення права на судовий захист особам, які беруть участь у справі і не володіють або недостатньо володіють державною мовою [9, с. 62].

За цих обставин неявка перекладача є об'єктивною перешкодою для проведення судового засідання, оскільки унеможлиблює розуміння стороною або іншою особою, яка бере участь у справі, змісту процесуальних дій, що здійснюється судом, а тому відкладення розгляду справи з підстав неявки перекладача не може бути кваліфіковане як затягування цивільного процесу.

За загальним правилом, сторона має право подати заяву про розгляд справи за її відсутності (ч. 2 ст. 158 ЦПК України) або брати участь у справі через свого представника (ч. 1 ст. 38 ЦПК України). Проте встановивши необхідність її особистої участі, суд має право викликати відповідну особу для надання особистих пояснень. Визнання потреби в особистій участі сторін здійснюється судом залежно від обставин справи з метою їх повного з'ясування, якщо позиція представника сторони щодо певних фактичних обставин явно суперечить наявним у справі доказам або якщо представнику невідомі обставини справи, які суд вважає за потрібне з'ясувати. На нашу думку, виклик сторони для надання особистих пояснень можливий лише щодо фактичних обставин справи, про які цій стороні безпосередньо відомо. У цьому випадку відкладення розгляду справи із

цих підстав уперше не буде затягуванням цивільного процесу з боку суду. У випадку повторного відкладення справи із цих же підстав матиме місце затягування цивільного процесу. Проте в цьому випадку затягування здійснюється не судом, а тією стороною, яка не з'являється у судові засідання (за умови відсутності доказів про поважність причин неявки);

3) неявка представника сторони без поважних причин може бути підставою для відкладення розгляду справи у випадку, коли розгляд справи без його участі неможливий. Наприклад, це може мати місце, якщо предметом спору є в першу чергу питання права, які вимагають наявності спеціальної освіти. За таких обставин захист інтересів сторони може бути ускладненим. З урахуванням ч. 4 ст. 10 ЦПК України у випадку заявлення стороною клопотання про відкладення розгляду справи у зв'язку з відсутністю представника, який може захистити її інтереси, суд має підстави для його задоволення;

4) іншими перешкодами для розгляду справи по суті в одному судовому засіданні є необхідність заміни відведеного судді або залучення до участі в справі інших осіб. Право на заявлення відводу є одним із змагальних прав осіб, які беруть участь у справі, спрямованих на забезпечення неупередженого та справедливого розгляду справи. Підстави для відводу судді встановлені ст. ст. 20, 21 ЦПК України. Враховуючи наявність автоматизованої системи документообігу суду, повторна участь судді в розгляді справи теоретично виключається. За цих обставин підставою для відкладення розгляду справи є встановлення обставин, передбачених ст. 20 ЦПК України. Оскільки заявлення самовідводу суддею здійснюється самостійно, без виклику осіб, які беруть участь у справі, відкладення розгляду справи внаслідок заміни відведеного судді можливо за умови задоволення заяви про відвід судді, поданої особою, яка бере участь у справі. Враховуючи, що обставини, за яких суддя зобов'язаний заявити самовідвід, і обставини, за яких йому може бути заявлено відвід особами, які беруть участь у справі, є ідентичними, відкладення розгляду справи у зв'язку із заміною відведеного судді на підставі задоволення заяви про відвід, на нашу думку, є затягуванням цивільного процесу. Затягуванням цивільного процесу є також відкладення розгляду справи у зв'язку із заявленням суддею необґрунтованого самовідводу.

При вирішенні питання щодо затягування цивільного процесу внаслідок залучення інших осіб до участі в справі варто зауважити про відсутність єдиної термінології, що визначає зміну складу осіб, які беруть участь у справі. Так, суд *«замінює первісного відповідача належним відповідачем»*, *«залучає до участі у справі іншу особу як співвідповідача»*, *«залучає до участі у справі третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору»*, *«залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи»*. Треті особи, як ті, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору, так і ті, що не заявляють самостійних вимог на предмет спору, можуть вступити до участі у

справі з власної ініціативи. Водночас вважаємо, що залучення інших осіб до участі у справі, передбачене ч. 1 ст. 191 ЦПК України, охоплює всі вищевказані випадки, і здійснення вказаної дії у підготовчій частині судового засідання є підставою для відкладення розгляду справи.

Після заявлення позивачем клопотання про залучення іншої особи як належного відповідача суд, на нашу думку, зобов'язаний залучити таку особу. Під час подання клопотання про залучення іншої особи як співвідповідача позивач, вбачається, зобов'язаний зазначити в клопотанні, в якій саме частині вимог вказаний співвідповідач повинен відповідати за позовом. При цьому суд зобов'язаний відкласти розгляд справи для повідомлення нового відповідача чи співвідповідача.

Вступ у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, відбувається шляхом пред'явлення позову до однієї чи обох сторін. Таким чином, якщо відкладення розгляду справи у зв'язку із залученням інших осіб до участі в справі відбувається з метою захисту їх інтересів та надання їм можливості підготуватись до участі в справі, то у випадку вступу в справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, відкладення розгляду справи здійснюється з метою захисту прав тієї особи, до якої нею пред'явлено позов. З огляду на це відкладення розгляду справи з указаних підстав не є затягуванням цивільного процесу.

Залучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, викликає в науковій літературі дискусію, що зумовлена протиріччям між нормами ЦПК України та усталеною судовою практикою. З.В. Ромовська зазначає, що вказана особа може бути учасником процесу лише на підставі ухвали суду і за її згодою. Вчена зазначає, що позивач, відповідач, які бажають залучити когось як третю особу, мають подати суду окрему письмову заяву про це; потреба участі третьої особи в судовому процесі має бути належно обґрунтована; суд повинен постановляти ухвалу про залучення певної особи як третьої лише за наявності її письмової згоди [10, с. 103].

С.С. Бичкова акцентує увагу на тому, що статтею 36 ЦПК України регламентовано спеціальний порядок залучення третіх осіб шляхом подання відповідної заяви, а тому вказівка на наявність третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору у позовній заяві, не відповідає вимогам чинного ЦПК України, а тому така позовна заява має бути залишена без руху. Крім того, науковець наголошує, що залучення вказаної третьої особи без її згоди є неможливим [11, с. 94].

Дійсно, з урахуванням положень чинного ЦПК України вказані зауваження є абсолютно слушними, оскільки повністю ґрунтуються на вимогах цивільного процесуального законодавства. Водночас на сьогодні усталеною є практика зазначення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, позивачем у позовній заяві із одночасним долучен-

ням копій позовної заяви і доданих до неї документів для такої особи. Під час подання клопотання про залучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, в підготовчій частині судового засідання суд, визнавши відповідне клопотання обґрунтованим та задовольняючи його, постановляє ухвалу про залучення третьої особи до участі у справі і відкладає розгляд справи для її повідомлення.

З огляду на це ми погоджуємось з думкою В.М. Кравчука та О.І. Угриновської, які вважають, що подання повідомлення про третю особу або заяви про залучення третьої особи є безумовною підставою для відкладення судового засідання [12, с. 149].

Залучення правонаступника сторони чи іншої особи, яка бере участь у справі, в підготовчій частині судового засідання можливе у випадку матеріального правонаступництва, що має наслідком наступництво процесуальне. Якщо на момент судового розгляду наявні підстави для зупинення провадження у справі, це є підставою для такого зупинення і відкладення розгляду справи. Якщо ж ці підстави відсутні, питання про відкладення розгляду справи вирішується з урахуванням обставин справи. Зокрема, у випадку появи правонаступника в судовому процесі, що є можливим навіть до визначення його процесуального статусу з урахуванням принципу відкритості, питання залучення правонаступника вирішується ухвалою і підстави для відкладення розгляду справи відсутні. За відсутності правонаступника в судовому засіданні, в якому вирішується питання про його залучення, розгляд справи має бути відкладено з метою повідомлення останнього. Таке відкладення не є затягуванням цивільного процесу.

Під час аналізу відкладення розгляду справи з будь-яких підстав у контексті затягування цивільного процесу необхідно враховувати:

1) зміст ч. 1 ст. 169 ЦПК України дає підстави стверджувати, що відкладення розгляду справи може здійснюватися в межах строків, передбачених ст. 157 ЦПК України, тобто двох або одного місяця залежно від категорії справи. Ця вказівка законодавця була спрямована на забезпечення своєчасності розгляду справи. Відкладення розгляду справи, навіть за наявності об'єктивних підстав, понад ці строки є затягуванням цивільного процесу;

2) положення п. 2 ч. 1 ст. 169 ЦПК України визначає, що підставою для відкладення є не будь-яка, а лише перша неявка сторони з поважних причин. Проте часто суди неодноразово відкладають розгляд справи за клопотанням сторони або її представника, беручи до уваги, в першу чергу, принципи змагальності, гласності та усності розгляду справи.

Крім того, з урахуванням принципу змагальності на практиці можуть мати інші випадки відкладення розгляду справи, зокрема:

1) за клопотанням відповідача чи іншої особи, яка бере участь у справі, у випадку неотримання позовної заяви та доданих до неї матеріалів, із метою підготовки своєї правової позиції;

2) за клопотанням представника відповідача, якщо йому було недостатньо строку для ознайом-

лення з позовною заявою, доданими до неї матеріалами та підготовки обґрунтованих заперечень проти позову.

На нашу думку, з урахуванням положень ч. 4 ст. 10 ЦПК України відкладення розгляду справи з цих підстав може мати місце з урахуванням дотримання вимог ч. 1 ст. 169 ЦПК України щодо меж відкладення розгляду справи.

Згідно з ч. 3 ст. 191 ЦПК України суд, відкладаючи розгляд справи, призначає день нового судового засідання або його продовження, про що ознайомлює під розписку учасників цивільного процесу, присутніх у судовому засіданні.

Визначення дати наступного судового засідання має здійснюватися з огляду на вимоги ч. 1 ст. 157 ЦПК України щодо строків судового розгляду. Проте на практиці суд враховує власну завантаженість, необхідність повідомлення осіб, які беруть участь у справі, та осіб, які сприяють здійсненню судочинства, про дату наступного судового розгляду. Із цього приводу Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у п. 7 Постанови від 07.10.2014 р. № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» зазначив, що строки розгляду справ не можуть вважатись розумними, якщо їх порушення сталось через призначення судових засідань з великими інтервалами [13].

Варто зауважити, що з метою забезпечення своєчасного повідомлення осіб, які беруть участь у справі, про її розгляд, законодавець передбачив повідомлення не лише засобами поштового зв'язку, а й телефонограмою чи за допомогою СМС-повідомлення (за наявності відповідної заяви особи, яка бере участь у справі), що також має враховуватись судом під час визначення дати наступного судового засідання.

Відкладення розгляду справи є затягуванням цивільного процесу судом лише в окремих випадках. При визначенні того, чи є відкладення затягуванням процесу з боку суду, необхідно враховувати: 1) чи є відкладення розгляду справи обов'язком суду відповідно до вимог ЦПК України, чи здійснюється воно відповідно до дискреційних повноважень суду; 2) чи підтверджена необхідність відкладення розгляду справи належними і допустимими доказами; 3) чи можливий справедливий і неупереджений розгляд цивільної справи без відкладення її розгляду; 4) чи дотримані вимоги ч. 1 ст. 191 ЦПК України щодо меж відкладення розгляду справи; 5) чи призначаються судові засідання зі значними інтервалами і чи дотримується строк розгляду справи, передбачений ст. 157 ЦПК України. З урахуванням цих обставин відкладення розгляду справи судом є затягуванням цивільного процесу, зокрема, в таких випадках: 1) за відсутності доказів поважності неявки сторони, якщо сторона подала клопотання про відкладення розгляду справи за її відсутності; 2) повторного відкладення розгляду справи, зважаючи на поважність причин неявки сторони чи її представника; 3) відкладення розгляду справи у зв'язку з необхідністю

заміни відведеного судді при задоволенні заяви про відвід судді, заявленої особами, які беруть участь у справі; 4) відкладення розгляду справи у випадку неявки свідка, який викликаний для підтвердження обставин, що згідно із законом не можуть підтверджуватись його показаннями; 5) відкладення розгляду справи понад строки, встановлені ст. 157 ЦПК України; 6) відкладення розгляду справи внаслідок залучення до участі у справі третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, за від-

сутності для цього підстав; 7) призначення судових засідань у справі з великими інтервалами, що призводить до порушення строків розгляду справи, встановлених ст. ст. 157, 303-1 ЦПК України.

В окремих випадках відкладення розгляду справи не є затягуванням цивільного процесу з боку суду, проте може кваліфікуватись як затягування цивільного процесу з боку його учасників за наявності відповідних підстав, що може бути предметом подальших самостійних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Штефан М.Й. Цивільний процес : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / М.Й. Штефан. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К. : Ін Юре, 2001. – 696 с.
2. Цивільний процес : навчальний посібник / А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук, О.І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. – К. : Прецедент, 2005. – 235 с.
3. Цивільний процес України : підручник / За заг. ред. М.М. Ясинка. – К. : Алерта, 2014. – 744 с.
4. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / В.І. Тертишніков. – Х. : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. – 576 с.
5. The Law's Delay. Essays on Undue Delay in Civil Litigation / Under the edition of C. H. van Rhee. – Lay-out : Bureau JA Vormgevers, Tilburg, 2004. – 398 p.
6. Гапеев В. Последствия неявки сторон в судебное заседание по гражданским делам / В. Гапеев // Советская юстиция. – 1985. – № 15. – С. 23–27.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» // Верховний Суд України : офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/3bbb0ab0220f6b9bc22575de004e6fc0?OpenDocument>.
8. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 р. № 5029-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/paran92#n66>.
9. Васильєва-Шаламова Ж.В. Роль та місце перекладача у реалізації принципу мови судочинства у цивільному процесі України / Ж.В. Васильєва-Шаламова // Вісник Академії адвокатури України. – 2015. – № 1(32). – Т. 12. – С. 61–68.
10. Цивільний процесуальний кодекс: науково-практичний аналіз / З. Ромовська, Н. Шумська, Н. Шумська. – К. : ВД «Дакор», 2013. – 600 с.
11. Бичкова С.С. Порядок вступу в цивільну справу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору / С.С. Бичкова // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – № 5. – С. 91–99.
12. Кравчук В.М., Угриновська О.І. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Фактор, 2010. – 800 с.
13. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/postanovi_za_2014_rik.html.

Ярошевська Т. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії України
Дніпровського державного технічного університету

ШЛЯХИ НАБЛИЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАВ НА ПРОМИСЛОВІ ЗРАЗКИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ТА УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

WAYS OF IMPROVEMENT OF THE LEGISLATION OF UKRAINE IN THE SPHERE OF PROTECTION OF THE RIGHTS TO INDUSTRIAL DESIGNS UP TO EUROPEAN STANDARDS AND THE ASSOCIATION AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION

У статті розглянуто проблемні питання приведення інституту промислових зразків України у відповідність до законодавства ЄС і Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Запропоновано шляхи наближення законодавства України у сфері охорони прав на промислові зразки до європейських стандартів.

Ключові слова: *об'єкти права промислової власності, промисловий зразок, Угода про асоціацію, правова охорона, європейські стандарти.*

В статье рассмотрены проблемные вопросы приведения института промышленных образцов Украины в соответствие с законодательством ЕС и Соглашением об ассоциации между Украиной и ЕС. Предложены пути приближения законодательства Украины в сфере охраны прав на промышленные образцы к европейским стандартам.

Ключевые слова: *объекты права промышленной собственности, промышленный образец, Соглашение об ассоциации, правовая охрана, европейские стандарты.*

Problematic issues of alignment of institute of industrial designs of Ukraine with the legislation of the EU and the Association Agreement between Ukraine and the EU are discussed in the article. Ways of improvement of the legislation of Ukraine in the sphere of protection of the rights to industrial designs up to European standards are offered.

Key words: *objects of industrial property law, industrial design, Association of Agreement, legal protection, European standards.*

Стрімке зростання ролі об'єктів права промислової власності в соціально-економічному розвитку суспільства, визнання творчої розумової праці як найважливішого чинника успішного виробничого та комерційного функціонування сучасних високотехнологічних підприємств, підвищення їхньої конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках спонукає до створення надійного й ефективного механізму охорони промислової власності. Світовий досвід доводить, що ефективний механізм охорони прав на об'єкти промислової власності є важливим елементом економічної політики держави, спрямованої на стимулювання і розвиток наукових досліджень, упровадження інновацій та прискорення науково-технічного прогресу.

В Україні охорона об'єктів права промислової власності повинна відповідати сучасним вимогам, бути демократичною, легкодоступною, прозорою. Спрямовані на охорону промислової власності закони повинні ефективно забезпечувати моральні й економічні права творців об'єктів права на результати інтелектуальної діяльності, стимулювати творчу активність людей відповідно до державних інтересів, застосовувати науково-технічні результати, а також заохочувати чесну торгівлю. Державна політика має здійснюватись з урахуванням пріоритетів розвитку науки, підтримки найбільш важливих галузей виробництва, в яких використання новітніх досягнень техніки і технологій

може забезпечити одержання найбільшого ефекту та віддачі [1, с. 213–214].

Актуальність питання удосконалення законодавства про правову охорону об'єктів права промислової власності зумовлена необхідністю адаптації українського законодавства до норм права Європейського Союзу та положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, виконанням Указу Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» № 5/2015 від 12 січня 2015 р. [2], Плану імплементації деяких актів законодавства ЄС у сфері інтелектуальної власності, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення розроблених Міністерством економічного розвитку і торгівлі планів імплементації деяких актів законодавства ЄС» № 164-р від 4 березня 2015 р. [3]. Таким чином, інтеграція України в європейський економічний простір спонукає звернути увагу на комплекс проблемних питань у сфері охорони об'єктів права промислової власності.

У теоретичному аспекті правовідносини у сфері охорони прав на промислові зразки досліджувались недостатньо. Так, на сучасному етапі в Україні на рівні монографічних і періодичних статей цивілістів та інших науковців досліджувалися лише окремі аспекти правового регулювання цієї сфери. Особливо варто відзначити роботи таких сучасних українських дослідників: Г.О. Андрощука, О.О. Бондаренка, Ю.Л. Бошицького, В.Є. Макоди, О.П. Орлюка,

Л.І. Ряботягової, О.Д. Святоцького, Г.О. Ульянової, Р.Б. Шишки та інших. Роботи зазначених авторів заклали підґрунтя для вивчення широкого кола напрямів у сфері права промислової власності. Проте кількість наукових праць, що безпосередньо стосуються питання пошуку механізмів наближення законодавства України у сфері охорони прав на промислові зразки до рівня європейських стандартів, є незначною. Отже, можна зробити висновок, що завдання розробити теоретичні аспекти і практичні дієві механізми із врегулювання цивільно-правових відносин щодо охорони прав на такі об'єкти промислової власності в Україні є актуальним.

Спочатку пропонується розглянути проблемні питання у сфері охорони прав на промислові зразки за законодавством України. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» (надалі – Закон України про промисловий зразок) промисловий зразок – це результат творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання.

Неоднозначність промислового зразка як результату інтелектуальної діяльності, поєднання художньої та технічної творчості, схожість з іншими об'єктами права інтелектуальної власності породжують багато проблемних питань щодо його охорони, використання та захисту. Для удосконалення правового регулювання охорони прав на промислові зразки в Україні вважається за необхідне проведення аналізу законодавства України та відповідного законодавства країн – членів ЄС і практики їх застосування.

Нині у світі не існує єдиного погляду щодо такої правової охорони промислових зразків, що відрізняє їх від інших об'єктів права промислової власності. Проблемні питання правової охорони цих об'єктів права зумовлені подвійністю їхньої природи. Поєднуючи елементи промисловості і мистецтва, промисловий зразок перебуває під впливом двох правових режимів: права промислової власності й авторського права. З одного боку, виходячи з естетичної суті промислових зразків, доцільна їх охорона нормами авторського права як художніх творів. З іншого – необхідність реалізації у промисловому серійному виробництві потребує більш надійної правової охорони, заснованої на принципах права промислової власності. Потрібно розширити коло виробів, зовнішній вигляд яких може отримати охорону як промисловий зразок, та узгодити положення щодо строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на промисловий зразок.

Відповідно до ч. 1 ст. 461 ЦК України, п. 1 ст. 6 Закону України про промисловий зразок умовою придатності промислового зразка для набуття права інтелектуальної власності на нього є його новизна. На підставі п. 2 ст. 6 вказаного Закону України промисловий зразок визнається новим, якщо сукупність його суттєвих ознак не стала загальнодоступною у світі до дати подання заявки до установи, або якщо заявлено пріоритет до дати її пріоритету.

Відповідно до ст. 25 Угоди ТРІПС охорона надається незалежно створеним новим та оригінальним

промисловим зразкам. Зразки не є новими та оригінальними, якщо вони суттєво не відрізняються від уже відомих зразків або від комбінацій їхніх характерних рис.

На підставі п. 1 ст. 213 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС Україна та Сторона ЄС повинні забезпечити охорону незалежно створених промислових зразків, які є новими і мають індивідуальний характер. Водночас відповідно до п.п. 3, 4 цієї статті промисловий зразок вважається новим, якщо жодний ідентичний промисловий зразок не був доведений до загального відома.

Промисловий зразок є таким, що має індивідуальний характер, у разі, якщо загальне враження, яке він справляє на поінформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який інший промисловий зразок, доведений до загального відома. Під час оцінки індивідуального характеру береться до уваги міра свободи дизайнера у розробці промислового зразка.

Великий інтерес у світі викликає законодавство у сфері охорони прав на промислові зразки, розроблене в ЄС, зокрема, Директива Європейського парламенту і ради ЄС 98/71/ЄС про правову охорону промислових зразків [4] (надалі – Директива 98/71/ЄС) та Регламент 6/2002 про промисловий зразок Спільноти [5] (надалі – Регламент 6/2002), гармонізація національних законів країн – членів ЄС і створення єдиної європейської системи охорони промислового зразка. Досвід ЄС щодо врегулювання відносин у сфері охорони прав на промисловий зразок вивчається багатьма країнами, зокрема й Україною, особливо після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Необхідно зазначити, що окремі положення Директиви 98/71/ЄС частково враховано у відповідному законодавстві України, зокрема щодо невизнання права на промисловий зразок, що суперечить публічному порядку чи моралі (ст. 8 Директиви 98/71/ЄС); обмеження прав на промисловий зразок (ст. 13 Директиви 98/71/ЄС). Водночас є положення, які не знайшли відповідного закріплення у законодавстві України, зокрема відмінність європейської дефініції від національної стосується, по-перше, правової охорони зовнішнього вигляду частини виробу; по-друге, за європейським законодавством правова охорона надається промисловим зразкам за умови новизни та індивідуального характеру (в Україні передбачена лише одна умова охорони промислових зразків – новизна); по-третє, за законодавством ЄС охорона промислових зразків умовно поділяється на два правові режими: один регулює відносини щодо охорони та захисту зареєстрованих промислових зразків, другий – незареєстрованих.

Отже, одна з найважливіших відмінностей європейського законодавства у сфері охорони прав на промисловий зразок від відповідного національного законодавства полягає у підході до правової охорони зовнішніх ознак частин виробів. Так, відповідно до європейського законодавства поняття промислового

зразка застосовано не тільки до зовнішнього вигляду всього виробу, а й до зовнішнього вигляду частини виробу. При цьому поняття «частина» в законодавстві ЄС використано як щодо відокремлюваних частин виробу, так і до невід'ємних його частин. Ця особливість європейського законодавства істотно розширює можливості охорони зовнішнього вигляду виробів порівняно із законодавством України.

Відповідно до ч. 3 ст. 3 Директиви 98/71/ЄС промисловий зразок, утілений у виробі, що є частиною складеного виробу, буде вважатися новим і мати індивідуальний характер за таких умов: ця частина є видимою під час звичайного використання складеного виробу, видима частина відповідає умові новизни та індивідуальності. Таким чином, введення у законодавство ЄС умови, що надає правову охорону зовнішньому вигляду частини складеного виробу, дозволяє вирішити питання із виключенням з охорони тих ознак зовнішнього вигляду виробу, яким охорона не повинна надаватися в інтересах суспільства.

В Україні запропоновано аналогічний підхід. Так, у п. 4 ст. 6 «Умови патентоспроможності промислового зразка» проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правової охорони промислових зразків» [6] (надалі – проект закону) зазначається, що промисловий зразок, утілений у виробі, який є частиною складеного виробу, є патентоспроможним у разі його відповідності вимогам цієї статті та за умови, що така частина є видимою під час нормального використання складеного виробу.

Що стосується ознак, зумовлених виключно технічною функцією виробу, то проектом закону було передбачено, що об'єктом промислового зразка, придатним для набуття прав на нього, можуть бути елементи ліній, контурів, кольорів, форми, текстури та/або матеріалу виробу та/або його оздоблення, що визначають зовнішній вигляд виробу загалом або його частини. Вважаємо, що внесення таких змін у ч. 2 ст. 461 ЦК України та у п. 4 ст. 6 Закону України про промислові зразки є доцільним і відповідає законодавству ЄС та, зокрема, Угоді про асоціацію між Україною та ЄС.

Відповідно до Директиви 98/71/ЄС і Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для отримання правової охорони промисловий зразок має бути новим та мати індивідуальний характер. Водночас промисловий зразок буде мати індивідуальний характер, якщо загальне враження, яке він справляє на поінформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який інший промисловий зразок, доведений до загального відома. Під час оцінки індивідуальності береться до уваги міра творчої свободи автора під час розробки промислового зразка.

Отже, Україна та ЄС взяли на себе зобов'язання забезпечити охорону незалежно створених промислових зразків, які є новими та мають індивідуальний характер. Ідеться не тільки про права попереднього користувача, а фактично про нову для України підставу одержання правової охорони промислового зразка – доведення до загального відома. Незареєстро-

ваним промисловим зразкам, доведеним до загального відома, надаються такі ж виключні права, але лише у разі, коли оскаржуване використання не є результатом копіювання промислового зразка, що охороняється.

Вище вже зазначалося, що згідно з чинним законодавством України критерієм придатності промислового зразка для набуття права інтелектуальної власності на нього є його новизна.

Автори законопроекту пропонують ввести у законодавство України у сфері охорони промислових зразків додаткову умову для визнання промислового зразка патентоспроможним – індивідуальний характер. Погоджуємось із цим і вважаємо, що така пропозиція спрямована на приведення національного законодавства у відповідність до норм права ЄС, положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та підвищення ефективності національної системи охорони прав патентовласників.

Також особливість правової охорони промислових зразків у ЄС полягає у тому, що вона умовно поділяється на два правові режими. Один регулює відносини щодо охорони зареєстрованих промислових зразків ЄС, другий – незареєстрованих. Відповідно до Регламенту № 6/2002 умови охорони є однаковими як для промислових зразків, які підлягають реєстрації, так і для промислових зразків, які отримують охорону без реєстрації.

Можливість отримання правової охорони промислових зразків без реєстрації була запроваджена спеціально для тих об'єктів, які користуються попитом дуже короткий період. Як правило, це вироби, які швидко морально застарівають, а їхнє комерційне життя досить коротке. Саме з цієї причини проходження надто тривалих за часом формальностей, які потребують фінансових витрат, пов'язаних із процедурою реєстрації таких промислових зразків, є недоцільним. Водночас така охорона надає їхньому власнику більші переваги. Незареєстрованим промисловим зразкам, які стали загальнодоступними на території ЄС, надається правова охорона без додержання формальностей, а також сплати мита одночасно в межах Спільноти [7, с. 192]. Відповідно до ст. 11 Регламенту № 6/2002 та ст. 214 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС промисловий зразок отримує охорону як незареєстрований промисловий зразок на строк три роки від дати, коли цей об'єкт був оприлюднений у межах Спільноти.

Патентне законодавство України не тільки не містить понять «зареєстрований промисловий зразок» і «незареєстрований промисловий зразок», а й не передбачає реєстрації промислових зразків. Так, на підставі ст. 17 Закону України про промислові зразки державній реєстрації підлягають патенти, що засвідчують права на промислові зразки.

Отже, актуальність питання удосконалення законодавства про правову охорону промислової власності зумовлена необхідністю адаптації українського законодавства до європейських норм і положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Загалом положення у сфері охорони прав на промислові зразки Угоди про асоціацію відтворюють зміст

Директиви 98/71/ЄС та спрямовані на забезпечення вищого рівня охорони і захисту прав на об'єкти промислової власності.

Зокрема, п. 5 статті 213 Угоди про асоціацію та ст. 16 Директиви передбачають надання обмеженої правової охорони незареєстрованим промисловим зразкам, тобто таким, що одержують правову охорону без проходження процедури патентування й отримання охоронного документа. Це особливо актуально в умовах, коли, зважаючи на специфіку ринку, вироби швидко морально застарівають, а тому не приносять очікуваного прибутку. У таких випадках виробник, як правило, відмовляється від проходження тривалої процедури патентування і сплати передбачених законодавством зборів. Водночас він усе ж зацікавлений у певному рівні правової охорони результату його інтелектуальної, творчої діяльності.

На підставі вищесказаного пропонуємо в законодавстві України також розподілити охорону прав на промислові зразки на два правові режими – зареєстрованих промислових зразків і незареєстрованих промислових зразків.

Відповідно до ст. 10 Директиви 98/71/ЄС і ст. 214 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС зареєстрованому промислому зразку надається правова охорона на один або більше строків щоразу на п'ять років, починаючи від дати подання заявки на реєстрацію. Правовласник може продовжити строк правової охорони в межах двадцяти п'яти років від дати подання заявки.

Строк дії охорони незареєстрованих промислових зразків становить щонайменше три роки з дати, на яку зразок був доведений до загального відома на території однієї із Сторін.

Згідно з п. 5 ст. 5 Закону України про промислові зразки строк дії патенту на промисловий зразок становить 10 років від дати подання заявки до Установи і продовжується Установою за клопотанням власника патенту, але не більш як на п'ять років.

На нашу думку, варто розділити промислові зразки за класами і залежно від цього визначати строк правової охорони на такі об'єкти права. Так, для деяких зареєстрованих промислових зразків необхідно встановлювати відносно короткий строк охорони, зокрема на промислові зразки у сфері фешен індустрії, яка характеризується короткостро-

ковою популярністю та успіхом. Інші зареєстровані промислові зразки потребують, навпаки, більш тривалої охорони, ніж це встановлено нині чинним законодавством, наприклад, промислові зразки у сфері вагонобудування.

Також доцільно узгодити відповідне законодавство України з європейським законодавством і встановити строк дії патенту на зареєстрований промисловий зразок щонайменше п'ять років від дати подання заявки до Установи з можливістю його подовження за клопотанням власника патенту щоразу на п'ять років у порядку, встановленому законом. При цьому загальний строк чинності патенту не має перевищувати двадцяти п'яти років.

Така пропозиція приводить положення національного законодавства про строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на промисловий зразок у відповідність до положень Директиви 98/71/ЄС і Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Зокрема, передбачається, по-перше, що строк дії правової охорони на зареєстрований промисловий зразок можна отримати щонайменше на п'ять років. І це доцільно для охорони тих об'єктів права, що характеризуються, зокрема, короткостроковою популярністю чи успіхом. По-друге, загальний строк охорони зареєстрованих промислових зразків збільшиться за рахунок запровадження можливості неодноразового (до 25 років) продовження чинності патенту.

Отже, прагнення України інтегруватись у Європейське Співтовариство потребує найвищого рівня необхідного законодавчого узгодження, яке полягатиме у виконанні досить жорстких вимог, зокрема, у сфері охорони прав на об'єкти промислової власності, визначених в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС і Директивах Ради ЄС.

Введення у законодавство України у сфері охорони прав на промислові зразки двох правових режимів охорони, умов щодо правової охорони зовнішніх ознак видимої частини складеного виробу, додаткових умов патентоспроможності промислового зразка, узгодження положень щодо строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на промисловий зразок – це важливий крок до гармонізації національного законодавства із законодавством країн – членів ЄС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бошицький Ю.Л. Проблеми права інтелектуальної власності / Ю.Л. Бошицький // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 213–217.
2. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/paran10#n10>.
3. Про схвалення розроблених Міністерством економічного розвитку і торгівлі планів імплементації деяких актів законодавства ЄС : розпорядження Кабінету Міністрів України № 164-р від 04.03.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/164-2015-p>.
4. Про правову охорону промислових зразків : Директиви Європейського парламенту та ради 98/71 ЄС від 13.10.1998 р. // Офіційний вісник Європейських Спільнот. – С. 841–844.
5. Про промислові зразки Спільноти : Регламент Ради ЄС № 6/2002 від 12.12.2001 р. // Офіційний вісник Європейських Спільнот. – С. 845–894.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правової охорони промислових зразків : проект Закону України № 1891 від 30.01.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53758.
7. Ульянова Г.О. Реалізація права інтелектуальної власності на промисловий зразок / Г.О. Ульянова // Міжнародний юридичний вісник. – 2015. – № 1 (2). – С. 189–194.

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.22

Ділігул А. С.,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ АТЕСТАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ

CONCEPT OF EMPLOYEES CERTIFICATION

Стаття присвячена поняттю трудо-правового явища атестації працівників в її діяльнісному вимірі. Визначено істотні ознаки атестації працівників, які, передусім, відображають ступінь зв'язку атестаційних відносин із власне трудовими відносинами. Подано авторське визначення атестації працівників в діяльнісному аспекті.

Ключові слова: атестація працівників, трудові правовідносини, правовідносини щодо атестації працівників, кваліфікація, відповідність займаній посаді.

Статья посвящена понятию трудо-правового явления аттестации работников в её деятельностном измерении. Определены основные признаки аттестации работников, отображающие, прежде всего, степень связи аттестационных отношений с собственно трудовыми отношениями. Дано авторское определение аттестации работников в деятельностном аспекте.

Ключевые слова: аттестация работников, трудовые правоотношения, правоотношения по аттестации работников, квалификация, соответствие занимаемой должности.

The paper is devoted to the concept of employee's certification, which is considered to be a sort of activity. The essence features of employee's certification are defined. They first of all reflect the connection of employee's certification relationships and legal relationships proper. The author's definition of employee's certification, which is considered to be a sort of activity, is given.

Key words: employee's certification, labour legal relationships, legal relationships of employee's certification, qualification, compliance with the position held.

Постановка проблеми. Складність дослідження трудо-правового явища «атестація працівників» пов'язана, з одного боку, з багаторівневістю, багатоаспектністю цього явища, а з іншого – з наявністю суміжних явищ.

С. Тіщенко виокремлює такі рівні (аспекти) розуміння атестації працівників: 1) атестація – діяльність; 2) атестація – процедурна форма такої діяльності (процедура атестації); 3) атестація – інститут трудового права; 4) атестація – трудові правовідносини; 5) атестація – юридичний факт (правові наслідки атестації) [1, с. 139–143]. С. Тіщенко наводить авторське синтетичне визначення атестації працівників: «система врегульованих нормами трудового права, в тому числі локальними, матеріальних та процедурних трудових правовідносин щодо проведення періодичної перевірки визначених якостей працівника, які мають значення для виконання ним трудової функції, із наступною можливою зміною (виникненням, припиненням) трудових правовідносин за результатами такої перевірки» [1, с. 142]. На думку авторки, лише підхід до атестації працівників як інституту трудового права та особливого виду трудових правовідносин може розкрити трудо-правову сутність атестації: «Розуміння атестації працівників як діяльності методологічно більше пасує галузям науки, які своїм предметом мають управлінську діяльність (державне управління, менеджмент тощо), і відволікає від суто правової сторони явища атестації працівників» [1, с. 140]; «Розуміння атес-

тації працівників як особливого різновиду трудових правовідносин не лише якнайповніше відображає трудо-правову природу атестації працівників, але й дає змогу охопити всі інші рівні (аспекти) розуміння атестації працівників» [1, с. 142]

Цілковито погоджуючись із вдалим визначенням поняття «атестація працівників», запропонованим С. Тіщенкою, маємо зазначити, що, на нашу думку, не варто недооцінювати діяльнісний вимір явища атестації працівників. Адже саме атестація працівників як своєрідна діяльність становить зміст відповідних суспільних відносин, які, у свою чергу, регулюються трудо-правовими нормами (інститутом атестації працівників) та набувають характеру трудових правовідносин. При цьому саме особливості цієї діяльності і цих суспільних відносин як предмету регулювання інституту атестації працівників суттєво визначають зміст та спрямованість такого правового регулювання.

Отже, вважаємо за доцільне розпочати дослідження атестації працівників у трудовому праві саме з розкриття діяльнісного виміру цього правового явища.

На такій позиції стоїть і український законодавець, визначивши в ст. 1 Закону України «Про професійний розвиток працівників» [2] атестацію працівників як «процедуру оцінки професійного рівня працівників кваліфікаційним вимогам (так в тексті – А.Д.) і посадовим обов'язкам, проведення оцінки їх професійного рівня». Очевидно, в тексті закону має місце

технічна помилка; має бути: «процедура оцінки відповідності професійного рівня працівників кваліфікаційним вимогам <...>».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У різні часи питання правового регулювання атестації працівників ставали предметом досліджень таких вчених, як: С. Вишновецька, В. Вишновецький, В. Глозман, А. Жиров, В. Кікінчук, В. Колеснікова, В. Кохан, В. Кравець, Л. Купіна, В. Курилов, Л. Лазор, Б. Лебін, А. Маталін, Х. Мелешко, Ф. Негру, В. Пашиєв, Ю. Полетаєв, О. Савельєв, Ю. Соляник, О. Тищенко, С. Тищенко, О. Чапала, Г. Чочуа, А. Юшко. Не применшуючи значення наукових праць названих авторів, зазначимо, що чимало теоретичних та прикладних питань правового регулювання атестації працівників у трудовому праві ще не знайшли свого остаточного вирішення, зокрема питання змісту та обсягу поняття атестації працівників в її діяльнійсному вимірі.

Метою цієї статті є виявлення істотних ознак атестації працівників як трудо-правового явища в її діяльнійсному розумінні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У найзагальнішому вигляді під атестацією розуміється «дослідження об'єкта з метою виявлення його відповідності певним вимогам» [3, с. 45]; а атестація посадова тлумачиться як «визначення кваліфікації працівника з метою перевірки відповідності займаний посаді» [4, с. 26]. Юридична енциклопедія за редакцією Ю. Шемшученка атестацію визначає як «перевірку й оцінку ділової кваліфікації працівників щодо їх відповідності займаний посаді або виконуваний роботі» [5, с. 161].

Правового виміру атестація набуває тоді, коли таке «дослідження» проводиться в порядку, визначеному правом, а його результати мають правове значення. Таким чином, не будь-яке «дослідження об'єкта з метою виявлення його відповідності певним вимогам» знаходиться у сфері дії права та предметному колі юридичної науки. Правильно зазначає О. Бурлака: атестація як форма діяльності публічної адміністрації – це «юридично значуща форма діяльності, яка використовується публічною адміністрацією для визначення рівня відповідності вимогам основних стандартів, які висуваються державою до визначених об'єктів, необхідних для подальшого функціонування» [6, с. 8].

Звичайно, тією чи іншою мірою «оцінювання» чи «дослідження» працівників та їх діяльності здійснюється роботодавцем та уповноваженими ними особами чи не постійно. Однак правовим явищем таке «дослідження» стає лише за умови, коли воно врегульовано нормами трудового права та / або має правові наслідки. Крім того, будучи правовим явищем, «оцінювання» чи «дослідження» працівників та їх діяльності може як відповідати позитивному правовому регулюванню, будучи правомірним, так і суперечити йому, будучи неправомірним (наприклад, у випадку втручання в приватне життя працівника). Таким чином, однією з ознак атестації працівників є її урегульованість нормами позитивного трудового права.

Не можна не звернути увагу на змістовну різноманітність процесів, які законодавство називає «атестацією». Зокрема, за об'єктом атестації її можна поділити на атестацію об'єктів та атестацію суб'єктів (осіб). В.П. Кохан зазначає: «Атестація – багатогранне явище, яке застосовується для з'ясування відповідності як суб'єктів (працівників), так і об'єктів (робочих місць, умов праці) кваліфікаційним вимогам та установленим нормативам і стандартам. <...> У національній трудовій доктрині це поняття вживається як стосовно суб'єктів права (працівники, деякі категорії роботодавців, особи, які претендують на присвоєння вченого звання і ступеню), так і об'єктів (робочих місць та інших об'єктивних явищ)» [7, с. 18, 77].

І якщо належність атестації працівників до атестації суб'єктів (осіб) з'ясована, то вже питання виокремлення атестації працівників з-поміж інших випадків атестації суб'єктів (осіб) потребує окремої уваги. Визначальним критерієм, на нашу думку, є істотні ознаки атестації працівників, які, передусім, відображають ступінь зв'язку атестаційних відносин із власне трудовими відносинами.

С. Студенікін вважав атестацію «визначенням ділової та політичної кваліфікації робітника, характеристикою його особистих якостей, оцінкою результатів його службової діяльності» [8, с. 10]. Очевидною вадою цього визначення є відсутність доволі важливих ознак атестації, як-от: основна кінцева мета її проведення (визначення відповідності обійманій посаді, періодичність проведення).

Ф. Негру визначав атестацію як «порядок проведення перевірки кваліфікації працівника шляхом періодичної оцінки його знань, досвіду, навичок і здібностей до виконання певної трудової функції, тобто його відповідності обійманій посаді чи виконуваний роботі» [9, с. 10].

Б. Лебін та Г. Ципкін атестацію вважали «порядком установлення кваліфікації спеціаліста, тобто визначенням на підставі оцінювання проведеної ним роботи (постійної чи за певний період часу) того, чи володіє він необхідними знаннями, досвідом і навичками для виконання конкретних обов'язків» [10, с. 107].

В. Курилов свого часу визначав атестацію як «здійснювану підприємством, установою, організацією за спеціальною організаційно-правовою формою періодичну перевірку ділових та політичних якостей деяких працівників із метою постійного підвищення їх ділової кваліфікації та ідейно-політичного рівня, а також покращення підбору і розстановки кадрів» [11, с. 51]. Вчений наводить такі ключові ознаки атестації працівників: а) атестація має місце саме серед працівників, які перебувають із даним підприємством у трудових правовідносинах; б) суб'єкти атестації – працівники певної визначеної категорії; в) атестація проводиться періодично; г) здійснюється в спеціальній організаційно-правовій формі; р) є засобом підбору та розстановки кадрів [11, с. 51].

Цікавою є позиція О. Жирова, який пов'язує поняття «атестація працівників» зі «спеціальною трудовою провиздатністю» працівників, введеною

в науковий обіг Н. Александровим [12, с. 193–195]. О. Жиров дещо деталізував поняття «спеціальної трудової правоздатності», одночасно і звузивши її зміст; на думку вченого, спеціальна трудова правоздатність – «така, що визнається державою, здатність громадянина виконувати обов'язки і здійснювати права за певною посадою залежно від наявності у нього таких, яких вимагають нормативні акти, спеціальності, кваліфікації, професійно-ділових і морально-політичних якостей» [13, с. 8]. «Спеціальна трудова правоздатність, – додає О. Жиров, – має базуватися на спеціальній працездатності людини, тобто на набутих нею якостях щодо засвоєння кваліфікованого виду праці, а не на відсутності якихось особистих якостей» [13, с. 8]. Г.О. Барабаш вважає не зовсім доречним трактувати атестацію як «перевірку трудової правосуб'єктності, адже вона є загальним поняттям і не відображає сутності конкретної трудової функції, виконуваної працівником» [14, с. 175]. У зв'язку із цим зазначимо, що відповідність або невідповідність обійманий посаді може бути як пов'язаною, так і не пов'язаною з обсягом трудової правосуб'єктності відповідного працівника.

На думку В. Глозмана, атестація працівників полягає у специфічній, заснованій на демократичних принципах (гласність, об'єктивність, періодичність, охорона трудових прав працівників), адміністративно-трудої процесуальній формі перевірки ділових якостей працівника [15, с. 46].

Л. Лазор визначала атестацію як «передбачену законодавством обов'язкову періодичну перевірку й оцінку ділової кваліфікації, особистісних і моральних якостей під час визначення відповідності обійманий посаді або виконуваний роботі встановленої категорії працівників» [16, с. 33; 17, с. 195].

Ю. Полетаєв атестацію працівників як діяльність розумів як «періодичну перевірку рівня професійної підготовленості (кваліфікації) і відповідності обійманий посаді (виконуваний роботі), що організовується роботодавцем відповідно до встановлених правил і положень, із метою оптимізації використання кадрів, стимулювання зростання їх кваліфікації, підвищення відповідальності, виконавської дисципліни і встановлення можливостей збереження, зміни або припинення трудових правовідносин [18, с. 20].

Пізніше, разом із О. Серопяном Ю. Полетаєв визначав атестацію працівників як «організаційно-правову форму визначення кваліфікації працівників, яка виражається в обов'язковій і періодичній перевірці рівня ділових, особистісних, моральних якостей працівника під час визначення відповідності обійманий посаді (виконуваний роботі), яка проводиться з метою раціонального використання працівників, а також ефективності та якості їх праці» [19, с. 338]. При цьому автори роблять важливе зауваження: «Атестація проводиться щодо працівників, які уже перебувають у трудових правовідносинах. Виявлена невідповідність обійманий посаді (виконуваний роботі) може вплинути на продовження або припинення трудових правовідносин з цими працівниками» [19, с. 339].

К. Мельник пропонує таке визначення: «Атестація – це періодична перевірка й оцінка відповідності службовця правоохоронного органу обійманий посаді, яка здійснюється атестаційною комісією» [20, с. 248–249].

О. Кримська подає таке визначення: «Атестація – це організаційно-правова форма контролю професійного розвитку працівника з метою визначення рівня його професіоналізму, а також його відповідності обійманий посаді, що здійснюється шляхом перевірки та оцінки його ділових та особистих якостей, ефективності виконання покладених завдань» [21, с. 305].

Як ми вже зазначали, істотні ознаки атестації працівників, передусім, відображають ступінь зв'язку атестаційних відносин із власне трудовими відносинами. Такий ступінь зв'язку видається достатнім для визнання атестації особи атестацією працівника за таких умов:

1) атестація проводиться з огляду на існування індивідуальних трудових відносин, які в своєму змісті мають, зокрема, права та обов'язки сторін щодо проведення та проходження атестації;

2) атестація, таким чином, слідує за виникненням індивідуальних трудових відносин, але не навпаки; тобто таке оцінювання чи дослідження працівників, яке є передумовою виникнення індивідуальних трудових відносин, не є атестацією працівника;

3) основною метою атестації є встановлення відповідності або невідповідності працівника обійманий посаді (виконуваний роботі), що не виключає можливості існування інших завдань атестації, які можуть бути як формалізовані, так і неформалізовані (наприклад, оптимізація кадрової роботи, стимулювання працівників тощо); власне, встановлення відповідності або невідповідності (або певних градацій відповідності) працівника обійманий посаді (виконуваний роботі) як юридичного факту є єдиною правовою метою атестації; різноманітні інші цілі атестації, про які йдеться у нормативних актах та публікаціях (підвищення рівня роботи [22], активізація трудової і суспільної діяльності, стимулювання до підвищення професійно-ділових і морально-політичних якостей [13, с. 4]; контроль за рівнем ділових і політичних якостей працівників, стимулювання працівників до постійного удосконалення ділових якостей, покращення підбору та розстановки кадрів [11, с. 53]; підвищення ефективності виконання трудової функції працівниками, раціональне використання їхніх здібностей і знань, підвищення кваліфікації й допомога керівництву у вдалому розміщенні кадрів [14, с. 176] тощо) є управлінськими цілями. Їх часте згадування в юридичних дослідженнях атестації працівників пояснюється багаторічною радянською традицією розглядати трудове право, передусім, як засіб забезпечення суспільного виробництва, переоцінювати і всіляко пріоретизувати виробничу функцію трудового права. У свою чергу, встановлення за результатами атестації відповідності або невідповідності працівника обійманий посаді (виконуваний роботі) є підставою або однією з підстав прийняття робото-

давцем рішення про зміну або припинення трудових правовідносин, інших юридично значущих рішень;

4) атестація має юридично значущі наслідки. Варто погодитись із М. Іншиним: «Найважливішим моментом для працівника є визначення результатів атестації, що мають породжувати для нього правові наслідки й впливати на його статус» [23, с. 70]. При цьому наслідки атестації мають правове значення лише для трудових відносин, у межах яких було проведено атестацію;

5) атестація проводиться роботодавцем (або, принаймні, органами, у сфері управління яких знаходиться роботодавець) та створюваними ними атестаційними комісіями.

Власне, ці умови і становлять, на нашу думку, істотні ознаки трудо-правового явища «атестація працівників».

Ознаку періодичності проведення атестації вважаємо неістотною, проте звичайною ознакою трудо-правового явища «атестація працівників». Звичайною, оскільки чинне правове регулювання атестації передбачає періодичність проведення атестації. Не істотною, оскільки:

1) новітня історія правового регулювання атестаційних відносин в Україні знає приклади одноразових атестацій, тобто атестацій, які спочатку планувалися та регулювалися як одноразові (наприклад, одноразова атестація працівників органів державної виконавчої влади, свого часу передбачена постано-

вою Кабінету Міністрів України від 20.12.1993 р. № 1048 [22]);

2) один епізод проведення атестації, яка проводиться періодично, так само є атестацією. Неправильним був би висновок, що у випадку, коли працівник пройшов першу атестацію на даному місці роботи, ми маємо справу не з атестацією, а з чимось іншим.

Висновки. Таким чином, атестацію працівників у діяльнісному аспекті можна визначити таким чином: «передбачена умовами трудового договору (як права роботодавця й обов'язку працівника в рамках індивідуальних трудових правовідносин), зазвичай періодична оцінка роботодавцем відповідності працівника кваліфікаційним вимогам і посадовим обов'язкам, професійного рівня працівника, правовими наслідками якої є встановлення відповідності або невідповідності (або певних градацій відповідності) працівника обійманій посаді (виконуваній роботі) як юридичного факту, який, у свою чергу, може бути підставою передбачених законом змін тих індивідуальних трудових правовідносин, в межах яких було проведено таку перевірку». Істотними ознаками атестації працівників є: 1) існування в межах конкретних трудових правовідносин та у зв'язку з ними; 2) проведення роботодавцем щодо працівника; 3) основна (обов'язкова) мета – встановлення відповідності або невідповідності працівника обійманій посаді (виконуваній роботі); 4) трудо-правовий характер наслідків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тищенко С. Поняття атестації працівників у трудовому праві України / С. Тищенко // Науковий вісник дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 3. – С. 137–145.
2. Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12.01.2012 р. № 4312-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 39. – Ст. 462.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К. – Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Юридический энциклопедический словарь / Под ред. А. Сухарева. – М. : Сов. Энцикл., 1984. – 415 с.
5. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. Т. 3 / за ред. Ю. Шемшученка. – К. : Укр. енцикл., 2001. – 792 с.
6. Бурлака О. Атестаційні провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. Бурлака. – К., 2007. – 190 с.
7. Кохан В. Правове регулювання атестації працівників за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / В. Кохан. – Х., 2011. – 210 с.
8. Студеникин С. Советская государственная служба / С. Студеникин // Вопросы советского административного права. – М. ; Л., 1949. – С. 61–96.
9. Негру Ф. Научно-технический процесс и трудовой договор : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Ф. Негру. – М., 1972. – 26 с.
10. Лебин Б. Права работника науки / Б. Лебин, Г. Цыпкин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1971. – 227 с.
11. Курилов В. Аттестация работников по советскому праву / В. Курилов // Правоведение. – 1978. – № 2. – С. 50–56.
12. Александров Н. Трудовое правоотношение / Н. Александров. – М., 1948. – 337 с.
13. Жиров А. Правовые аспекты аттестации руководящих работников и специалистов в промышленности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / А. Жиров. – М., 1979. – 23 с.
14. Барабаш Г. Особливості правового регулювання оцінювання професійної кваліфікації судді / Г. Барабаш // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 174–179.
15. Глозман В. Право и проверка деловых качеств работников / В. Глозман. – Минск : Изд-во Белорусского гос. ун-та, 1981. – 72 с.
16. Лазор Л. Правовые проблемы конкурсного подбора, аттестации кадров и рабочих мест на современном этапе : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Л. Лазор. – Луганск, 1991. – 246 с.
17. Лазор Л. Правовое регулирование аттестации работников : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Л. Лазор. – Харьков, 1985. – 195 с.
18. Полетаев Ю. Аттестация работников: правовое регулирование : организационные вопросы / Ю. Полетаев. – М. : Проспект, 2000. – 112 с.
19. Полетаев Ю. Оценка деловых качеств кандидатов при конкурсном избрании на должность и ее правовые последствия / Ю. Полетаев, О. Серопян // Lex Russica (Научные труды МГЮА). – 2012. – № 2. – С. 329–341.

20. Мельник К. Атестація службовців правоохоронних органів / К. Мельник // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 243–249.
21. Кримська О. Атестація та її вплив на професійне зростання працівника / О. Кримська // Публічне право. – 2012. – № 1 (5). – С. 302–307.
22. Про порядок проведення одноразової атестації працівників органів державної виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.1993 р. № 1048 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1048-93-%D0%BF>
23. Іншин М. Правові питання розвитку службово-трудових відносин у сфері державної служби України / М. Іншин // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 67–71.

Танасевич О. В.,

*здобувач кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди***МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РОБОТОДАВЦЯ
ЯК САМОСТІЙНИЙ ІНСТИТУТ ТРУДОВОГО ПРАВА****MATERIAL LIABILITY OF THE EMPLOYER
AS AN INDEPENDENT INSTITUTE OF LABOR LAW**

Статтю присвячено дослідженню правової природи матеріальної відповідальності роботодавця у соціальній і правовій державі. За результатами системного аналізу норм трудового та цивільного законодавства України і порівняння матеріальної та майнової відповідальності обґрунтовані такі особливості матеріальної відповідальності роботодавця, які у своїй сукупності дозволяють визначити її як самостійний інститут трудового права.

Ключові слова: *матеріальна відповідальність, роботодавець, працівник, майнова відповідальність.*

Статья посвящена исследованию правовой природы материальной ответственности работодателя в социальном и правовом государстве. В результате системного анализа норм трудового и гражданского законодательства Украины и сравнения материальной и имущественной ответственности обоснованы такие особенности материальной ответственности работодателя, которые в своей совокупности позволяют определить ее как самостоятельный институт права.

Ключевые слова: *материальная ответственность, работодатель, работник, имущественная ответственность.*

The article investigates the legal nature of the employer's liability in the social and legal state. As a result of the system analysis of labor and civil legislation of Ukraine and the comparison of material and property liability substantiated those features of the employer's liability, which together make it possible to define it as an independent institute of law.

Key words: *material liability, employer, employee, property liability.*

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини ХХ століття, можна спостерігати тенденцію скорочення застосування централізованого методу і суттєве розширення колективно-договірного регулювання трудових відносин [1, с. 195]. У контексті посилення договірного акценту знову набуває актуальності питання розмежування майнової відповідальності у цивільному праві та матеріальної відповідальності у трудовому праві з метою визначення таких ознак останньої, які повною мірою відображатимуть її унікальність, самостійність та необхідність у демократичній, соціальній та правовій державі.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню матеріальної відповідальності роботодавця та її розмежування із майновою відповідальністю у цивільному праві присвятили свої дослідження П.Р. Ставицький [2], Н.Б. Болотіна та Г.І. Чанишева [3], В.В. Жернаков [4], О.М. Лук'янчиков [5], Ю.В. Трофимовська [6], О.М. Коротка [7] та інші. Водночас у юридичній науці донині відсутній єдиний підхід до тлумачення поняття, місця і природи матеріальної відповідальності роботодавця у системі права, що зумовлює необхідність і доцільність наукових досліджень в означеній сфері.

Метою статті є визначення місця і природи матеріальної відповідальності роботодавця у сучасній соціальній та правовій державі.

Виклад основного матеріалу. Загальна теорія права визначає інститут права як групу взаємопов'язаних юридичних норм, що регулюють окремий вид суспільних відносин за допомогою виокремлених понять, термінів, конструкцій, законодавче закріплення яких стало наслідком його

розвитку [8]. Ґрунтуючись на цих положеннях, у більшості підручників із трудового права матеріальна відповідальність працівника та роботодавця розглядається як єдиний інститут трудового права [9, с. 861; 3, с. 194]. На нашу думку, об'єктивні реалії часу вимагають перегляду і вдосконалення цієї концепції, зокрема йдеться про розщеплення звичного сприйняття загального інституту матеріальної відповідальності працівників і роботодавця у юридичній доктрині та відповідне легальне відокремлення.

Галузеві особливості матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові, зумовлені історією оформлення суспільних відносин із використання найманої праці у самостійну галузь права та її функціями. Наприкінці ХVІІІ століття унаслідок стрімкого розвитку промисловості та активного застосування найманої праці постала потреба у формуванні такої галузі права, яка була б орієнтована не стільки на врегулювання самих відносин, скільки безпосередньо на охорону особи працівника. Вже наприкінці ХІХ століття було започатковане створення нормативної системи захисту інтересів працівника як економічно слабшої сторони трудових відносин [10, с. 123]. Отже, в основі трудового права такі науковці, як С.А. Іванов, Р.З. Лівшиць, Ю.П. Орловський [11, с. 67], О.І. Процевський [12, с. 224], Ю.П. Дмитренко [13, с. 53], Н.Б. Болотіна [14, с. 87], В.І. Прокопенко [15, с. 25], вбачають його головну функцію – соціальну.

Однак, враховуючи послідовні зміни, що відбуваються у суспільстві, вбачається надзвичайно прогресивною позиція О.І. Процевського, який обґрунтував соціальне призначення трудового права прагненням

держави вирішувати питання трудових відносин переважно з позиції людини і для людини, але з урахуванням інтересів і потреб як працівника, так і роботодавця [12, с. 225]. Ця глибока і вагома думка дозволяє зацентрувати увагу на тому, що трудове право має на меті створення доброчинної атмосфери для обох сторін трудового договору. У цьому контексті актуальною є також позиція О.Л. Перцевої, яка наголошує, що «в умовах переходу до ринкової економіки нагальною є необхідність поширення захисної функції і на роботодавців, які у складних умовах несуть значний тягар не тільки організації виробництва, а й інших проблем, серед яких і ризик комерційного успіху» [16, с. 224].

Отже, матеріальна відповідальність роботодавця, з одного боку, є гарантією дотримання трудових прав працівника, а з іншого – як і будь-який вид юридичної відповідальності, потребує чіткої регламентації та визначення її ознак на законодавчому рівні. Однак ані законодавство, ані наукова доктрина і досі не містять єдиного підходу до визначення місця «матеріальної відповідальності роботодавця» у системі права. У КЗпП України законодавець обмежився несистематизованим закріпленням окремих аспектів такої відповідальності, тоді як у юридичній літературі можна зустріти обґрунтування матеріальної відповідальності роботодавця як самостійного галузевого інституту права, підвиду трудо-правової відповідальності, різновиду майнової відповідальності або його об'єднання із матеріальною відповідальністю працівника у єдиний інститут трудового права.

Так, М.І. Іншин, В.І. Щербина, І.М. Ваганова надають загальне визначення юридичної відповідальності у трудовому праві як передбаченого нормами трудового права і забезпечуваного у необхідних випадках заходами з його реалізації особливого правового стану правопорушника й уповноваженої особи, що реалізується в охоронних правовідносинах і виявляється в обов'язку правопорушника незалежно від його бажання дати звіт про свої неправомірні дії і зазнати обмежень, встановлених санкцією, а також у праві уповноваженої особи вимагати звіту щодо неправомірної поведінки і застосувати у необхідних випадках санкції [17, с. 47].

На думку В.С. Венедиктова, юридична відповідальність у трудовому праві є правовим станом суб'єктів трудових правовідносин, що покликаний забезпечити реалізацію ними прав та обов'язків [18, с. 74].

А.М. Лушніков та М.В. Лушнікова визначають загальну трудо-правову відповідальність як обов'язок сторони трудових правовідносин зазнати несприятливих наслідків у вигляді організаційних, майнових або особистісних обмежень на умовах, визначених трудовим законодавством, колективним договором, локальними актами [9, с. 738]. Такого ж бачення змісту трудо-правової відповідальності дотримується В.В. Жернаков [4, с. 19].

Зустрічаються і досить лаконічні визначення трудової відповідальності як обов'язку сторін трудових правовідносин відповідати за вчинене трудове правопорушення і зазнати відповідних санкцій [19, с. 411].

Як єдиний інститут права розглядають матеріальну відповідальність роботодавця і працівника Г.І. Чанишева та Н.Б. Болотіна, визначаючи її як обов'язок однієї сторони трудового договору відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку. Ці науковці наділяють матеріальну відповідальність ознакою примусу, хоча і роблять зауваження щодо його особливостей у трудовому праві, що полягають у можливості добровільного відшкодування завданої шкоди [3, с. 194].

П.Р. Стависький також об'єднував матеріальну відповідальність сторін трудового договору в єдиний інститут права та визначав її як обов'язок суб'єкта трудових правовідносин відшкодувати майнову шкоду, завдану іншому суб'єкту внаслідок порушення своїх обов'язків у межах та у порядку, встановленому законом [2, с. 65–66]. Цю думку поділяє і Н.М. Хуторян [20, с. 115], тоді як Н.В. Беднякова [21, с. 10], О.М. Лук'янчиков [5], К.М. Гусов, Ю.Н. Полетаєв [22, с. 20] обґрунтовують самостійність інституту матеріальної відповідальності роботодавця.

Визнаючи поважність та авторитетність зазначених думок науковців, дозволимо собі не погодитись з окремими з наведених аспектів інтерпретації матеріальної відповідальності у трудовому праві. Зокрема, щодо обов'язку правопорушника зазнати саме «несприятливих наслідків» або «обмежень, встановлених санкцією». Ці словосполучення неминуче викликають до життя продовження асоціативного ряду поняттями «покарання, примус, помста», які взагалі невластиві трудовому праву з огляду на його функції та методи, адже метою матеріальної відповідальності є виключно поновлення порушеного права. Трудове право не має на меті покарання сторін трудового договору, навпаки, в його нормах ідеться про закріплення для них сприятливих умов існування у громадянському суспільстві. Тут варто погодитись із позицією тих учених, які відзначають найважливішою особливістю матеріальної відповідальності у трудових правовідносинах її винятково компенсаційний характер [2, с. 62]. Тому визначення цього поняття через такі словосполучення, як «несприятливі наслідки», «обмеження», «позбавлення майнового характеру» тощо, на нашу думку, є неприпустимим.

Крім того, ототожнення матеріальної відповідальності з певним правовим станом вбачається не дуже вдалим з етимологічного погляду. Під станом у широкому сенсі розуміють обставини, умови, в яких хто-небудь або що-небудь перебуває, існує; ситуацію, зумовлену певними обставинами, умовами; місце, роль у суспільстві [23]. У юридичному аспекті слово «стан» вживається як фіксація певного явища або факту у визначений момент часу, зокрема, у словосполученнях «безпорадний стан», «стан сп'яніння», «військовий або надзвичайний стан», «психічний стан», «акти громадянського стану» (смерть, народження, реєстрація або розірвання шлюбу) тощо [24]. Тоді як учинення правопорушення не тягне за

собою зміни стану правопорушника як сторони трудового договору, його тривалого «перебування» або «існування» у якихось «особливих умовах», адже відшкодування шкоди, виплата заробітної плати або створення безпечних умов праці з позиції міри обов'язковості їх до виконання не відрізняються одне від одного. Але ж ніхто не вживає таких словосполучень, як «правовий стан виплати заробітної плати» або «правовий стан дбайливого ставлення до засобів виробництва». Тому вжиття словосполучення «правовий стан» у дефініції юридичної відповідальності вбачається недоречним, натомість визначення цього поняття через слово «обов'язок» повною мірою відображатиме його дійсну правову природу.

Не можна також погодитись з об'єднанням матеріальної відповідальності роботодавця та працівника в єдиний, спільний інститут трудового права, хоча ці види відповідальності справді мають спільні риси з огляду на їхню трудо-правову природу, зокрема вони виникають у межах трудових правовідносин, мають своїм суб'єктом виключно сторін трудового договору, виникають унаслідок учинення правопорушення, мають компенсаційний характер, а можливість притягнення винної особи до матеріальної відповідальності не обмежена періодом існування трудових відносин.

Однак порядок визначення розміру відшкодування, що підлягає стягненню зі сторін трудового договору у разі невиконання ними своїх обов'язків, є різним; законодавцем встановлено різні умови притягнення сторін трудового договору до матеріальної відповідальності; підхід до визначення вини правопорушника має суттєві відмінності; не є однаковими обставини, які надають можливість зменшення відшкодування.

Слід зазначити, що з огляду на соціальну, захисну спрямованість трудового права матеріальна відповідальність працівника має, як правило, обмежений характер (за винятком тих випадків, коли законодавство дозволяє застосовувати повну матеріальну відповідальність), при цьому згідно зі статтями 130, 132 КЗпП України відшкодуванню підлягає тільки пряма дійсна шкода і лише в межах середнього місячного заробітку та в порядку, передбаченому законодавством, за умови її заподіяння унаслідок винних протиправних дій працівника. Крім того, під час визначення розміру шкоди, заподіяної працівником, суд зобов'язаний враховувати міру його вини і ту конкретну обстановку, за якої шкоду було заподіяно, відсутність умов збереження матеріальних цінностей, майновий стан працівника та конкретну обстановку, за якої заподіяно шкоду, а стаття 138 КЗпП України покладає на роботодавця обов'язок доведення наявності умов для покладення на працівника матеріальної відповідальності [25].

Для притягнення до матеріальної відповідальності роботодавця законом визначено таку особливість: визначення розміру шкоди не обмежується законом, тому відшкодуванню підлягає завдана ним не тільки майнова, а й моральна шкода відповідно до

статті 2371 КЗпП України [25]. Навіть у тих випадках, коли шкода, завдана здоров'ю працівника, відшкодовується спеціально створеним державним органом за рахунок відповідного фонду, моральну шкоду, завдану внаслідок цього, все одно відшкодовує роботодавець [26].

Притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності у разі порушення ним вимог статті 22 КЗпП України може мати місце до виникнення трудових правовідносин, тобто до укладення трудового договору. Зокрема, йдеться про державні гарантії під час прийняття на роботу, які встановлені для молодих спеціалістів, вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, одиноких матерів, виборних працівників після закінчення строку повноважень тощо. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у своїй постанові «Про практику розгляду судами трудових спорів» № 9 від 06.11.1992 р., якщо внаслідок незаконної відмови у прийнятті на роботу або несвоєчасного укладення трудового договору працівник мав вимушений прогул, то його оплата проводиться відповідно до правил частини 2 статті 235 КЗпП України [27].

Така кількість суттєвих особливостей матеріальної відповідальності роботодавця не дозволяє об'єднати її в один інститут із матеріальною відповідальністю працівника, що дає підстави зробити висновок про існування двох самостійних галузевих інститутів – матеріальної відповідальності працівника та матеріальної відповідальності роботодавця.

Важливим кроком у сприйнятті унікальності матеріальної відповідальності роботодавця як самостійного інституту трудового права є також її відмежування від майнової відповідальності у цивільному праві.

Заперечувати спорідненість характерних рис матеріальної (майнової) відповідальності в межах цивільних та трудових правовідносин неможливо. По-перше, застосування заходів обох видів відповідальності пов'язане безпосередньо і виключно з відповідним волевиявленням сторони цих правовідносин: держава в особі її органів або посадових осіб не може ініціювати притягнення сторони цивільних або трудових правовідносин до відповідальності навіть за умови обізнаності щодо порушення певним суб'єктом правового припису, а добровільне відшкодування шкоди стороною трудових або цивільних правовідносин повністю виключає можливість застосування до неї заходів відповідальності. По-друге, відповідальність у трудовому та цивільному праві завжди є компенсаційною, її найважливішою функцією є відшкодування збитків, які завдані одній стороні правовідносин протиправними діями іншої сторони, тому розмір такого відшкодування не визначений законом для необмеженого кола осіб, а завжди пов'язаний з умовами конкретних правовідносин.

Саме наведені вище спільні риси, на думку деяких цивілістів, дозволяють відносити матеріальну відповідальність у трудовому праві до різновиду цивільно-правової відповідальності [28, с. 14; 29, с. 157;

30, с. 48]. Впевненості таким твердженням додають положення статті 92 Конституції України, якою до видів юридичної відповідальності віднесено цивільно-правову, кримінальну, дисциплінарну та адміністративну [31]. Деякі вчені обґрунтовують цивільно-правовий характер матеріальної відповідальності у трудовому праві також виникненням трудових правовідносин на підставі трудового договору, у зв'язку з чим обстоюють її договірний характер. Однак, незважаючи на те, що підставою виникнення трудових відносин є договір, із таким висновком погодитись не можна.

Договірною відповідальністю вважається той її вид, який виникає унаслідок невиконання або неналежного виконання умов договору, при цьому такі умови згідно зі статтями 627, 628 ЦК України можуть бути встановлені на розсуд сторін з урахуванням вимог цього Кодексу. У разі неврахування вимог, встановлених статтею 203 ЦК України, такий договір може бути визнано недійсним повністю або частково [32].

У трудовому праві можливість визнання у судовому порядку недійсним трудового договору (контракту) взагалі не передбачена. Але з огляду на загальну норму статті 9 ЦК України, яка передбачає можливість застосування до трудових відносин норм цього Кодексу у разі їх неврегульованості [32], на практиці мали місце судові позови з вимогою щодо визнання недійсним трудового контракту. Верховним Судом України було сформульовано правову позицію, якою однозначно розв'язано це спірне питання: трудовий договір не є оспорюваним правочином у розумінні статей 202, 203 цього ж Кодексу, а тому вимоги чинності правочину на нього не поширюються [33].

За цивільно-правовим договором між сторонами виникає грошове зобов'язання, за порушення якого згідно зі статтею 625 ЦК України настає відповідальність у виді сплати суми боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також трьох процентів річних від простроченої суми, якщо інше не встановлено договором або законом [32].

Однак у трудових правовідносинах ідеться про особливий, галузевий вид грошового зобов'язання – заробітну плату, відповідальність за несвоєчасну виплату якої встановлена спеціальним нормативно-правовим актом – Законом України «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати». Окремо Верховний Суд України у своїй постанові наголосив, що положення статті 625 Цивільного кодексу України до трудових правовідносин не застосовуються [34].

Крім того, згідно з частиною четвертою статті 22 ЦК України на вимогу особи, якій завдано шкоди, майнова шкода може бути відшкодована не тільки в грошовій формі, а і в інший спосіб, зокрема, шляхом передачі речі того ж роду, полагодження пошкодженої речі, що у трудовому праві є неприпустимим [32].

Відповідно до статті 623 ЦК України відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення

цивільно-правового зобов'язання, здійснюється, виходячи з ринкових цін, які існують на день добровільного задоволення боржником вимог кредитора або на день ухвалення рішення суду [32]. На розмір відшкодування, яке підлягає стягненню на користь працівника з роботодавця за порушення останнім умов трудового договору, не впливають зміни у кон'юктурі ринку, девальвація національної валюти тощо.

У цивільно-правових відносинах сторони договору є рівними, а тому принцип презумпції винності особи, яка порушила зобов'язання, передбачений статтею 614 ЦК України, розповсюджується на обидві сторони договору [32]. Тоді як у трудовому праві презумпція винності діє виключно щодо роботодавця, який зобов'язаний довести відсутність своєї вини у заподіянні майнової шкоди працівникові і правомірність своїх дій. І якщо у цивільно-правовому договорі за згодою сторін порядок доведення винності може бути змінений, то у трудових правовідносинах внесення до трудового договору відповідного положення не матиме сенсу, оскільки воно порушуватиме права працівника, а тому з огляду на статтю 9 КЗпП України вважатиметься недійсним [25].

У цивільному праві за підставами виникнення вирізняють договірну і деліктну відповідальність: договірна відповідальність виникає тоді, коли сторона договору не виконала чи неналежно виконала свої договірні зобов'язання, а деліктна відповідальність має своєю підставою правопорушення та виникає поза межами договірних відносин. Тоді як матеріальна відповідальність роботодавця має гібридний характер – «деліктно-договірний», якщо говорити цивілістичною мовою, адже виникає виключно в межах трудових договірних правовідносин унаслідок учинення роботодавцем трудового майнового правопорушення.

Отже, перераховані вище принципи відмінності майнової відповідальності у цивільному праві та матеріальної відповідальності роботодавця у трудовому праві не дозволяють визначити останню як вид цивільно-правової відповідальності (договірної або деліктної), а навпаки, переконливо свідчать про належність останньої до трудового права.

Висновки. Наведені у цьому дослідженні особливості матеріальної відповідальності роботодавця свідчать про об'єктивне існування групи взаємопов'язаних, уособлених юридичних норм, які хоча і не систематизовані законодавцем в окрему главу або розділ КЗпП України, але регулюють однорідні, специфічні відносини у галузі трудового права. Сукупність численних унікальних ознак матеріальної відповідальності роботодавця у трудовому праві, не властивих іншим видам юридичної відповідальності, дозволяє зробити висновок про необхідність оформлення цього правового явища у самостійний галузевий інститут права на законодавчому рівні, що зумовлює необхідність подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барабаш О.Т. Роль Кодексу про працю в удосконаленні правового регулювання трудових відносин / О.Т. Барабаш // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку : короткі тези допов. та наук. повідом. Республікан. наук.-практ. конфер. (м. Харків, 9–11 листоп. 1995 р.) / Нац. юрид. акад. України ; відп. ред. М.І. Панов. – Харків, 1995. – 365 с.
2. Ставиский П.Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / П.Р. Ставиский. – К. – Одесса : Вища школа, 1982. – 183 с.
3. Болотіна Н.Б. Трудове право України : [підруч.] / Н.Б. Болотіна, Г.І. Чанишева, Т.М. Додіна. – К. : Київ. обл. орг-ція тов-ва «Знання», 2001. – 564 с.
4. Жернаков В.В. Правове регулювання праці: співвідношення трудового і цивільного права / В.В. Жернаков // Право України. – 2000. – № 7. – С. 19–23.
5. Лук'янчиков О.М. Матеріальна відповідальність роботодавця як самостійний інститут трудового права / О.М. Лук'янчиков // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/3-1_2013/5/Lukianchikov%20O.M..pdf.
6. Трофимовська Ю.В. До питання про відмінність матеріальної відповідальності в трудовому праві від майнової відповідальності за цивільним правом / Ю.В. Трофимовська // Здобутки науки у 2014 році : матер. Міжнар. конф. (м. Київ, 27 груд. 2014 р.). Ч. 2. – К. : Центр наук. публ., 2014. – С. 86–89.
7. Коротка О.М. Поняття та роль матеріальної відповідальності сторін трудового договору / О.М. Коротка // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – № 19. – С. 246–250.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://leksika.com.ua/19390825/legal/institut_prava.
9. Лушников А.М. Курс трудового права : [учеб.] : в 2 т. / А.М. Лушников, М.В. Лушникова. – М. : Статут, 2009. – Т. 2. – 1151 с.
10. Киселев И.Я. Трудовое право стран Запада на рубеже XXI века / И.Я. Киселев // Государство и право. – 1996. – № 1. – С. 122–126.
11. Иванов С.А. Советское трудовое право: вопросы теории / С.А. Иванов, Р.З. Лившиц, Ю.П. Орловский. – М., 1978. – 368 с.
12. Процевський О.І. Функції трудового права в сучасних умовах господарювання / О.І. Процевський // Право України. – 2011. – № 2. – С. 223–234.
13. Дмитренко Ю.П. Трудове право України : [підруч.] / Ю.П. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
14. Болотіна Н.Б. Трудове право України : [підруч.] / Н.Б. Болотіна. – 4-те вид., стер. – К. : Вікар, 2006. – 725 с.
15. Прокопенко В.І. Трудове право України : [підруч.] / В.І. Прокопенко. – Харків : Консум, 1998. – 480 с.
16. Перцева О.Л. Дослідження функцій трудового права в умовах переходу до ринкової економіки: постановка проблеми / О.Л. Перцева // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки : матер. наук.-практ. конфер. (м. Сімферополь, 19–20 трав. 2003 р.) / за ред. В.С. Венедиктова. – Харків : Вид-во НУВС, 2003. – 248 с.
17. Іншин М.І. Юридична відповідальність та інші примусові заходи в трудовому праві : [навч. посіб.] / М.І. Іншин, В.І. Щербина, І.М. Ваганова. – Харків : Золота миля, 2012. – 495 с.
18. Венедиктов В.С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве / В.С. Венедиктов. – Харьков : Консум, 1996. – 136 с.
19. Хайнус О.І. Поняття матеріальної відповідальності працівників у трудовому праві / О.І. Хайнус // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 410–414.
20. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин : [монографія] / Н.М. Хуторян. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.
21. Беднякова Н.В. Правовые проблемы материальной ответственности работодателя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05. / Н.В. Беднякова. – М., 2006. – 20 с.
22. Гусов К.Н. Ответственность по российскому трудовому праву : [учеб.] / К.Н. Гусов, Ю.Н. Полетаев. – М. : Проспект, 2008. – 272 с.
23. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/stan>.
24. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/legal/>.
25. Кодекс законів про працю : Закон № 322-VII від 10.12.1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page>.
26. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України № 77-VIII від 28.12.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/77-19/page?text=%EC%EE%F0%E0%EB>.
27. Про практику розгляду судами трудових спорів : постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92?nreg=v0009700-92&find=1&text=%E2%B3%E4%EC%EE%E2&x=0&y=0#w14>.
28. Тимошенко И.В. Административная ответственность : [учеб. пособ.] / И.В. Тимошенко. – М. – Ростов-на-Дону, 2004. – 287 с.
29. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С.Н. Братусь. – М. : Городец-издат, 2001. – 208 с.
30. Смирнов В.Т. Обязательства, возникающие из причинения вреда / В.Т. Смирнов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 72 с.
31. Конституція України : Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
32. Цивільний кодекс України : Закон № 435-VI від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
33. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 08.09.2010 р. у справі № 6-4684св10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/BD8838265C38F240C2257B7B004C786E](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BD8838265C38F240C2257B7B004C786E).
34. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21.05.2014 р. у справі № 6-43цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/1FA54CC2C20AA668C2257D16004AB0B2](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/1FA54CC2C20AA668C2257D16004AB0B2).

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 657.22:504.03

Антонова Т. Л.,

здобувач кафедри адміністративного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ

GOVERNMENT POLICY IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT

У статті розкрито поняття, завдання, принципи та напрями державної політики у сфері поводження з відходами. Визначено особливості державної політики щодо поводження з комунально-побутовими, сільськогосподарськими, радіоактивними та виробничими відходами.

Ключові слова: державна політика, екологія, відходи, публічне адміністрування, виробничі відходи, комунально-побутові відходи.

В статье раскрыто понятие, задачи, принципы и направления государственной политики в сфере обращения с отходами. Определены особенности государственной политики по обращению с коммунально-бытовыми, сельскохозяйственными, радиоактивными и производственными отходами.

Ключевые слова: государственная политика, экология, отходы, публичное администрирование, производственные отходы, коммунально-бытовые отходы.

In this scientific article the concept, objectives, principles and directions of the state policy in the field of waste management. The features of the state policy on the treatment of municipal, agricultural, industrial and radioactive waste management.

Key words: government policy, ecology, waste, public administration, industrial wastes, municipal wastes.

Україна як сучасна правова держава обрала для себе одним із пріоритетних напрямів розвитку спрямованість на ЄС, тобто приведення українського законодавства у відповідність до європейських та міжнародних стандартів, адаптацію положень нормативно-правових актів, зокрема щодо відходів. Тому вирішення проблеми поводження з відходами на державному рівні має здійснюватись насамперед шляхом упровадження ефективного законодавчого регулювання, яке повинно будуватись з урахуванням національних особливостей та позитивного досвіду закордонного законодавства [1, с. 26]. Однак для визначення спрямованості державної політики у сфері поводження з відходами на європейській вектор необхідно обов'язково враховувати особливості стану досліджуваної сфери в Україні.

Водночас потрібно все ж таки акцентувати увагу на тому, що у країнах ЄС визначальну роль у сфері поводження з відходами відведено саме державній політиці в досліджуваній сфері, а її цілі, завдання та напрями визначають пріоритети розвитку цієї сфери. Саме тому розкриємо поняття, завдання, мету, функції та напрями державної політики у сфері поводження з відходами.

Українські адміністративісти О.М. Бандурка та М.М. Тищенко, розкриваючи поняття «політика» і «державна політика», зазначали, що політика держави знаходить своє відображення в її функціях. Загальновідомо, що для сучасної правової держави головною функцією є охорона інтересів людини, захист її прав і свобод, забезпечення належних умов життя. Інші функції держави тією чи іншою мірою

підпорядковані її здійсненню. Серед них можна виділити: по-перше, створення демократичних умов для визначення і координації інтересів різних соціальних груп суспільства; по-друге, створення умов для розвитку виробництва; по-третє, сприяння розвитку освіти, науки, культури; по-четверте, охорону навколишнього середовища; по-п'яте, захист конституційного ладу; по-шосте, забезпечення законності і правопорядку [2, с. 31].

В.М. Селіванов наголошує, що сутність публічної влади, держави зумовлює сутність державної політики як певної соціальної форми реалізації влади. Діяльність органів публічної влади, зокрема у формі політики, покликана визначати роль і завдання цієї влади у життєво важливих сферах суспільства, стратегічні цілі законодавчих, управлінських, адміністративних заходів збереження цілісності суспільства і його просування шляхом соціального прогресу [3, с. 312–313].

І.І. Гаврада визначає державну політику як досить стабільну, організовану та цілеспрямовану діяльність органів державної влади стосовно певного питання чи комплексу питань, яку вони здійснюють безпосередньо чи опосередковано і яка впливає на життя суспільства.

Англійський політолог Д. Кілпатрік визначає державну політику як напрям дій, регуляторних заходів, законів, бюджетних пріоритетів стосовно певної теми, що здійснюється державним органом чи його представниками.

Отже, можемо констатувати, що державна політика присутня в різних сферах суспільства (соціальна,

культурна, економічна, екологічна, регуляторна, екологічна, правова та ін.) та відображається у спрямованості регулювання суспільних відносин, що складаються в буденному житті її громадян.

Таким чином, пропонуємо під державною політикою розуміти реальне вираження політичної волі компетентних осіб і органів держави, які визначають курс (направлення) діяльності в одній чи декількох сферах суспільного життя.

Утім, коли йдеться про державну політику у сфері поводження з відходами, потрібно мати на увазі, що цей вид державної політики є частиною більш об'ємного поняття – державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, спрямованої на забезпечення конституційного права громадян на безпечне середовище існування. Разом із тим державна політика у сфері поводження з відходами має законодавчо визначену мету, завдання та напрями, що дасть можливість ідентифікувати її як самостійний елемент.

Водночас необхідно акцентувати увагу на проблемі невизначеності поняття «державна політика у сфері поводження з відходами», адже на сучасному етапі державотворення законодавець жодним чином не задекларував правове розуміння цієї категорії. При цьому на законодавчому рівні державну політику у сфері поводження з відходами пропонується розглядати в контексті державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. Саме тому на сьогодні дуже важливим є вирішення питання сутності поняття «державна політика у сфері поводження з відходами», визначення її завдань, напрямів реалізації тощо. На жаль, необхідно констатувати, що ситуація у цій сфері залишається досить складною, про що свідчать тенденції до погіршення екологічних показників стану навколишнього середовища, поширення деструктивних процесів природних об'єктів, що зумовлюють значні матеріальні втрати, негативно впливають на продуктивність основних життєзабезпечувальних природних ресурсів та стан здоров'я населення.

Водночас, на нашу думку, прив'язувати державну політику у сфері поводження з відходами лише до державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища є не зовсім правильним, адже тоді відходи більшою мірою потрібно розглядати як фактор забруднення навколишнього природного середовища. При цьому залишається поза увагою значення відходів як, наприклад, джерела енергії, тепла тощо, тобто вторинної сировини. Державна політика у сфері поводження з відходами безпосереднім чином пов'язана з енергетичною, транспортною і торговельною державною політикою за напрямками використання енергії в результаті переробки або спалювання відходів та виникнення загроз екологічній безпеці під час переміщення відходів як усередині країни, так і за її межами. Крім того, значення державної політики у сфері поводження з відходами визначається постійним зростанням обсягів утворення відходів

і збільшенням витрат на їх збирання, зберігання, переробку, захоронення.

Т.П. Козаченко, розглядаючи державну політику у сфері поводження з відходами, зазначає, що державна політика у цій сфері є складником державної екологічної політики, яка полягає в цілеспрямованій діяльності держави для подолання чи попередження суспільних проблем у сфері накопичення відходів, які, безумовно, є загрозою екологічній безпеці [4, с. 7].

О.М. Гаврилюк, досліджуючи питання ролі державної політики у сфері поводження з відходами, відзначав, що державна політика у сфері поводження з побутовими відходами – це закріплені у відповідних правових документах (законодавчих актах, програмах) цілі й завдання, які визначає держава для попередження негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людей [5]. Водночас автор акцентує увагу на невирішених проблемах, пов'язаних зі збиранням, максимальною утилізацією, своєчасним знешкодженням та видаленням відходів, незадовільним використанням системи сортування відходів, невпровадженням екологічно безпечних методів та засобів поводження з ними, через що підвищується небезпечність відходів, зростають техногенні та екологічні ризики, повільними темпами створюється інфраструктура поводження з відходами.

Таким чином, вважаємо, що *державна політика у сфері поводження з відходами – це комплекс законодавчо визначених цілей, завдань та напрямів діяльності відповідних компетентних органів, які направлені на охорону елементів навколишнього природного середовища від негативного впливу відходів, розроблення можливих програм використання відходів як вторинної сировини, надання державної підтримки приватним суб'єктам, які виконують відповідні операції у сфері поводження з відходами, здійснення проектувальної діяльності стосовно створення відходо-переробних підприємств та визначення можливостей реалізації програм державно-приватного партнерства в досліджуваній сфері.*

Статтею 5 Закону України «Про відходи» визначено основні принципи та напрями державної політики у сфері поводження з відходами: пріоритетний захист навколишнього природного середовища та здоров'я людини від негативного впливу відходів, забезпечення ощадливого використання матеріально-сировинних та енергетичних ресурсів, науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства щодо утворення та використання відходів для забезпечення його сталого розвитку.

Водночас вважаємо, що законодавчо визначені принципи охоплюють не всі засади розвитку досліджуваного явища.

Згідно зі ст. 44 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» у сфері поводження з відходами реалізується один з основоположних принципів екологічного законодавства

«забруднювач платить». Збирання за забруднення природного середовища встановлюється на основі фактичних обсягів викидів, лімітів викидів забруднювальних речовин у довкілля та розміщення відходів [6]. Причому тарифна сітка таких оплат варіюється залежно від обсягів та видів відходів, їх фізико-хімічних особливостей та ступеня небезпеки.

Розкриваючи засади державної політики в досліджуваній сфері, С.В. Кузнєцова зазначає, що державна політика у сфері поводження з відходами базується на принципах: забезпечення повного збирання і своєчасного знешкодження та видалення відходів, дотримання правил екологічної безпеки у поводженні з ними; сприяння максимально можливій утилізації відходів шляхом їх повторного чи альтернативного використання; розроблення екологічно безпечних методів та засобів поводження з відходами; організація контролю за місцями чи об'єктами розміщення відходів для запобігання шкідливому впливу їх на навколишнє природне середовище та здоров'я людини [7, с. 505–506].

Представники Асоціації «Міжнародний екологічний союз» відзначають, що, крім законодавчо закріплених принципів державної політики у сфері поводження з відходами, необхідно виділити і принцип відповідальності виробника. Суб'єкти господарювання, насамперед виробники продукції, уже на стадії її проектування повинні впроваджувати заходи щодо зменшення відходів та брати активну участь у заходах з управління ними. Витрати на організацію прийому та розміщення відходів покладаються, за принципом «забруднювач платить», на виробників та власників відходів, які передають їх підприємствам зі збирання і розміщення відходів.

Таким чином, державна політика у сфері поводження з відходами, крім законодавчо визначених, повинна орієнтуватися і на такі принципи: закріплення засад багаторазового використання та переробки всіх видів можливих відходів; запровадження замкнутого циклу утворення і переробки відходів, тобто рециклінг; відповідності завданої шкоди власником чи виробником відходів розміру штрафних санкцій; економічного стимулювання у власників та виробників відходів щодо раціонального поводження з ними шляхом зменшення податкового навантаження; «захоронити не можна, переробити»; «відходи – ресурси».

До напрямів державної політики щодо реалізації зазначених принципів належать: а) забезпечення повного збирання і своєчасного знешкодження та видалення відходів, а також дотримання правил екологічної безпеки у поводженні з ними; б) зведення до мінімуму утворення відходів та зменшення їх небезпечності; в) забезпечення комплексного використання матеріально-сировинних ресурсів; г) сприяння максимально можливій утилізації відходів шляхом прямого повторного чи альтернативного використання ресурсно-цінних відходів; г) гарантування безпечного видалення відходів, що не підлягають утилізації, шляхом розроблення від-

повідних технологій, екологічно безпечних методів та засобів поводження з відходами.

На жаль, потрібно констатувати, що на сьогодні державна політика у сфері поводження з відходами є неефективною. Так, наприклад, Рішенням Ради національної безпеки й оборони України «Про комплекс заходів щодо вдосконалення проведення моніторингу довкілля та державного регулювання у сфері поводження з відходами в Україні» від 25 квітня 2013 р. було визначено недостатньо ефективною діяльність Кабінету Міністрів України із забезпечення проведення державної політики у сфері поводження з відходами та впровадження дієвих механізмів державного регулювання у ній. Водночас визначено недостатньою роботу Міністерства екології та природних ресурсів України щодо організаційної інтеграції суб'єктів державної системи моніторингу довкілля, методологічного і метрологічного забезпечення об'єднання її складових частин і компонентів [8].

Водночас у зв'язку з незадовільними результатами державної політики у сфері поводження з відходами Рада національної безпеки й оборони України визначила необхідним ужити ряд заходів для підвищення її рівня, наприклад: ужити заходів щодо підвищення ефективності функціонування державної системи моніторингу довкілля, зокрема актуалізувати перелік суб'єктів цієї системи, їх завдання, основні принципи організації державної системи моніторингу довкілля та механізми взаємодії між її суб'єктами; розробити та забезпечити затвердження в установленому порядку положення про загальнодержавну екологічну автоматизовану інформаційно-аналітичну систему забезпечення доступу до екологічної інформації, положення про регіональні центри моніторингу довкілля та порядок проведення моніторингу навколишнього природного середовища підприємствами, установами й організаціями, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища тощо.

Постановою Верховної Ради України «Про стан виконання законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення» [9] було визнано незадовільною роботу всього Кабінету Міністрів України у сфері поводження з відходами як вторинними матеріальними ресурсами і державного управління з організації збирання та переробки відходів і використання їх як вторинних матеріальних ресурсів. Визначено, що наслідками незадовільного державного управління, недосконалої нормативно-правової бази у сфері поводження з відходами є: негативний вплив утворюваних і накопичених відходів на здоров'я людей і навколишнє природне середовище; відсутність дієвих економічних стимулів для збирання та переробки значної маси відходів; недосконалість економічних і правових механізмів управління у цій сфері; недосконалість сформованої в Україні інфраструктури і практики збирання та видалення твердих побутових відходів, яка не передбачає селективного збирання

корисних компонентів відходів як вторинної сировини; низький рівень інформаційного забезпечення суб'єктів господарської діяльності про технології утилізації відходів, будівництво та експлуатацію об'єктів поводження з відходами і відсутність заходів, спрямованих на роз'яснення законодавства про відходи серед населення, створення необхідних умов для стимулювання залучення населення до збирання і заготівлі окремих видів відходів як вторинної сировини; відсутність ефективного контролю над потоками відходів і недосконалість форм статистичної звітності, що унеможливує отримання достовірної інформації щодо обсягів утворення, використання відходів, стану внутрішнього ринку вторинних ресурсів і ускладнює прийняття обґрунтованих рішень із регулювання цього ринку; низька плата за розміщення відходів, що не відповідає сучасним вимогам та світовій практиці; незаконні операції з відходами у разі транскордонних перевезень, утилізації або видалення небезпечних відходів, під час їх імпорту чи транзиту через територію України; відсутність системності вивчення й експертизи світових новітніх наукових розроблень і сучасних технологій переробки відходів та впровадження їх в Україні.

Очевидно, що одним із головних чинників у виконанні стратегічно важливих завдань державної політики є фінансування, але не тільки. Низька виконавча дисципліна державних службовців також призводить до невиконання завдань рамкових програмних документів. Зокрема, місцеві органи влади не володіють інформацією, де розташовані сміттєзвалища, під'їзні дороги до них тощо; не вирішено питання щодо утворення регіональних центрів моніторингу довкілля тощо.

Насамперед про необхідність прийняття такого стратегічно важливого документа у сфері поводження з відходами йшлося в дорученні Президента України «Щодо підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері поводження з відходами» від 30 травня 2011 р. Однак минуло вже шість років, а це доручення не було виконано, що, на нашу думку, свідчить про відсутність політичної волі щодо вирішення проблеми поводження з відходами в Україні.

Однак у 2013 р. було прийнято лише рамкову *Концепцію Загальнодержавної програми поводження з відходами на 2013–2020 роки*, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 22 від 3 січня 2013 р. [10], а розроблення самої програми було зупинено. За цією Концепцією передбачалося, що метою зазначеної вище Програми буде здійснення заходів щодо зменшення обсягів утворення відходів, модернізація системи їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення та утилізації для запобігання негативному впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людини, а також впровадження новітніх технологій для управління відходами.

Виконання зазначеної вище Програми передбачалося здійснювати у два етапи. Перший етап (2013–2015 рр.) – здійснення заходів щодо ліквідації найбільш екологічно небезпечних об'єктів зберігання токсичних відходів, зменшення обсягу утворення відходів та запобігання їх несанкціонованому видаленню, а також реалізація пілотних проектів із будівництва полігонів та створення потужностей з утилізації, переробки та знешкодження відходів. Другий етап (2016–2020 рр.) – здійснення заходів щодо створення сучасної інфраструктури збирання, заготівлі та утилізації відходів як вторинної сировини, залучення інвестицій у сферу поводження з відходами [11, с. 179–180].

Разом із тим необхідно зазначити, що на сьогодні в Україні розроблено проект Стратегії поводження з відходами. Концепція цього акта повною мірою відповідає директивам ЄС. Водночас вважаємо, що є неправильним калькування окремих положень без урахування особливостей менталітету населення, рівня інформаційної правосвідомості населення щодо поводження з відходами, особливостей фінансової та матеріально-технічної бази як місцевих органів публічної адміністрації, так і інших власників та виробників відходів тощо. Також положення цього акта не містять норм, які би сприяли удосконаленню сфери поводження з відходами. Зокрема, відсутні положення щодо: а) надання державної підтримки приватним підприємствам, які здійснюють господарську діяльність, пов'язану з поводженням з відходами; б) залучення механізму державно-приватного партнерства; в) запровадження системи екологічної освіти населення.

Утім потрібно акцентувати увагу, що, незважаючи на той факт, що згадана Стратегія ще не прийнята, місцеві органи публічної адміністрації почали приймати обласні стратегії поводження з відходами (наприклад, Стратегія поводження із твердими побутовими відходами у субрегіоні «Західний Донбас», Дніпропетровська обласна Стратегія поводження із твердими побутовими відходами, Стратегія поводження з відходами у Закарпатській області тощо), що, на нашу думку, є неправильним. Із цього приводу вважаємо, що Стратегія поводження з відходами як рамковий документ повинна бути єдиним документом загальнодержавного рівня, а її дія повинна поширюватися на вирішення проблем, пов'язаних із поводженням із відходами на всій території України, тоді як у кожній області повинна бути прийнята не стратегія, а програма поводження з відходами.

Таким чином, на підставі вищевикладеного необхідно відзначити, що, на жаль, на сьогодні державна політика у сфері поводження з відходами є неефективною. Причинами такої негативної оцінки є неналежний рівень організаційного, нормативного, економічного забезпечення. Водночас сукупність цих негативних чинників дає підстави стверджувати про явну відсутність політичної волі щодо вчинення відповідних дій у досліджуваній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуменюк Г.Д. Поводження з відходами: вимоги Європейського Союзу і законодавства України / Г.Д. Гуменюк, Г.В. Войтюк. // Стандартизація: методологія і практика. – 2015. – № 3. – С. 26–29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ssia_2015_3_8.pdf.
2. Бандурка О.М. Адміністративний процес : [підруч. для вищ. навч. закл.] / О.М. Бандурка, М.М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2001. – 336 с.
3. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : [монографія] / В.М. Селіванов. – К. : Ін Юре, 2002. – 724 с.
4. Козаченко Т.П. Механізми реалізації державної політики у сфері поводження із твердими побутовими відходами : автореф. дис. ... канд. наук із держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Т.П. Козаченко ; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України, Одес. регіон. ін-т держ. упр. – О., 2011. – 20 с.
5. Гаврилюк О.М. Роль державної політики в галузі поводження з відходами: сучасний вимір / О.М. Гаврилюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1408%3A081216-11&catid=169%3A4-1216&Itemid=210&lang=ru.
6. Про затвердження Порядку розроблення, затвердження і перегляду лімітів на утворення та розміщення відходів : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 р. № 1218 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Кузнєцова С.В. Екологічне право України. Академічний курс : [підручник] / С.В. Кузнєцова. – 2-ге вид. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – 720 с.
8. Про комплекс заходів щодо вдосконалення проведення моніторингу довкілля та державного регулювання у сфері поводження з відходами в Україні : Рішення Ради національної безпеки й оборони України від 25 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про стан виконання законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення : Постанова Верховної Ради України від 6 жовтня 2005 р. № 2967-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 49. – Ст. 525.
10. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми поводження з відходами на 2013–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 р. № 22-р // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 6. – Ст. 206.
11. Ігнатенко О.І. Реалізація державних програм у сфері благоустрою населених пунктів / О.І. Ігнатенко // Ефективність державного управління : збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 42. – С. 175–182.

Белей Є. Н.,
аспірант кафедри адміністративного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПУБЛІЧНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

PUBLIC SUCCESSION OF STATE AUTHORITIES

У статті досліджені особливості передавання прав та обов'язків ліквідованих та реорганізованих органів державної влади у зв'язку з їх особливим публічно-правовим статусом. Сформульовано висновок про недоречність застосування положень цивільного законодавства до відносин публічного правонаступництва органів державної влади.

Ключові слова: публічне правонаступництво, державна влада, орган державної влади, адміністративне право.

В статье исследованы особенности передачи прав и обязанностей ликвидированных и реорганизованных органов государственной власти в связи с их особым публично-правовым статусом. Сделан вывод о неуместности применения положений гражданского законодательства к отношениям публичного преемства органов государственной власти.

Ключевые слова: публичное преемство, государственная власть, орган государственной власти, административное право.

In the article the features of the transfer of rights and obligations liquidated and reorganized government bodies because of their special public-legal status. The conclusion about the inappropriateness of applying the provisions of civil law to public relations succession of public authorities.

Key words: succession public, government, public authority, administrative law.

Актуальність теми дослідження. Організація, повноваження та порядок діяльності центральних органів виконавчої влади передбачені Законом України «Про центральні органи виконавчої влади»¹.

На сьогодні у зв'язку з проведенням адміністративної реформи, що триває, реорганізація чи ліквідація органів державної влади не є рідкісним явищем. При цьому після припинення того чи іншого органу зазвичай не зникає необхідність у реалізації виконуваних ним публічних функцій держави.

Відповідно до положень ст. 3 Конституції України, людина, її життя, честь, гідність, безпека та недоторканність є найвищою соціальною цінністю. Тому в правовій державі неможливим є застосування положень цивільного та господарського законодавства про припинення усіх прав та обов'язків юридичної особи у зв'язку з її ліквідацією.

Саме тому метою статті є вирішення питання про правила передавання компетенції ліквідованих чи реорганізованих органів іншим новоствореним або наявним органам.

Виклад основного матеріалу. Із правом зазвичай пов'язують впорядкованість і стабільність суспільних відносин. Але воно виступає і динамічним фактором, який відображає зміни, що відбуваються в суспільстві і державі, і формує нові відносини. Збереження, «утримання» звичної стійкості властивостей і механізмів правового регулювання є важливим завданням. Не менш суттєво, не порушуючи «права стійкості», змінити правове регулювання або навіть створити нові органи державної влади. Пошук міри «старого» і «нового» у праві був і залишається актуальним завданням. У новітній історії і в сучасний період воно загострилось через еволюційні та рево-

люційні перетворення, які відбуваються в кожному суспільстві.

Вплив змін на право є відчутним. Особливо це стосується адміністративного права як найбільш універсального за охопленням регульованих відносин і рухомого. Переривчастість і безперервність адміністративно-правового розвитку служать його найважливішими індикаторами, проявляючись як стосовно адміністративно-правової системи загалом, так і щодо окремих її елементів.

Суспільна практика багата як вдалими, так і невдалими рішеннями даної проблеми. правонаступність є збереженням колишнього правового стану в умовах, що змінилися. Воно виражає той «момент спокою», який властивий будь-якому громадському процесу.

Слушною є думка, висловлена О.А. Камаловим, про те, що державні повноваження, які реалізуються припиненим органом, не можуть бути припиненими та підлягають передачі іншим державним органам. Даний процес має знаходити свій прояв в акті про реорганізацію чи ліквідацію того чи іншого органу.

У низці підзаконних нормативно-правових актів вирішуються ті чи інші питання функціонального правонаступництва органів державної влади. Водночас Л.Б.Єскіна зазначає про можливість існування також фактичного правонаступництва, яке ґрунтується не на конкретному правовому акті, а, скоріше, на конституційних чи загальноправових принципах. Останнє має місце, коли державно-владний механізм об'єктивно потребує застосування цього інституту заради безперервного вирішення питань державного регулювання, а суб'єкт даних повноважень у чин-

¹ Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р. № 3166-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.

ному законодавстві конкретно не вказаний, не існує чи не виконує їх.

У такому разі використовується інститут аналогії функцій та компетенцій (функціональне правонаступництво), тобто частина затребуваної компетенції, яка, відповідно до чинного законодавства, не має свого «господаря», фактично реалізується державним органом, правовий статус якого може включати аналогічні повноваження.

У зв'язку з цим можна виділяти і матеріально-правову основу правонаступництва – і зміни у сфері державного регулювання (перш за все в суб'єктному складі), і реальну потребу у безперервному здійсненні владних повноважень в умовах вакууму нормативної бази вирішення цього питання.

У такому випадку процесуальне правонаступництво має визначатися судом на основі принципів публічного права.

При цьому функціональне правонаступництво органів державної влади не закріплене у цивільному законодавстві, предметом регулювання якого є цивільні правовідносини, а не адміністративно-правові. Відповідно, спроби застосування положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК) у вирішенні питань правонаступництва державних органів є помилковими. Такої позиції дотримується і В.А. Белов, зазначаючи, що до публічних утворень не може бути застосовано багато норм, які регламентують правове положення юридичних осіб [4, с. 109].

Реорганізацію прийнято вважати цивільно-правовим інститутом, оскільки цивільним правом в ЦК України і прийнятими відповідно до нього спеціальними законами про окремі види юридичних осіб визначені підстави, порядок і форми реорганізації, принципи правонаступництва. Однак цивільне законодавство не є єдиним джерелом правового регулювання реорганізації. Чимало правових норм, які опосередковують процедуру реорганізації юридичних осіб, міститься в актах іншої галузевої приналежності, зокрема тих, що належать до публічно-правових актів. Це дає підставу розглядати інститут реорганізації не тільки як цивільно-правовий, а й як комплексне нормативне утворення, що включає в себе норми різних галузей права.

Говорячи про реорганізацію в адміністративному праві, нагадаємо, що мова йде про перехід, як правило, владних прав. І якщо, наприклад, орган ліквідується, а на його місце приходить інший орган публічної влади, до нього обов'язково мають перейти права й обов'язки в порядку правонаступництва. Такий перехід має бути оформлений та зафіксований не передавальним актом, а актом нормативним.

Вдалий приклад неможливості застосування положень ЦК України до питань правонаступництва державних органів навів О.А. Камалов у статті «Реорганізація і реструктуризація органів державної влади». Так, відповідно до положень цивільного законодавства, ліквідація юридичної особи тягне її припинення без переходу прав і обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб. Усі скасовані державні органи були юридичними особами, і, отже, їх

скасування, що супроводжується передачею прав та обов'язків іншим державним органам, не може бути визнано ліквідацією з точки зору цивільного законодавства [5]. Дані відносини можуть бути кваліфіковані тільки як реорганізація юридичної особи. У разі передачі державної владної функції мають бути передані також цивільні права й обов'язки, необхідні для матеріально-технічного забезпечення цих функцій. Ліквідацією державного органу може визнаватися, строго кажучи, лише його скасування в зв'язку з відмовою від державного регулювання в певній сфері, відпадінням мети діяльності установи, що спричинить припинення державного органу як установи без правонаступництва.

Не можна не погодитися з даними автором в тому, що встановлені правила скасування та утворення державних органів слід визнати такими, що не відповідають положенням цивільного законодавства про створення і припинення юридичних осіб. До відносин щодо скасування та утворення державних органів у процесі їх реструктуризації не можуть застосовуватися цивільно-правові норми про ліквідацію і перше створення юридичних осіб.

Науковці також доходять висновку: хоча державні органи і є юридичними особами, норми ЦК України про перетворення юридичних осіб не можуть бути основою вирішення питання про правонаступництво для органів державної влади. Так, у ЦК України мова йде про перехід під час правонаступництва об'єктів цивільних і майнових прав. Натомість, в адміністративному праві йдеться про перехід владних прав. А норма про те, що ліквідація юридичної особи тягне її припинення без переходу прав і обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб, щодо державних органів не може діяти, оскільки застосовується зворотнє правило: ліквідація органу публічної влади як раз тягне, крім того, має спричинити перехід його прав і обов'язків у порядку правонаступництва до іншого органу.

У Порядку здійснення заходів, пов'язаних з утворенням, реорганізацією або ліквідацією міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1074 [6], висвітлені загальні питання, які мають вирішувати під час здійснення правонаступництва органів виконавчої влади.

Так, органи виконавчої влади утворюються, реорганізуються або ліквідується Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. Передбачено, що орган виконавчої влади припиняє існування шляхом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації.

За загальним порядком, правонаступництво органів виконавчої влади в адміністративному праві може наступати у таких варіантах:

– у разі злиття органів виконавчої влади. У такому випадку функції реорганізованих органів переходять до органу виконавчої влади, утвореного внаслідок такого злиття;

– у разі приєднання одного або кількох органів виконавчої влади до іншого органу виконавчої влади.

У випадку такої реорганізації права та обов'язки приєднаного органу виконавчої влади переходять до органу виконавчої влади, до якого приєднано один або кілька органів виконавчої влади;

– у разі поділу органу виконавчої влади. Повноваження переходять до органів виконавчої влади, утворених внаслідок такого поділу;

– у разі перетворення органу виконавчої влади. У такому випадку права та обов'язки переходять до утвореного органу виконавчої влади;

– у разі ліквідації органу виконавчої влади і передачі його завдань та функцій іншим органам виконавчої влади права та обов'язки переходять до органів виконавчої влади, визначених відповідним актом Кабінету Міністрів України.

За загальним правилом, майнові права та обов'язки органів виконавчої влади у разі їх злиття, приєднання або перетворення переходять правонаступникові на підставі передавального акта, а у разі їх поділу – згідно з розподільчим балансом.

У разі ліквідації органу виконавчої влади складається ліквідаційний баланс.

Кабінет Міністрів України приймає рішення щодо подальшого використання нерухомого майна органу виконавчої влади, що ліквідується, та визначає суб'єкта управління підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління такого органу.

Внаслідок реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) органів виконавчої влади припиняється той орган виконавчої влади, майнові права та обов'язки якого переходять його правонаступникам.

Водночас, перейменування органу виконавчої влади не призводить до його реорганізації.

Орган виконавчої влади, питання діяльності якого прямо чи опосередковано врегульовані Конституцією України (254к/96-ВР), може бути реорганізований без зміни його найменування та призначення.

Забезпечення здійснення заходів, пов'язаних із провадженням діяльності утвореним органом виконавчої влади, покладається на його керівника.

Орган виконавчої влади, утворений у результаті реорганізації, здійснює повноваження та виконує функції у визначених Кабінетом Міністрів України сферах компетенції з дня набрання чинності актом Кабінету Міністрів України щодо можливості забезпечення здійснення таким органом повноважень та виконання функцій органу виконавчої влади, що припиняється.

Орган виконавчої влади, щодо якого набрав чинності акт Кабінету Міністрів України про його припинення, продовжує здійснювати повноваження та виконувати функції з формування і реалізації державної політики у визначеній Кабінетом Міністрів України сфері до набрання чинності актом Кабінету Міністрів України щодо можливості забезпечення здійснення утвореним органом виконавчої влади його повноважень та виконання функцій.

Акт Кабінету Міністрів України про можливість забезпечення здійснення утвореним органом виконавчої влади повноважень та виконання функцій органу виконавчої влади, що припиняється, видається після здійснення заходів, пов'язаних із державною реєстрацією утвореного органу виконавчої влади як юридичної особи публічного права, затвердженням положення про нього, структури та штатного розпису його апарату, кошторису та заповненням 30 відсотків вакансій.

Висновки. На підставі аналізу думок науковців та положень чинного законодавства щодо правового статусу органів державної влади можна дійти висновку про неможливість застосовувати положення цивільного законодавства до процесів правонаступництва органів державної влади в результаті їх реорганізації чи ліквідації. Публічне правонаступництво органів державної влади регламентується в окремому адміністративно-правовому порядку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.
2. Камалов О.А. Реорганизация и реструктуризация органов государственной власти / О.А. Камалов // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2006. – № 8. – С. 44–49.
3. Ескина Л.Б. Два правовых аспекта одной коллизионной ситуации (или комментарий к судебному решению) / Л.Б. Ескина // Журнал конституционного правосудия. – 2009. – № 4.
4. Белов В.А. Гражданское право. Общая часть. Т. I. Введение в гражданское право: учебник / В.А. Белов. – М. : Издательство Юрайт, 2011. – 521 с.
5. Камалов О.А. Реорганизация и реструктуризация органов государственной власти // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2006. – № 8. – С. 44–49.
6. Про затвердження Порядку здійснення заходів, пов'язаних з утворенням, реорганізацією або ліквідацією міністерств, інших центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1074 // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 201.

Голоднова Т. С.,
аспірант кафедри адміністративного права
і процесу та митної безпеки
Університету державної фіскальної служби України

КОМПЕТЕНЦІЯ СУБ'ЄКТІВ КОНТРОЛЮ ЗА ЗАКОННІСТЮ УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ

THE COMPETENCE OF THE SUBJECT CONTROL FOR LEGALITY OF PROPERTY MANAGEMENT OF THE SOLDIERY FORMING TO UKRAINE

У статті розглянуто поняття компетенції суб'єктів контролю за законністю управління майном військових формувань, визначено її особливості та проблеми застосування. Проаналізовано погляди науковців щодо компетенції суб'єктів контролю у даній сфері.

Ключові слова: забезпечення законності, суб'єкти контролю, законність, військові формування, військове майно.

В статье рассмотрено понятие компетенции субъектов контроля за законностью управления имуществом военных формирований, определены их особенности и проблемы применения. Проанализированы взгляды ученых о компетенции субъектов контроля в данной сфере.

Ключевые слова: обеспечение законностью, субъекты контроля, законность, военные формирования, военное имущество.

In the article the concept of competence of subjects control is considered after legality of property management of the soldiery forming, its features and problems were considered. The views of scientists in relation to the competence of control subjects in the given field were analyzed.

Key words: providing of legality, subjects control, legality, soldiery forming, munition.

Постановка проблеми. На сьогодні у власності військових формувань України перебуває значна кількість різноманітного майна, як рухомого, так і нерухомого зі статусом військового. Необхідність існування такого майна пов'язана, перш за все, із забезпеченням обороноздатності країни та виконанню покладених державою завдань і функцій. Безперечно, для функціонування Збройних сил України та інших військових формувань в Україні має бути матеріальне підґрунтя, яке б у практиці було узгоджене з реальними потребами сьогодення. Досягти вказаної мети неможливо без належного нормативно-правового забезпечення та подальшого контролю за управлінням військовим майном.

В адміністративному праві України «контроль» розглядається як один зі способів забезпечення законності та як процес спостереження за дотриманням нормативно-правових актів різними суб'єктами адміністративного права. Тому контроль є невід'ємною цінністю демократичної форми організації суспільства, де суб'єкти контролю мають широкі повноваження з контролю у сфері управління майном військових формувань України. Такі права їм надані законодавством України і стосуються як формування організаційних засад системи управління, так і змісту функціонування таких формувань. Актуальність проблематики даного дослідження пов'язана, крім теоретичної і правової важливості, з практичним застосуванням суб'єктами контролю своїх повноважень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальнотеоретичними питаннями діяльності суб'єктів контролю за управлінням державного

майна присвячена певна увага, але необхідно зауважити, що проблема компетенції таких суб'єктів залишається актуальною і на сьогодні. Розгляду окремих аспектів забезпечення законності в різних сферах державного управління здійснювали як вітчизняні науковці В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, С.С. Вітвіцький, В.М. Гаращук, В.В. Джарта, С.О. Іванов, Н.В. Карнарук, В.Й. Кісель, Р.О. Куйбіда, С.А. Кочеткова, В.Л. Пількевич, О.П. Рябченко, О.Ф. Скакун, Т.І. Шапочка, В.С. Шестак, так і зарубіжні вчені Л.В. Акопов, А.Г. Андреев, И.В. Левакин, Д.В. Никольский, М.С. Студенікіна, А.Б. Яблонська та інші.

Метою статті є проведення аналізу наукових праць та нормативно-правових актів щодо визначення компетенції суб'єктів контролю за законністю управління майном військових формувань України.

Виклад основного матеріалу. Юридична природа контролю проявляється в тому, що здійснюється уповноваженими суб'єктами чітко окресленим колом державних органів і посадових осіб. Конкретний склад та обсяг компетенції кожного з уповноважених учасників контрольного процесу закріплені у відповідному законодавстві, що фіксує, хто може бути суб'єктом процесу, що він має робити і яким чином має виконувати свої посадові функції [6, с. 49]. Автор погоджується з думкою науковця, оскільки суб'єкти контролю за законністю управління майном військових формувань України, які діють за дорученням держави і наділені відповідними контрольними повноваженнями в межах, встановлених нормативно-правовими актами, мають правовий характер контролю в даній сфері.

Компетенція (лат. *competentia* – «відповідність, узгодженість») – сукупність встановлених в офіційній (юридичній чи неюридичній) формі прав і обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або посадової особи приймати до виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності тощо [26, с. 196].

Варто зазначити, що діяльність суб'єктів нагляду та контролю у сфері управління майном військових формувань України включає в себе виконання поставлених завдань. Контроль, у свою чергу, є одним із найбільш поширених способів забезпечення законності.

Компетенція розглядається також як певний обсяг державної діяльності, покладений на конкретний орган, або коло питань, передбачених законодавством, іншими нормативно-правовими актами, які він має право вирішувати в процесі практичної діяльності [1, с. 105]. Автор погоджується з думкою науковця, оскільки сфера діяльності суб'єкта контролю має знайти відображення в їх компетенції і бути юридично обґрунтованою та виправданою.

На думку Н.О. Армаш, компетенція – це елемент правового статусу, який встановлює сукупність юридично встановлених прав та обов'язків органу виконавчої влади або його керівника, реалізація яких забезпечує виконання їх основних функцій [2, с. 97]. На нашу думку, наділення певного кола суб'єктів компетенцією контролю у сфері управління майном військових формувань України є проявом державно-владних повноважень контролювання певними процесами управління. І чим точніше та чіткіше визначена компетенція відповідних суб'єктів, тим ефективніше використовуються правові, організаційні та інші засоби з метою забезпечення належного управління військовим майном і, відповідно, захисту прав суб'єктів контролю та управління.

М.І. Козюбра висловлює думку про те, що компетенція органу включає в себе два елементи: по-перше, «предмети відання» (суспільні відносини), по-друге, «права та обов'язки» «владні повноваження» органа [8, с. 23]. Не можна не погодитися з думкою науковця, оскільки елементом компетенції необхідно вважати і повноваження, оскільки повноваження є прямим вираженням наданого державою повноваження, тобто певних прав на виконання покладених функцій та обов'язків. Отже, з наведених наукових думок можна дійти такого висновку: різні автори характеризують повноваження як елемент компетенції і по-різному акцентують на окремих аспектах повноважень.

Контроль за законністю управління майном військових формувань України має забезпечувати належне, результативне й прозоре управління таким майном. Він здійснюється, передусім, державними контролюючими органами, водночас долучатися до вирішення питання щодо моніторингу використання військового майна можуть і громадські та неурядові організації, і засоби масової інформації, якщо це не

суперечить розголошенню державної таємниці. Система органів державного контролю в Україні нині перебуває в стадії змін та розвитку, хоча головні її елементи вуже давно сформовані та діють.

Контрольні повноваження у сфері управління майном військових формувань України має значна кількість органів та посадових осіб. Серед них *Президент України*, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи влади, прокуратура України, судові органи України та громадські організації тощо. Однак найбільш доцільно розглянути повноваження суб'єктів здійснення контрольної діяльності, функціонування яких спрямоване на складову частину оборони держави. Таким критеріям відповідають такі суб'єкти:

Президент України, який здійснює повноваження у сфері оборони відповідно до Конституції України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, видає укази, розпорядження і накази з питань оборони. Що стосується повноважень президентського контролю, президент наділений правом контролю за додержанням законності в усіх структурах і сферах функціонування виконавчо-розпорядчої системи держави.

Щодо Верховної Ради України контрольні повноваження Президента України проявляються у праві підписання прийнятих нею законів, вето щодо них із подальшим поверненням законів на повторний розгляд Верховною Радою України тощо.

Щодо Кабінету Міністрів України та системи виконавчої влади президентський контроль реалізується через скасування актів Кабінету Міністрів України.

Щодо системи судової влади та прокуратури президентський контроль проявляється у праві призначення третину складу Конституційного Суду України, утворення судів та звільнення Генерального прокурора України [7]. Однак, на нашу думку, контролюючі повноваження значно ширші, це, в першу чергу, стосується сфери національної безпеки та оборони України, де як Верховний Головнокомандуючий Збройних сил України здійснює загальне керівництво у цій сфері. Якщо розглянути ст. 13 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави», Президент України наділений повноваженнями у сфері контролю над сектором безпеки і оборони України [20, с. 13].

Важливо, що президентський контроль за діяльністю Збройних сил України та інших складових елементів сектору безпеки й оборони Президент здійснює не лише за допомогою Адміністрації Президента України, а через Раду національної безпеки і оборони України як координаційний орган. Рада національної безпеки і оборони України здійснює поточний контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президенту відповідні висновки та пропозиції тощо [10, с. 3–4]. Президентом України здійснюється контроль за діяльністю Служби безпеки України та Державної прикордонної служби Укра-

їни, через уповноважених із питань контролю СБ України та ДПС України. Сформовані чіткі правові механізми реальної участі апарату Уповноваженого у контролі за діяльністю органів безпеки.

Адміністрація Президента України має право здійснювати контроль від імені Президента України, забезпечує контроль за виконанням указів, розпоряджень, доручень Президента України. Задля досягнення цієї мети в Адміністрації Президента України створено Головне Контрольне Управління, керівник якого за посадою є радником Президента [24, підп. 15, п. 4].

Кабінет Міністрів України, здійснюючи функції управління об'єктами державної власності, визначає порядок здійснення контролю за виконанням функцій з управління об'єктами державної власності, забезпечує контроль за ефективністю об'єктами державної власності, нерухомого майна, цілісних майнових комплексів.

Розглянемо більш детально компетенцію суб'єкта контролю та нагляду за законністю у сфері управління державного майна. Відповідно до Закону України «Про оборону України», *Кабінет Міністрів України*:

- встановлює порядок надання Збройних сил України, іншим військовим формуванням у користуванні державного майна, зокрема земельних ділянок, фондів майна і послуг, комунікацій, інших об'єктів інфраструктури держави.

- здійснює у визначених законом випадках регулювання господарської діяльності у Збройних силах України та інших військових формуваннях.

- контролює виконання законів у сфері оборони, здійснює відповідно до законів інші заходи щодо забезпечення обороноздатності України, координує і контролює їх виконання та несе, в межах своїх повноважень, відповідальність за забезпечення оборони України [18, с. 9].

Нормативно-правові основи повноважень Кабінету Міністрів України, в тому числі і в сфері контрольної діяльності, містяться у таких нормативно-правових актах: Закон України «Про правовий режим майна у Збройних силах України» [14, с. 2], Закон України «Про управління об'єктами державної власності», Кабінет Міністрів України здійснює контроль за виконанням функцій з управління об'єктами державної власності; створення Єдиного реєстру об'єктів державної власності; проведення інвентаризації об'єктів державної власності; проведення щорічного державного фінансового аудиту діяльності суб'єктів господарювання державного сектору економіки; забезпечує контроль за ефективністю управління об'єктами державної власності; забезпечує контроль за використанням орендованих цілісних майнових комплексів державних підприємств, їх структурних підрозділів та нерухомого майна [9, с. 5].

Міністерство оборони України як центральний орган виконавчої влади забезпечує належний рівень боєздатності, укомплектованості, бойової та мобілізаційної готовності і підготовки Збройних сил України;

бере участь у формуванні оборонного бюджету, звітує перед Кабінетом Міністрів України про використання виділених коштів; здійснює управління переданим Міністерству оборони України військовим майном і майном підприємств, установ та організацій, що належить до сфери його управління; забезпечує реалізацію заходів демократичного цивільного контролю за Збройними силами України [18, с. 10]. Відповідно до Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних силах України», у складі Збройних сил України функціонує спеціальне правоохоронне формування – Військова служба правопорядку у Збройних силах України, де одним із повноважень є захист майна Збройних сил України від розкрадання та інших злочинних посягань [19].

Фонд державного майна України як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом реалізує державну політику у сфері приватизації, оренди, використання та відчуження державного майна, управління об'єктами державної власності тощо [15, с. 1].

Фонд державного майна України виконує контрольні функції щодо використання державної власності. Серед повноважень у сфері орендних відносин державного, зокрема і військового, майна є здійснення контролю за використанням орендованих майнових комплексів; контроль за виконанням суб'єктами оціночної діяльності та оцінювачами вимог законодавства; аналіз використання державного майна у випадках, визначених законодавством [15]. Зокрема, Фонд державного майна України наділений особливими повноваженнями стосовно корпоративних прав держави, оренди нерухомого майна, а також контролю за управлінням державного майна. Фонд державного майна України створює та веде реєстри звітності державного майна щодо його законного користування та управління, така звітність є складовою частиною Єдиного реєстру об'єктів державної власності.

Наступним суб'єктом, який здійснює контроль за сферою управління військовим майном, є *Рахункова палата України*, яка є постійно діючим органом контролю, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй. Надані їй такі повноваження: здійснювати експертно-аналітичні та інші види діяльності, що забезпечують контроль за використанням коштів загальнодержавних цільових фондів тощо одержувати від керівників установ і організацій, що перевіряють, усю необхідну документацію та іншу інформацію про фінансово-господарську діяльність [15].

Контроль, який здійснюється місцевими органами виконавчої влади. Зазначені суб'єкти здійснюють різноманітні контрольні повноваження у сфері публічного адміністрування на відповідних територіях. Це стосується здійснення контролю за використанням та охороною наданих у встановленому порядку для потреб оборони земельних, водних та інших ресурсів згідно із законодавством; здійснення контролю за їх використанням, наданням комунально-побутових та інших послуг [18, с. 13].

Місцеві державні адміністрації здійснюють досить різноманітні контрольні повноваження у сфері державного управління на відповідних територіях, це стосується, зокрема, контролю за збереженням і раціональним використанням державного майна.

З-поміж інших органів виконавчої влади, які, згідно з чинним законодавством, мають контрольні повноваження, можна виділити Державну фіскальну службу України, *Головне контрольно-ревізійне управління України* тощо.

Головне контрольно-ревізійне управління України має основні повноваження у сфері управління державним майном, готує пропозиції щодо формування державної політики у сфері державного фінансового контролю, розробляє пропозиції щодо усунення виявлених недоліків і порушень та попередження їх у подальшому [25].

Державна фіскальна служба України має повноваження щодо контролю за правильністю обчислення і сплати обов'язкових платежів до бюджету, а також право на прийняття нормативних документів та методичних рекомендацій із питань оподаткування, бухгалтерського обліку і звітності на виконання відповідних законодавчих актів. Державна фіскальна служба України має право застосовувати до підприємств, установ або організацій і громадян фінансові санкції, а також накладати адміністративні штрафи. У разі виявлення під час здійснення контрольних функцій неправомірних дій зазначених об'єктів, що свідчать про злочинну діяльність або створення умов для неї, вони зобов'язані передати інформацію з цих питань відповідним органам.

Конституційний Суд України має повноваження щодо вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів у сфері національної безпеки Конституції України, надання офіційних тлумачень Конституції України та законів України з відповідних питань, тим самим контролює діяльність військових формувань та правоохоронних структур держави.

Суди загальної юрисдикції забезпечують захист конституційного устрою в Україні, здійснюють правосуддя у справах щодо безпеки держави, суспільства та забезпечують захист громадян та держави.

Прокурорський нагляд у сфері державного управління та управління державним (військовим майном) посідає особливе місце в механізмі державного контролю. Будучи частиною державного контролю загалом, прокурорський нагляд має широку сферу застосування повноважень, у тому числі контроль за додержанням законів. Специфіка повноважень прокуратури полягає в тому, що вона не встановлює загальних правил поведінки, не займається організаційно-розпорядчою діяльністю, а здійснює загальний нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів органами виконавчої влади, установами, організаціями незалежно від форм власності, нагляд за дотриманням законодавства про власність, сплату податків, земельну реформу тощо. Працівниками прокуратури розглядаються і вирішуються скарги і заяви громадян, надання правового роз'яснення [22]. Особливою суттєвістю є те, що прокуратура

має право на ліквідацію порушень закону не лише щодо індивідуального заявителя, але й цілих категорій громадян у порядку опротестування незаконних актів органів та посадових осіб виконавчої влади.

Громадський контроль як різновид контролю, який здійснюється громадськими організаціями чи окремими громадянами. Одним із ключових повноважень громадського контролю є контроль за виконанням повноважень на практиці. Говорячи про контрольні повноваження, варто відзначити право на внесення подань до відповідних органів про притягнення до відповідальності посадових осіб, якщо ті ігнорують законні вимоги. Об'єднання громадян мають право, згідно з чинним законодавством, брати участь у масових заходах, одержувати письмові відповіді на громадський запит інформації, необхідної для реалізації своїх цілей і завдань.

На думку автора, до категорії суб'єкта контролю необхідно віднести засоби масової інформації. Здебільшого ЗМІ здатні виступати як інструмент контролю за управлінням майном військових формувань в Україні. Однак засоби масової інформації можуть діяти лише в межах наданих законодавством повноважень та діяти в спосіб ініціювання. Відповідно до вимог чинного законодавства, журналісти мають певні права, які надають йому повноваження на право здійснення контролю у сфері державного управління, а саме:

- право вільно одержувати, використовувати та поширювати та зберігати інформацію (якщо не є державною таємницею);

- право на відвідування державних органів влади, органів місцевого самоврядування а також установ та організацій та бути прийнятими їх посадовими особами.

- право на вільний доступ до статистичних даних, архівних фондів, обмеження цього доступу зумовлюється лише специфікою цінностей [11].

Отже, громадський контроль та їх контрольні повноваження не мають юридично-владного змісту, а рішення за результатами перевірок носять організаційно-рекомендаційний характер. Автор вважає, що однією з рис громадського контролю є виявлення та попередження порушень у сфері виконавчої влади за допомогою засобів суспільного впливу. Тому громадський контроль базується виключно на правових засадах.

Як показує аналіз, компетенції суб'єктів контролю за законністю управління майном у військових формуваннях України – це врегульована нормами права діяльність органів державної влади та інших суб'єктів контрольних правовідносин, спрямована на забезпечення законності, військової дисципліни у сфері управління майном, раціональності в процесі користування, розподілу і закріплення військового майна. В Україні важливо налагодити ефективний механізм внутрішнього контролю за управлінням військового майна з метою вирішення конфлікту інтересів на ранніх стадіях. Для цього необхідно, щоб суб'єкти внутрішнього контролю мали удосконалені повноваження, які б координували їх діяль-

ність. Важливим моментом є також чіткий розподіл відповідальності кожного контролюючого суб'єкта, що дасть змогу уникнути повторних функцій контролю та сприятиме ефективному використанню військового майна за призначенням.

Висновки. Щодо компетенції суб'єктів контролю за законністю управління майном військових формувань України необхідно відзначити, що, на нашу думку, компетенції суб'єктів контролю являють собою нормативно закріплені повноваження у тій чи іншій сфері діяльності. У нашому випадку це стосується управління майном військових формувань України.

Тому під компетенцією суб'єктів контролю можна розуміти як закріплену нормативно-правовими актами систему дій, в яких відображаються функції відповідних суб'єктів із забезпечення законності щодо управління військовим майном.

З метою ефективної діяльності військових формувань України необхідна, в першу чергу, розбудова ефективної системи контролю та визначення повноважень суб'єктів контрольної діяльності та законодавчо врегулювати питання щодо реагування на результати контрольних заходів та дотримання і виконання висновків контролю у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альфоров С.М., Ващенко С.В., Долгополова М.М., Купін А.П. Адміністративне право. Загальна частина : [навч. посібник] / С.М. Альфоров, С.В. Ващенко та інш. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 216 с.
2. Армаш Н.О. Керівник органу виконавчої влади: адміністративно-правовий статус / Н.О. Армаш. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2006. – 248 с.
3. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : Підручник для юрид. ВУЗів та фак. / За заг. ред. Ю.П. Битяка. – Х. : Право, 2001. – 528 с.
4. Богдан Н.И. Управление государственной собственностью: [учебное пособие для студентов спец-ти «Государственное управление»] // Минск : БГЭУ, 2006. – 131 с.
5. Бутинець Ф.Ф., Бардаш С.В., Малюга Н.М., Петренко Н.І. Контроль і ревізія: Підручник для студентів ВУЗів спеціальності «Облік і аудит» . – 2-е вид., доп. і перероб. – Житомир. ЖІТІ, 2000. – 512 с.
6. Горшенев В.М., Шахов И.Б. Контроль как правовая форма деятельности / В.М. Горшенев, И.Б. Шахов. – М. : Юридическая литература, 1987. – 176 с.
7. Енциклопедичний словник з державного управління. За ред. Ю.В. Ковбасюк, В.П. Тращинського, Ю.П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
8. Козюбра М.І. Переконавання та примус в радянському праві / М.І. Козюбра. – К. : Наукова думка, 1970. – 152 с.
9. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 46. – Ст. 456.
10. Про Раду Національної Безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 18. – Ст. 108.
11. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України «» від 16.11.1992 р. № 2782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 28. – Ст. 628.
12. Про Збройні сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 9. – Ст. 108.
13. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 13. – Ст. 110.
14. Про правовий режим майна у Збройних силах України : Закон України від 21.09.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 48 – Ст. 407.
15. Про Фонд державного майна України : Закон України від 09.12.2011 р. № 4107-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 2. – Ст. 50.
16. Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі : Закон України від 16.06.2011 р. № 3531-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 4. – Ст. 23.
17. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 20. – Ст. 619.
18. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.
19. Про військову службу правопорядку у Збройних силах України Закон України від 07.03.2002 р. № 3099-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – Ст. 206.
20. Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19.06.2003 р. № 975-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.
21. Про Рахункову палату : Закон України від 11.07.1996 р. № 315/96-ВР // Відомості Верховної Ради України . – 1996. – № 43. – Ст. 212.
22. Про прокуратуру : Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-XII (остання редакція із змінами від 15.07.2015 р. № 1697-18, 578-19) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
23. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1996. – № 30. – Ст. 141.
24. Про Положення про Адміністрацію Президента України : Указ Президента України від 02.04.2010 р. № 504/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/504/2010>
25. Про Положення про Головне контрольно-ревізійне управління України :Указ Президента України від 28.11.2000 р. № 1265/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1265/2000>.
26. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. –К.: «Укр. енцикл.», 2001. – Т. 3: К–М, 792 с.

Паніотов Є. К.,

аспірант

Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука,
перший заступник начальника

Департаменту Інтерполу та Європолу Національної поліції України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО БЮРО ІНТЕРПОЛУ УКРАЇНИ

CONTEMPORARY PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE LEGAL STATUS OF UKRAINIAN INTERPOL NATIONAL CENTRAL BUREAU

У статті на основі теоретичних розробок українських вчених у питанні теоретичного визначення поняття правового статусу розглядаються сучасні актуальні проблеми визначення та нормативного регулювання адміністративно-правового статусу Національного центрального бюро Інтерполу України.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, НЦБ Інтерполу, адміністративно-правове забезпечення, міжнародне співробітництво.

В статье на основе теоретических разработок украинских ученых по вопросам теоретического определения понятия правового статуса рассматриваются современные актуальные проблемы определения и нормативного регулирования административно-правового статуса Национального центрального бюро Интерпола Украины.

Ключевые слова: административно-правовой статус, НЦБ Интерпола, административно-правовое обеспечение, международное сотрудничество.

In the article there are on the base of the theoretical researches of Ukrainian scientists as regards issues of theoretical definition of legal status, the contemporary and relevant problems of definition and legal regulations of administrative legal status of Ukrainian INTERPOL National Central Bureau are considered.

Key words: administrative legal status, NCB INTERPOL, administrative legal maintenance, international cooperation.

Питанням правового статусу суб'єктів адміністративно-правових відносин приділяється неабияка увага в юридичній літературі. Зокрема, як слушно зазначають Ю.С. Шемшученко та Н.М. Пархоменко, правовий статус (лат. status – становище) – сукупність прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб. На їх погляд, в Україні правовий статус визначається Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами, міжнародними договорами України. Зазначається при цьому, що правовий статус юридичних осіб (йдеться, зокрема, про державні органи, підприємства, установи та організації) визначається через їх компетенцію, тобто права і обов'язки цих осіб зафіксовані в чинному законодавстві. На думку вказаних вчених, у концентрованому вигляді їх правовий статус відображається в законах, положеннях, статутах та інших нормативно-правових актах про ці органи, підприємства, установи та організації, а від повноти юридичної фіксації повноважень юридичних осіб залежить ефективність їх діяльності [1, с. 717].

Питання «правового статусу» державних органів розглядаються рядом науковців у тісному взаємозв'язку з теоретичним поняттям державного управління. Так, державне управління це одна з основних функцій держави, яка полягає в забезпеченні виконання законів, організуючого впливу на функціонування найважливіших інститутів суспільства. Як вважає А.А. Пухтецька, державне управління є самостійним видом діяльності органів держави, що характеризується прийняттям рішень виконавчого та

розпорядчого характеру, спрямованих на реалізацію та захист прав та інтересів держави, Українського народу, стимулювання економічного розвитку країни в цілому. Державне управління не тільки здійснюється апаратом держави, а й безпосередньо реалізовується в діяльності органів державної влади, що віднесені до інших гілок державної влади. Здійснення державного управління переважно забезпечується нормами конституційного та адміністративного права, виключні межі та порядок реалізації повноважень органів державного управління прямо закріплюються в статусному законодавстві [1, с. 177].

Н.М. Мужикова тлумачить поняття державного управління як самостійний специфічний вид державної діяльності, який у цілісному вигляді або у вигляді своїх окремих функцій, форм, методів та інших елементів змісту в тому чи іншому обсязі здійснюється практично всіма державними органами, що належать до різних гілок державної влади [2, с. 6]. Первинним системоутворюючим елементом державно-управлінського впливу на суспільство є державний орган. У свою чергу, як продовжує Н.М. Мужикова, погоджуючись з В.Я. Малиновським, завдання та цілі, компетенція, відповідальність, порядок та процедури діяльності державних органів в юридичній науці та науці державного управління отримали назву «правовий статус» вказаних органів [2, с. 9] [3, с. 134]. На підставі цього Н.М. Мужикова визначає, що поняття «правовий статус» – це юридична категорія, що за допомогою застосування наукових

підходів дослідження відображає сутність і зміст правового становища того чи іншого державного органу [2, с. 9]. При цьому йдеться не лише про центральні органи виконавчої влади. Ми, зокрема, поділяємо точку зору Н.М. Мужикової про те, що необхідно розрізняти апарат державного управління як систему органів і «апарат органів», який складається з підрозділів працівників, що організаційно забезпечують основну діяльність відповідних органів, не здійснюючи безпосередньо їхні владні повноваження, тобто їх компетенцію [2, с. 8]. Зокрема, орган держави може мати складну структуру: департаменти, управління, відділи, сектори, тощо, що не є самостійними державними органами, а лише структурними підрозділами [2, с. 10]. Окремо вважали б за доцільне підкреслити, що структурні підрозділи органів державної влади також є суб'єктами адміністративно-правових відносин, про що слушно зазначають В.Б. Авер'янов та О.А. Задихайло [4, с. 63] [5, с. 184–185] і, відповідно, як суб'єкти адміністративно-правових відносин можуть мати певні права та обов'язки у сфері державного управління, сформульовані в адміністративно-правових нормах, і можуть вступати в адміністративно-правові відносини [4, с. 62].

Грунтовне дослідження теоретичного поняття правового статусу здійснив В.Я. Малиновський. Він, зокрема, розглядає поняття «правовий статус» як багатоелементну категорію, що складається з таких основних елементів: завдання та цілі; компетенція, відповідальність, порядок формування та процедури діяльності цих органів. Розкриваючи поняття «правового статусу» та його вищеперелічених елементів, В.Я. Малиновський відзначає, що в дослідженні правового статусу органів державного управління необхідно визначити соціальне покликання відповідних органів, адже різні управлінські рівні визначають і відповідні завдання та цілі (функції), що покладаються на ці органи і, що чим вищий цей рівень, тим складніші завдання необхідно вирішувати органам виконавчої влади [2, с. 378]. Також обов'язковим елементом правового статусу В.Я. Малиновський відмічає необхідність визначення обсягу повноважень, закріпленого за кожним органом виконавчої влади відповідно до покладених на нього завдань і функцій – *компетенції*. Повноваження зазначеним вченим визначаються як закріплені за органом виконавчої влади права і обов'язки, центральне місце і переважну частину яких складають державно-владні повноваження, тобто повноваження щодо прийняття обов'язкових для виконання рішень і забезпечення їх здійснення тими, кому вони адресовані.

Важливим елементом правового статусу В.Я. Малиновський визначає відповідальність – зазначається, що, зокрема, там де є влада, виникає й відповідальність, при цьому чим вищий ієрархічний рівень суб'єкта управління, тим вищим є й ступінь його відповідальності. Зокрема, В.Я. Малиновський зазначає, що відповідальність (окрім політичної) органів виконавчої влади – це певний стан (режим) організаційних відносин між органами, за яким пев-

ний орган (посадова особа) вправі застосовувати заходи дисциплінарної (службової) відповідальності до інших органів (посадових осіб) [2, с. 379].

Такі елементи правового статусу, як *порядок формування* правового статусу і *процедури діяльності* органу державного управління, охоплюють питання підпорядкованості органу, підзвітності, підконтрольності, а також вимагають з'ясувати перелік актів, які видає той чи інший орган у процесі своєї діяльності з метою здійснення своїх повноважень. *Підпорядкованість*, на думку В.Я. Малиновського, – це поняття, що характеризує найвищу організаційну залежність органу нижчого рівня від органу вищого рівня. *Підпорядкованість* може мати різні ступені повноти: *повна підпорядкованість* (підлеглисть) передбачає наявність у вищого органу всіх або переважної більшості важелів керуючого впливу, включаючи вирішення щодо підлеглого органу: установчих питань, визначення правового статусу, кадрових питань, здійснення контролюючих функцій, отримання звітності, застосування заходів відповідальності; *часткова підпорядкованість* – це коли в організаційних відносинах наявні лише деякі із зазначених важелів. Підзвітність і підконтрольність органів виконавчої влади – це певний стан (режим) організаційних відносин між органами виконавчої влади, за яким один орган має перевіряти діяльність іншого, включаючи право скасовувати чи зупиняти дію його актів, а той зобов'язаний надавати необхідні можливості для таких перевірок і звітувати про свою діяльність [2, с. 379].

Розглядаючи питання правового статусу Національного центрального бюро Інтерполу України (далі – НЦБ Інтерполу), ми не можемо не відзначити, що з моменту створення в 1993 році адміністративно-правове регулювання діяльності цього підрозділу в частині визначення його правового статусу зазнавало певних змін. Особливо це стосується останніх років, зокрема після 2014 року, коли активно здійснювалась реформа органів та підрозділів системи Міністерства внутрішніх справ та була створена Національна поліція України. Розглянемо вказане питання докладніше.

НЦБ Інтерполу було створене постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.1993 № 220. Слід при цьому відмітити, що згідно із цією постановою «Міністерство внутрішніх справ України виступає як Національне центральне бюро Інтерполу і для цього в його структурі утворюється «робочий апарат Бюро» [6]. Пунктом 2 указаної постанови також затверджувалось Положення про Національне центральне бюро Інтерполу.

В абзаці 3 пункту 1. цього Положення зазначалось, що «повноваження Укрбюро Інтерполу покладаються на МВС, у рамках якого створюється робочий апарат Бюро». Пунктом 8. цього Положення визначалось, що «Робочий апарат Укрбюро Інтерполу є самостійним структурним підрозділом центрального апарату МВС...». У свою чергу, в абзаці 1 пункту 1. цього Положення передбачалось, що «Національне центральне бюро Інтерполу /Укрбюро

Інтерполу/ представляє Україну в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерполі – та є центром координації взаємодії правоохоронних органів країни з компетентними органами зарубіжних держав щодо ведення боротьби зі злочинністю, що має транснаціональний характер або виходить за межі країни» [6].

Відповідь на питання про місце НЦБ Інтерполу в структурі апарату МВС ми знаходимо в абзаці 5 пункту 1. вищевказаної постанови, де йдеться про статус «керівника робочого апарату Бюро», зокрема, що він «за граничним спеціальним званням, дисциплінарними правами і умовами оплати праці прирівнюється до начальника головного управління Міністерства внутрішніх справ» [6].

У подальші роки адміністративно-правове забезпечення діяльності НЦБ Інтерполу зазнавало вдосконалення. Зокрема, в 1997 році міжвідомчим наказом було затверджено Інструкцію про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів [7], у 2012 та 2014 роках наказами МВС, а в 2015 році після реформування МВС наказом Національної поліції України затверджувались нові положення про підрозділ, приймались й інші нормативно-правові акти.

Про правовий статус НЦБ Інтерполу йдеться, наприклад, у пункті 1.3. згаданої Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів [7], де зазначається: «Підрозділом, на який безпосередньо покладається організація виконання функцій Міністерства внутрішніх справ України як Національного центрального бюро Інтерполу, є робочий апарат Укрбюро Інтерполу. НЦБ забезпечує співробітництво правоохоронних органів України та зарубіжних країн як у цілому, так і в окремих напрямках боротьби із злочинністю...» [7].

Разом із тим після реформування МВС ситуація певним чином змінилась, оскільки НЦБ Інтерполу увійшло в склад Національної поліції України. Так, відповідно до пункту 2 розділу I Положення про Робочий апарат Укрбюро Інтерполу, затвердженого наказом Національної поліції України від 21 грудня 2015 року № 193, «РА Укрбюро Інтерполу є структурним підрозділом апарату центрального органу управління поліції на правах департаменту, який забезпечує реалізацію повноважень Національної поліції України щодо представництва України в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерполі..., а також повноважень НПУ як Національного центрального бюро Інтерполу (далі – НЦБ Інтерполу)...» [8].

У свою чергу, відповідно до підпункту 32) пункту 4 Положення про Національну поліцію, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877, Національна поліція «здійснює представництво та забезпечує виконання зобов'язань України в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерполі» [9].

Тобто на сьогодні, на наш погляд, НЦБ Інтерполу в широкому розумінні – це Національна поліція як центральний орган виконавчої влади, у вузькому – структурний підрозділ апарату центрального органу управління поліцією.

Тут хотілось би зосередити увагу ще на тій обставині, що в законодавстві має місце певна невизначеність щодо офіційної назви НЦБ Інтерполу.

У Статуті Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол (англ. – THE INTERNATIONAL CRIMINAL POLICE ORGANIZATION – INTERPOL), зокрема в статтях 5 та 31-33, йдеться про «Національні центральні бюро», що створюються й функціонують в країнах-членах Організації й забезпечують взаємодію компетентних органів своїх країн з Генеральним секретаріатом Інтерполу та національними центральними бюро інших країн-членів [10].

У згаданій вище Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів значаться, зокрема, назви відповідно «НЦБ Інтерполу в Україні», «НЦБ», «Національне центральне бюро Інтерполу в Україні», «робочий апарат Укрбюро Інтерполу» [7].

В організаційно-штатній структурі МВС до 2015 року, а також у Національній поліції до січня 2017 року підрозділ мав назву «Робочий апарат Укрбюро Інтерполу», який функціонував в Міністерстві та Національній поліції на правах департаменту. Слід відмітити, що інші визначення назви підрозділу, зокрема «Національне центральне бюро Інтерполу в Україні», «НЦБ Інтерполу», «НЦБ» є такими, що в цілому не суперечать законодавству. Наприклад, у листуванні з іноземними колегами, зокрема з Генеральним секретаріатом та національними центральними бюро Інтерполу інших держав, підрозділ представляє себе саме як «національне центральне бюро», або «НЦБ Інтерполу в Україні», відповідно до Статуту організації.

Більш того, із часу створення підрозділу в 1993 році його назва в організаційно-штатних структурах МВС декілька разів змінювалась. Такими назвами, зокрема, були «Робочий апарат НЦБ Інтерполу», «Укрбюро Інтерполу», «робочий апарат Укрбюро Інтерполу» та ін.

Однак на сьогодні, вже в структурі Національної поліції України, наказом Національної поліції від 26.04.2017 № 64 [11] Робочий апарат Укрбюро Інтерполу був реорганізований в Департамент Інтерполу та Європолу Національної поліції України.

У зв'язку із цим, на наш погляд, на даний час особливої актуальності набула гостра необхідність нормативного закріплення адміністративно-правового статусу НЦБ Інтерполу в нормативно-правових актах, що безпосередньо регламентують його діяльність. У таких документах необхідно, зокрема:

по-перше, чітко визначити розуміння та порядок застосування понять «НЦБ Інтерполу» та «Департамент Інтерполу та Європолу»;

по-друге, визначити компетенцію НЦБ Інтерполу, що включає в себе завдання і функції підрозділу та повноваження, що охоплює його права і обов'язки;

по-третє, визначити *порядок формування* правового статусу і *процедури діяльності* Департаменту Інтерполу та Європолу Національної поліції України, що, як зазначалось вище, охоплюють питання

підпорядкованості органу, підзвітності, підконтрольності, а також вимагають з'ясувати перелік актів, які він видає в процесі своєї діяльності з метою здійснення своїх повноважень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. – 1020 с.
2. Мужикова Н.М. Органи виконавчої влади в Україні: правовий статус / Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред. кол.: В.М. Бойко (голова ред.) [та ін.]. – Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – 100 с.
3. Малиновський В.Я. Державне управління. Навчальний посібник / В.Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. та перероб. – К. : Атіка, 2003. – 576 с.
4. Задихайло О.А. Адміністративне право України (Загальна частина) / О.А. Задихайло. – Х. : Право, 2016. – 298 с.
5. Адміністративне право України. Академічний курс / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Юрид. думка, 2004. – 584 с.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.1993 № 220 «Про Національне центральне бюро Інтерполу» // Збірник постанов Кабінету Міністрів України. – 1994. – № 2. – С. 114.
7. Наказ МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Держкомкордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 9 січня 1997 р. № 3/1/2/5/2/2 «Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів» // Юридичний вісник України. – 1999. – № 41 (225) 14-20 жовтня. – С. 10–24.
8. Наказ Національної поліції України від 21 грудня 2015 року № 193 «Про затвердження Положення про Робочий апарат Укрбюро Інтерполу».
9. Положення про Національну поліцію, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2015 року № 877 // Урядовий кур'єр від 06.11.2015 № 207.
10. Устав Международной организации уголовной полиции Интерпола // “Международное публичное право”, Сборник документов, том 2, М.БЕК, 1996 год.
11. Наказ Національної поліції України від 26.01.2017 № 64 «Про затвердження штату апарату Національної поліції».

Резнік О. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету*

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

THE EVALUATION CRITERIA OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN THE FIELD OF FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY

Проаналізовано поняття правоохоронних органів. Виокремлено правоохоронні органи, які забезпечують фінансово-економічну безпеку держави. Запропоновано критерії оцінювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансово-економічної безпеки країни на основі зарубіжного досвіду.

Ключові слова: правоохоронні органи, критерії оцінювання, фінансово-економічна безпека, громадська думка, економічний ефект.

Проанализировано понятие правоохранительных органов. Выделены правоохранительные органы, которые обеспечивают финансово-экономическую безопасность государства. Предложены критерии оценки деятельности правоохранительных органов в сфере обеспечения финансово-экономической безопасности страны на основе зарубежного опыта.

Ключевые слова: правоохранительные органы, критерии оценки, финансово-экономическая безопасность, общественное мнение, экономический эффект.

The concept of law enforcement agencies was analyzed. Law enforcement agencies providing financial and economic security were singled out. The evaluation criteria of law enforcement agencies in the field of financial and economic security were suggested based on the international experience.

Key words: law enforcement agencies, evaluation criteria, financial and economic security, public opinion, economic benefit.

Актуальність питання забезпечення ефективності та результативності діяльності правоохоронних органів, зокрема тих, що забезпечують фінансово-економічну безпеку, сьогодні не потребує доведення. Адже є очевидним, що результатом діяльності будь-якого органу є його економічна ефективність. Питання ефективності діяльності правоохоронних органів є досить важливим, що зумовлено існуючою тенденцією до їх реформування.

Традиційні критерії оцінювання ефективності діяльності певного правоохоронного органу на підставі кількісних показників є неефективними, адже застосування лише статистичних даних призводить до неякісного розслідування злочинних діянь, порушення прав громадян, створення штучних показників розкриття злочинів. У зв'язку із цим виникає необхідність у розробленні нових критеріїв оцінювання діяльності правоохоронних органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку України на основі дослідження зарубіжного досвіду, який дає змогу зробити висновок, що застосування якісно-кількісних критеріїв оцінювання діяльності правоохоронних структур, показників економічного ефекту та громадської думки має високі перспективи забезпечити ефективність і результативність діяльності таких органів.

Питання розробки критеріїв оцінювання діяльності правоохоронних органів входять в коло наукових інтересів певних вчених, зокрема К. Бугайчука, А. Куліша, О. Проневича, І. Охріменка, Р. Хмари та інших. Але до теперішнього часу ще не сформовано

критеріїв оцінювання діяльності тих органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку країни. І, відповідно, метою статті є розроблення критеріїв оцінювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансово-економічної безпеки країни на основі зарубіжного досвіду.

На даний час правоохоронні органи мають вирішальний вплив на формування політики кожної держави та забезпечення її фінансово-економічної безпеки, тому для України важливим є вдосконалення діяльності таких органів, адже вони являються одним із основних суб'єктів системи забезпечення національної безпеки України, яка формує збалансовану державну політику та проводить комплекс узгоджених заходів щодо захисту інтересів держави, зокрема у фінансово-економічній сфері.

Перш ніж обговорювати питання щодо критеріїв оцінювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансово-економічної безпеки країни, потрібно визначити саме поняття правоохоронних органів та виокремити органи, які забезпечують фінансово-економічну безпеку України.

Поняття «правоохоронний орган» є надзвичайно важливим, проте законодавство не дає повноцінного визначення цього поняття. Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 року правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони дер-

жавного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [1]. Як бачимо, законодавець лише перелічує правоохоронні органи, не даючи дефініцію самого поняття.

В окремих актах законодавства надається визначення правоохоронних органів, але воно є занадто широким. Так, відповідно до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» правоохоронні органи – державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [2]. Натомість у Законі України «Про основи національної безпеки України» зазначається, що правоохоронні органи – органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій [3]. Спільним для цих понять є те, що вищевказані органи здійснюють правоохоронні функції, хоча, в той же час, термін «правоохоронні функції» свого законодавчого визначення так і не знайшов.

Забезпечення фінансово-економічної безпеки держави покладено на складний комплекс суб'єктів, зокрема на правоохоронну систему, яка включає органи досудового розслідування. Відповідно, до правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави можна віднести органи Національної поліції, органи служби безпеки, підрозділи податкової міліції Державної фіскальної служби України та Національне антикорупційне бюро, про що свідчать їх завдання та функції [4, с. 148].

Досвід зарубіжних країн засвідчує, що стандартні критерії оцінювання діяльності правоохоронних органів за кількісними показниками є неефективними. Так, у роботі правоохоронних органів Сполучених Штатів Америки, а також інших провідних країн світу статистичні показники майже відсутні, а громадській думці приділяється значна увага, оскільки опитування проводиться незалежними соціологічними установами.

При цьому, громадська думка враховується у:

1) Польщі, що підтверджується рівнем довіри суспільства до поліції, який за останні десять років становить 72-75 % [5];

2) Шотландії, окрім цього, оцінка ефективності поліції підлягає аудиторській перевірці з боку спеціально уповноваженого державного органу [6].

Варто зазначити, що критерії оцінювання мають бути гнучкими. Це зумовлюється необхідністю уникнути випадків, коли орієнтація на досягнення встановлених показників ефективності із часом може почати заважати діяльності певного правоохоронного органу, підмінюючи мету його діяльності метою досягнення цілей ефективності будь-якими засобами й методами.

Основними завданнями критеріїв оцінювання діяльності правоохоронних органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку держави, є: аналіз сприйняття діяльності співробітників пра-

воохоронних органів населенням; оцінювання ефективності діяльності певного правоохоронного органу; дослідження проблем, які виникають під час діяльності таких органів; розробка рекомендацій за результатами оцінювання та їх запровадження.

Застосування лише кількісних показників як критеріїв оцінки діяльності правоохоронних органів є недоречним, адже показує ефективність крізь призму цифр, коли правоохоронець працює на статистичні дані (показник розкриття злочинів, кількість працівників тощо), в результаті чого намагання досягнути планованих результатів породжує службові зловживання, порушення прав людини. Також це призводить до недовіри до правоохоронців із боку населення, доки від них вимагатиметься високий процент розкриття злочинів. Отже, статистика повинна використовуватися не для оцінки ефективності діяльності, а лише для фіксації знань про злочинність, що також унеможливить фальсифікацію статистичних даних.

Головним результатом роботи правоохоронних органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку держави, має бути економічний результат для Державного бюджету України, який полягатиме в поверненні до бюджету всіх рівнів коштів як відшкодування державі збитків завданих неправомірними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Так, під критику політиків, експертів та науковців про низьку ефективність діяльності попав чомусь тільки один правоохоронний орган, що забезпечує фінансово-економічну безпеку держави – Податкова міліція, яка за результатом своєї діяльності компенсувала державі у 2015 році 928,2 млн. грн [7], тоді як на її утримання виділено близько 600 млн. грн. А в Україні, окрім податкової міліції, ще є СБУ, Національна поліція та НАБУ, які в сукупності до Державного бюджету України поклали значно менше коштів, ніж було виділено на їх утримання порівняно з податковою міліцією.

Отже, одним із критеріїв оцінювання діяльності не тільки правоохоронних органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку держави, а й інших правоохоронних органів має бути громадська думка, що відображає рівень довіри населення до правоохоронців.

Проте оцінка ефективності правоохоронної діяльності не має обмежуватися лише показником рівня довіри населення до правоохоронних структур, що згідно з вимогами законодавства вираховується незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Адже до уваги має братися комплекс факторів (як об'єктивних, так і суб'єктивних), що загалом й визначає ефективність діяльності правоохоронних органів в усіх її проявах.

Слушною є думка І. Охріменка, який зазначає, що державний стандарт надання правоохоронних послуг, а отже й оцінка ефективності службової діяльності правоохоронних органів, має передбачати систему кількісно-якісних параметрів, а не лише кількісних [8].

Таким чином, в умовах реформування правоохоронних органів повинна бути переглянута сис-

тема оцінки їх роботи. Ефективність і результативність функціонування правоохоронних структур, які забезпечують фінансово-економічну безпеку під час досудового розслідування, на пряму залежить не лише від того, які завдання будуть поставлені перед відповідними підрозділами, але й за допомогою яких критеріїв відбуватиметься оцінювання їх роботи.

Спираючись на зарубіжний досвід, в Україні мають існувати такі критерії оцінювання діяльності правоохоронних органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку держави:

1) показник дотримання розумності строків, що залежить від складності, категорії справи та інших обставин;

2) показник профілактики та попередження злочинів (рівень залучення правоохоронців до активної служби; види та кількість попереджених злочинів);

3) показник законності (кількість скарг щодо неправомірної відмови у відкритті справ, незакон-

ності закриття справ, зловживання службовим становищем);

4) показник професійності працівників правоохоронного органу;

5) громадська думка, що визначатиме рівень довіри населення до правоохоронців, який би визначався проведеними соціологічними дослідженнями незалежними установами;

6) економічний ефект від їх роботи, що проявляється в тому, скільки коштів виділено на утримання правоохоронців з бюджету і скільки повернуто в результаті здійснення ними своїх повноважень. Це допоможе визначити, наскільки ефективно та результативно вони працюють, чи не завдають шкоди економіці держави. Якщо витрати на утримання таких органів перевищуватимуть доходи від їх діяльності для бюджету, то виникатиме питання про доцільність існування певної правоохоронної структури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
2. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19.06.2003 р. № 975-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 46. – Ст. 366.
3. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
4. Резнік О. Реформування правоохоронних органів в аспекті забезпечення фінансово-економічної безпеки держави / О. Резнік // Науковий журнал Право і суспільство. – 2016. – № 2. – С. 145–151.
5. Хмара Р. Поняття «процент розкриття» у цивілізованих країнах відсутні / Р. Хмара // Рівне вечірнє [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу : <http://rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=034085>.
6. Бугайчук К. Критерії оцінки роботи органів поліції окремих країн / К. Бугайчук // За даними Національної громадської платформи «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність» [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу : http://police-reform.org/articles/kriteriyi_ocinki_roboti_organiv_policiyi_okremih_krayin.
7. Річний звіт Державної фіскальної служби України (за 2015 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sfs.gov.ua/data/material/000/166/229980/2015_12_mesyatsev.pdf.
8. Охріменко І. Показники діяльності правоохоронних органів України: теоретико-прикладний аспект / І. Охріменко // Актуальна юриспруденція [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1338%3A051016-17&catid=165%3A6-1016&Itemid=205&lang=ru

Туркова О. К.,

*аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***РЕЕСТР ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ УПОРЯДКУВАННЯ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ****THE REGISTER AS AN EFFECTIVE TOOL OF STREAMLINING
OF ADMINISTRATIVE SERVICES**

У статті розглянуто основні аспекти проблематики впорядкування адміністративних послуг. Проаналізовано два концептуальні підходи до визначення моделі такого впорядкування. Надано обґрунтування наявних переваг Реєстру адміністративних послуг як сучасної інформаційної системи, покликаної забезпечити як ведення обліку адміністративних послуг, так і відкритий і безоплатний доступ до інформації про них. Звернення до такої моделі забезпечення функціонування інституту адміністративних послуг втілює загальну тенденцію реформування публічного адміністрування на сервісних засадах, невід'ємним елементом яких є політика інформаційної відкритості та зручності.

Ключові слова: адміністративні послуги, Реєстр адміністративних послуг, перелік адміністративних послуг, інформатизація, сервісні засади.

В статье рассмотрены основные аспекты проблематики упорядочения административных услуг. Проанализированы два концептуальных подхода к определению модели такого упорядочения. Предоставлено обоснование имеющихся преимуществ Реестра административных услуг как современной информационной системы, призванной обеспечить как ведение учета административных услуг, так и открытый и бесплатный доступ к информации о них. Обращение к такой модели обеспечения функционирования института административных услуг воплощает общую тенденцию реформирования публичного администрирования на сервисных началах, неотъемлемым элементом которых является политика информационной открытости и удобства.

Ключевые слова: административные услуги, Реестр административных услуг, перечень административных услуг, информатизация, сервисные начала.

The article considers the main aspects of the problem of ordering administrative services. Two conceptual approaches to the determination of the model of such ordering are analyzed. The rationale for the existing advantages of the Administrative Services Register as a modern information system designed to provide both accounting for administrative services and open and free access to information about them is provided. The appeal to such a model for the functioning of the institution of administrative services embodies the general trend of reforming public administration on a service basis, an integral part of which is the policy of information openness and convenience.

Key words: administrative services, Register of administrative services, list of administrative services, informatization, service principles.

Вступ. Інформаційні технології стають ключовим фактором трансформації й оптимізації діяльності державних органів і державних організацій у всьому світі. Їх впровадження дає змогу не тільки підвищити продуктивність праці конкретного службовця на своєму робочому місці, а й якісно змінити порядок взаємодії державного органу з населенням, значно спростивши та прискоривши процедуру звернення за публічними послугами. При цьому для організації взаємодії відомств зі споживачами таких послуг використовуються переважно можливості мережі Інтернет, яка сьогодні є найбільш доступним і поширеним засобом електронної взаємодії та обміну інформацією.

Останнім часом у провідних країнах світу розроблені міжнародні й національні програми адаптації уряду до умов інформаційного суспільства, а найбільш розвинені країни світу реалізували національні програми електронного уряду із застосуванням порталних технологій. Основними цілями таких програм є те, що всі послуги держави мають бути доступні за електронними каналами, успішні урядові портали потребують інтеграції державної інфраструк-

тури, системи, процесів і послуг, а також повинні фокусуватись на потребах громадян [1, с. 55].

Звичайно, перехід до інформаційного суспільства не є можливим без безпосередньої участі державних органів і структур, які вимушені модернізувати свої взаємовідносини з громадянами та бізнесом із метою забезпечення підвищення ступеня задоволеності населення обслуговуванням, інформаційної відкритості, прозорості й підзвітності діяльності органів державного управління, зниження адміністративних бар'єрів для бізнесу. Цей перехід є можливим за умови реалізації комплексної програми інформатизації органів державної влади, спрямованої на створення електронного уряду [2].

У цьому сенсі звернення до впровадження та функціонування Єдиного державного порталу адміністративних послуг та Реєстру адміністративних послуг (далі – Реєстр) видається логічним і правильним кроком, що відповідає загальній тенденції реформування публічного адміністрування на сервісних засадах, невід'ємним елементом яких є політика інформаційної відкритості, економічності та зручності.

Таблиця 1

**Кількість адміністративних послуг
за даними різних джерел**

Джерело, яке наводить дані щодо кількості адміністративних послуг в Україні	Кількість адміністративних послуг
Реєстр адміністративних послуг	1 062
Проект Закону України «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання» [8]	570
Єдиний державний портал адміністративних послуг	582 (громадянам) 983 (бізнесу)

Стаття 16 Закону України «Про адміністративні послуги» передбачає формування Реєстру адміністративних послуг [3].

Відповідно до п. 3 Порядку ведення Реєстру адміністративних послуг, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 57, Реєстр формується з метою ведення обліку адміністративних послуг та забезпечення відкритого й безоплатного доступу до інформації про адміністративні послуги [4].

Звертаючись до академічного тлумачного словника української мови, зазначимо, що слово «облік» розглядається там як «засвідчення, встановлення наявності, з'ясування кількості чого-небудь» [5].

Незважаючи на те, що на Закон України «Про адміністративні послуги» суспільство очікувало досить давно, проблема впорядкування адміністративних послуг залишилась невирішеною. У ч. 2 ст. 5 Закону України «Про адміністративні послуги» лише зазначено, що адміністративні послуги визначаються законом. Далі в ч. 7 ст. 20 цього ж закону зазначено таке: «Кабінету Міністрів України, органам місцевого самоврядування в установленому порядку забезпечити з дня набрання чинності законом про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання, але не пізніше ніж із 1 січня 2013 р., припинення надання підприємствами, установами, організаціями адміністративних послуг».

Метою статті є дослідження й обґрунтування наявних переваг Реєстру адміністративних послуг як сучасної інформаційної системи, покликаній забезпечити як ведення обліку адміністративних послуг, так і відкритий та безоплатний доступ до інформації про них.

Результати дослідження. Варто констатувати, що сьогодні закон про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання досі не прийнято. Переліки адміністративних послуг затверджені постановами Кабінету Міністрів України або наказами органів державної влади.

Як приклад можна навести видання таких підзаконних нормативно-правових актів, як Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної полі-

ції та Державної міграційної служби, і розміру плати за їх надання» від 4 червня 2007 р. № 795 [6], Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру та її територіальними органами адміністративних послуг» від 1 серпня 2011 р. № 835 [7] тощо. Невизначеність із вичерпним переліком адміністративних послуг, які мають надаватись населенню суб'єктами надання адміністративних послуг, призводить до неузгодженості дій між останніми та неповного забезпечення потреб в адміністративних послугах населення. Крім того, такий обсяг зарегульованості життя громадянина свідчить про те, що в Україні надзвичайно складно набути, змінити чи припинити будь-які права й обов'язки. Як наслідок, система надання адміністративних послуг на сучасному етапі її розвитку є непрозорою та такою, що створює перешкоди для звернення громадян за адміністративними послугами.

Варто зауважити, що сьогодні кількість доступних адміністративних послуг у нашій державі, за даними різних джерел, є неоднаковою.

Таким чином, виходячи з положень проекту Закону України «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання», Закону України «Про адміністративні послуги», аналізу даних Реєстру адміністративних послуг та Єдиного державного порталу адміністративних послуг, можна запропонувати певні дані щодо кількості адміністративних послуг (див. таблицю 1).

Сьогодні серед учених-адміністративістів немає єдиної думки щодо необхідності прийняття Закону України «Про перелік адміністративних послуг» за умови функціонування Реєстру адміністративних послуг.

На думку К.А. Фуглевич, яка в дисертаційному дослідженні запропонувала прийняття Закону України «Про перелік адміністративних послуг та адміністративний збір», такий документ повинен:

а) чітко зафіксувати наявні види адміністративних послуг, їх ознаки, критерії та підстави віднесення певного різновиду діяльності до їх числа;

б) безпосередньо закріпити норму про те, що не належать до адміністративних послуг ті види діяльності, які Законом України «Про соціальні послуги» віднесено до соціальних послуг. Також необхідно внести зміни до п. 6 Порядку ведення Реєстру адміністративних послуг та викласти його в такій редакції: «Підставою для внесення відомостей до Реєстру та змін до них, а також виключення відомостей є подання суб'єктами надання адміністративних послуг інформації про адміністративні послуги, що відповідає положенням Закону України «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання»;

в) внести зміни до ч. 6 ст. 12 Закону України «Про адміністративні послуги» та викласти її в такій редакції: «Перелік адміністративних послуг, які надаються через центр надання адміністративних послуг, визначається органом, який прийняв рішення про утворення центру надання адміністра-

тивних послуг, та в межах видів адміністративних послуг, визначених Законом України «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання».

Науковець підтримує також проект вказаного закону, розроблений фахівцями Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (далі – Мінекономрозвитку). К.А. Фуглевич вважає: «У законопроекті втілено класифікацію адміністративних послуг за критерієм їх платності. До безоплатних (без урахування документів дозвільного характеру) віднесено 1 003 послуги. Перелік платних відсутній. Такий крок щодо визначення вичерпного переліку адміністративних безоплатних послуг вважається виправданим, однак лише за умови формулювання узагальнених їх видів, що дасть змогу суб'єктам надання таких послуг оперативно, без обтяжень законодавчими процедурами організувати надання додаткових різновидів адміністративних послуг у межах виділених видів (типів) за погодженням із центральним органом державної виконавчої влади та внесенням до Реєстру адміністративних послуг. Водночас необхідним вважається формування аналогічного переліку узагальнених видів платних адміністративних послуг» [9].

Відмінною є позиція В.П. Тимощука, який вважає проект Закону України «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання» таким, що не відповідає ознакам закону, оскільки є сумнівним із точки зору критеріїв правової визначеності та стабільності. Затвердження Верховною Радою України запропонованого переліку адміністративних послуг (в одній з останніх версій – 249 сторінок тексту, 570 послуг; при цьому в деяких пунктах є ще десятки підпунктів – підпослуг) важко визнати раціональним. Щоденна робота парламенту та, як наслідок, зміна, скасування чи поява нових адміністративних послуг кожного разу потребуватиме внесення відповідних змін до цього переліку-закону.

У разі, якщо зміни до цього переліку будуть вноситись несвоєчасно (не синхронно), це лише спричинить колізії в законодавстві.

Цілі, які очікуються від ухвалення вказаного закону, на думку автора, повинен виконувати Реєстр адміністративних послуг, який веде Мінекономрозвитку. Щоправда, сам Реєстр потребує впорядкування, і саме перелік, який є додатком до законопроекту, має стати основою для створення еталонного Реєстру адміністративних послуг [10].

Підтримуючи позицію науковця, додамо, що вказаний законопроект наразі не спроможний виконувати функцій з дерегуляції. Затвердження законом запропонованого переліку адміністративних послуг не виключає наявності інших де-факто адміністративних послуг, що не потрапляють у цей перелік із різних причин (технічних недопрацювань тощо) та міститимуться в інших нормативних актах. Відсутність таких дій у пропонованому переліку не вплине на можливість їх надання чи ненадання. Адже якщо інший чинний нормативний акт передбачатиме вимогу отримання певних дозволів чи вчинення певних дій, то ця вимога може зникнути лише після скасування такого акта. Тобто ухвалення зазначеного законопроекту не знімає потребу в проведенні дерегуляційних реформ і перегляді й скасуванні конкретних законів, підзаконних актів чи їх окремих норм. Крім того, варто взяти до уваги те, що існують адміністративні послуги органів місцевого самоврядування (наприклад, у Львові – дозвіл на в'їзд у центральну частину міста), які можуть не потрапити до переліку, а тому постане питання про їх легітимність.

Законопроект, на жаль, не містить положень, які змістовно визначають параметри оплати адміністративних послуг. Тобто залишаються прогалини – питання щодо порядку ціноутворення за адміністративні послуги (визначення конкретних розмірів адміністративних зборів), їх верхньої межі, порядку встановлення й перегляду розмірів зборів, порядку їх сплати тощо.

У запропонованому Мінекономрозвитку законопроекті основну увагу треба було б приділяти саме питанням оплати.

Отже, на наше переконання, доцільно припинити роботу над розробленням і просуванням цього законопроекту. Натомість варто зробити таке:

а) максимально впорядкувати Реєстр адміністративних послуг, що перебуває в розпорядженні Мінекономрозвитку. Саме цей Реєстр має відігравати роль еталонного джерела інформації про всі адміністративні послуги, що надаються в державі, їх правове регулювання та розміри плати;

б) зосередитись на впорядкуванні відносин щодо оплати адміністративних послуг, тобто на розробленні й ухваленні Закону України «Про адміністративний збір» (для цього управлінського завдання, очевидно, потрібно коригувати також Закон України «Про адміністративні послуги», який передбачає законодавчу фіксацію та перелік адміністративних послуг). До такого закону доцільно додати перелік базових адміністративних послуг (тих, що користуються найбільшою популярністю серед громадян) із чіткими розмірами плати за їх надання. Ця робота повинна супроводжуватись актуалізацією конкретних розмірів плати за адміністративні послуги.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто констатувати, що проблема впорядкування адміністративних послуг перебуває на низькому рівні. Неналежає законодавче регулювання питань надання адміністративних послуг створює передумови до необґрунтованих видів адміністративних послуг, подібнення адміністративних послуг на окремі платні послуги, встановлення необґрунтовано високих розмірів плати за окремі види послуг тощо. Цілі розвитку нашої держави передбачають створення надійних інституцій та організацій для забезпечення якісного надання адміністративних послуг. Це є невідмінною умовою формування соціально орієнтованого ринку та неухильного зростання добробуту громадян. Тому систематизація переліку адміністративних послуг засобами Реєстру адміністративних послуг може вирішити існуючі проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клімушин П.С. Державна політика в області розвитку інформаційного суспільства в Україні / П.С. Клімушин // Публічне управління: теорія та практика. – 2011. – № 2. – С. 55–58.
2. Баранова О.А. Адміністративні послуги як базовий елемент впровадження електронного урядування / О.А. Баранова, І.М. Попова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.its.kpi.ua/itm/irina/Lists/publications/Attachments/11/Баранов_Попова.pdf.
3. Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5203-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 76. – Ст. 3067.
4. Про затвердження Порядку ведення Реєстру адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/57-2013-%D0%BF>.
5. Облік // Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 5. – 1974. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/oblik>.
6. Про затвердження переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби, і розміру плати за їх надання : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 р. № 795 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/795-2007-%D0%BF>.
7. Деякі питання надання Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру та її територіальними органами адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2011 р. № 835 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/835-2011-%D0%BF>.
8. Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9670069b-aaaf-48c2-b507-659813040408&title=ProektZakonuUkrainiproPerelikAdministrativnikhPoslugTaPlatu-administrativniiZbir-ZaYikhNadannia->.
9. Фуглевич К.А. Адміністративні послуги: поняття, види, процедурне регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / К.А. Фуглевич. – О., 2015. – 237 с.
10. Тимошук В.П. Надання адміністративних послуг у муніципальному секторі : [навч. посібник для посадових осіб місцевого самоврядування] / В.П. Тимошук. – К. : ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. – 124 с.

Чабаненко М. М.,

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ

LEGAL AND ADMINISTRATIVE FRAMEWORK GOVERNING AGRICULTURAL RELATIONS IN UKRAINE

Досліджуються деякі доктринальні погляди та проблеми підвищення ефективності аграрного законодавства, визначаються адміністративно-правові засади регулювання аграрних відносин в Україні.

Ключові слова: аграрне законодавство, аграрні правовідносини, адміністративно-правове регулювання, державне управління, право продовольчої безпеки.

Исследуются некоторые доктринальные взгляды и проблемы повышения эффективности аграрного законодательства, определяются административно-правовые основы регулирования аграрных отношений в Украине.

Ключевые слова: аграрное законодательство, аграрные правоотношения, административно-правовое регулирование, государственное управление, право продовольственной безопасности.

The author examines some doctrinal views and problems of increasing the effectiveness of agrarian legislation, determines the administrative and legal framework for regulating agrarian relations in Ukraine.

Key words: agrarian legislation, agrarian legal relations, administrative and legal regulation, public administration, food security law.

За останні роки вчені і практики стурбовані ослабленням ролі держави в народному господарстві і поглибленням кризи в аграрній сфері України. Не на всі форми і види державного регулювання, які успішно застосовуються нині в розвинених країнах, зокрема в агробізнесі, можна накласти ситуацію, що склалася сьогодні в Україні, оскільки кожна країна має свої економічні, політичні, національні, природні та інші особливості.

Необхідна адаптація накопиченого зарубіжного досвіду державного регулювання аграрної сфери до сучасної української економіки. Державне регулювання аграрної сфери здатне істотно впливати на організацію й ефективність сільськогосподарського виробництва, умови реалізації продовольчої продукції, відтворювальні процеси в агропромисловому комплексі України в умовах ринкової економіки. Очевидною стає відсутність цілісного системного підходу до аналізу ролі держави в аграрній сфері з погляду ринкових відносин. Важливим є подальше дослідження принципово нових підходів до вдосконалення організаційно-економічного механізму державного управління аграрною сферою.

Проте сучасне аграрне законодавство нині є малоефективним, що, як слушно вказує В.І. Семчик, зумовлюється таким: 1) кризовими явищами в економіці України; 2) недостатньою ефективністю законів, якими регламентуються відносини в галузях господарства; 3) недосконалістю державного управління економічними процесами в країні [1, с. 10]; 4) декларативністю і фінансовою незабезпеченістю правових приписів; 5) наявністю колізій і неузгодженостей, нестабільністю, надто частими змінами й доповненнями; 6) розробкою проектів аграрних законів без участі юристів тощо [2, с. 4]. Складовими

елементами ефективності аграрних законів є державна підтримка виробника сільськогосподарської продукції, стабільність закладених у законах правових норм, своєчасність реагування на неефективність законів, конституційність, відсутність дублювання і прогалин у законі, інформованість громадян про закони, механізм реалізації закону [2, с. 4].

Визначення шляхів підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання аграрних відносин стало метою цієї наукової роботи.

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження є наукові джерела представників загальнотеоретичних юридичних наук, зокрема С.С. Алексєєва, М.І. Козюбри, П.О. Недбайла, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, Є.О. Харитонова та ін.; науки аграрного права – М.І. Козиря, О.О. Погрібного, В.І. Семчика, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича, М.В. Шульги, В.З. Янчука та ін.; науки адміністративного права – Т.О. Коломоець, О.Л. Соколенко, Р.С. Мельника та ін.

Предмет аграрно-правового регулювання охоплює широке коло зовнішніх суспільних відносин у сфері виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, виробництва і реалізації продукції рослинництва і тваринництва, надання виробничо-господарських та інших послуг сільськогосподарським товаровиробникам, фінансово-кредитної діяльності суб'єктів аграрного підприємництва, інноваційної діяльності учасників сільськогосподарського виробництва, сільськогосподарської дорадчої діяльності, державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, забезпечення соціального розвитку сільської поселенської мережі [3, с. 28]. Дещо інші види зовнішніх відносин в аграрному праві називає М.І. Козир, наводячи серед них (за характером і змістом) такі:

а) відносини у сфері здійснення права власності рухомим і нерухомим майном, що належить учасникам сільськогосподарського виробництва; б) відносини у сфері державної підтримки сільського господарства; в) договірні; г) податкові; д) деліктні; е) відносини у сфері державного регулювання сільського господарства [4, с. 90].

Організаційно-управлінські відносини складаються у процесі управління виробничо-господарською діяльністю сільськогосподарських підприємств кооперативного і корпоративного типів, державних сільськогосподарських підприємств, а також фермерських та особистих селянських господарств. В організаційно-управлінських відносинах, що входять до предмета аграрного права, чітко простежується їх розподіл на зовнішні і внутрішні. Внутрішні організаційно-управлінські відносини регулюються диспозитивними нормами, а також локальними нормативними актами аграрних господарюючих суб'єктів, що є формою вираження локальних норм права, обов'язкових для учасників аграрних правовідносин. Так, традиційно система внутрішньогосподарського управління сільськогосподарськими підприємствами будується на основі принципів самоврядування, демократії і гласності. Зовнішні ж відносини у сфері державного регулювання діяльністю сільськогосподарських підприємств урегульовані імперативно. Об'єктом правового регулювання у цій галузі є «вертикальні» відносини, в яких становище суб'єктів визначається на основі відомої формули «влади і підпорядкування».

Російський учений М.М. Веденін стверджує, що організаційно-управлінські відносини в аграрному секторі регулюються нормами аграрного та адміністративного права, при цьому останні регулюють лише зовнішні організаційно-управлінські відносини сільськогосподарських підприємств. Внутрішньогосподарські ж організаційно-управлінські відносини є прерогативою аграрного права [5, с. 7].

Загалом аграрні організаційно-управлінські відносини забезпечують оптимізацію процесу сільськогосподарського виробництва за рахунок визначення й усунення неефективних дій у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності, застарілих технологій, способів використання засобів виробництва тощо, підвищуючи на цій основі продуктивність праці і загальну ефективність виробництва [6, с. 52].

Закріплення за державою регулюючих функцій у сфері аграрного підприємництва (нормативно-правове регулювання, реєстрації суб'єктів господарювання, державні закупівлі та підтримка, адміністративні методи управління, моніторинг і прогнозування) є одним із пріоритетних принципів адміністративно-правового регулювання аграрних правовідносин в Україні [4, с. 65].

Як зазначає Г.І. Савченко, принцип пріоритетності розвитку сільського господарства України спрямований на забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, підвищення конкурентоспроможності харчових продуктів та

якості сільськогосподарської продукції, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності, оскільки сільське господарство забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність держави [7, с. 144]. Цей принцип належить до визначальних принципів аграрного права, він становить фундамент усіх його інших принципів. Пріоритетність розвитку сільського господарства серед інших галузей економіки зумовлена тим, що саме сільське господарство виробляє сільськогосподарську продукцію, з якої виготовляються незамінні для життєдіяльності людини продукти харчування.

Вважаємо, що зміст цього принципу становить, зокрема, вимога пріоритетності використання земель сільськогосподарського призначення. Адже у ст. 23 «Пріоритетність земель сільськогосподарського призначення» Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. [8] встановлено, що землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання. Визначення таких земель провадиться на підставі даних державного земельного кадастру. Для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізниць і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних із веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

Аналізований принцип аграрного права включає вимогу пріоритетної державної підтримки аграрних товаровиробників. Це положення знайшло своє закріплення у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. [9], яким визначено, що ця підтримка може надаватися у таких формах: а) цінова підтримка (державні аграрні інтервенції, тимчасове адміністративне регулювання цін, тимчасова бюджетна дотація); б) державна підтримка виробників продукції тваринництва (бюджетна тваринницька дотація); в) інші види державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (державні заставні закупівлі зерна, фінансова підтримка суб'єктів господарювання агропромислового комплексу, дерегуляція українського ринку сільськогосподарської продукції, виділення бюджетних субсидій із розрахунку на одиницю оброблюваних угідь, часткове бюджетне відшкодування вартості висіяного високорепродукційного насіння сільськогосподарських культур, виконання цільових державних програм, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів, боротьбу із шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин і тварин, ведення сільського господарства на радіаційно забруднених територіях тощо). Пріоритетність державної підтримки саме аграрних товаровиробників полягає у тому, що наведені форми такої підтримки передбачені законодавством саме для них і не встановлені для суб'єктів господарювання інших галузей економіки.

У вказаному Законі також містяться норми й щодо такого елемента принципу пріоритетності розвитку сільського господарства, як аграрний протекціонізм. Його слід розглядати як певну систему пільг і привілеїв, що надаються з боку держави вітчизняним аграрним товаровиробникам. В.Ю. Уркевич пропонує аграрним протекціонізмом вважати захист національних аграрних товаровиробників від імпортних виробників, що має полягати у встановленні певних преференцій для перших щодо виробництва й реалізації сільськогосподарської продукції на території України [10, с. 123]. Зміст протекціонізму полягає у тому, що самі заходи державної підтримки надаються виключно вітчизняним виробникам сільськогосподарської продукції.

Аграрне право також має спільні принципи з адміністративним правом, дія яких проявляється під час державно-правового регулювання аграрних відносин (наприклад, це принцип заборони втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування у виробничо-господарську діяльність аграрних товаровиробників).

Одним із різновидів аграрних правовідносин є право продовольчої безпеки, яке врегульовано на таких адміністративно-правових засадах: стабільне забезпечення державою доступності продовольства; забезпечення стійкої продовольчої незалежності держави; гарантування державою належної якості, безпеки та корисності продуктів харчування; забезпечення екологічного благополуччя держави; забезпечення державою ефективного та стабільного функціонування ринку продукції АПК; чітке розмежування повноважень і взаємодії органів державної влади у забезпеченні національної продовольчої безпеки; пріоритетність соціального розвитку сільських територій; урахування обмеженості ресурсів; забезпечення стійких інтеграційних зв'язків між сільським господарством і переробними галузями АПК [11, с. 3].

Аналізуючи відокремлене правове регулювання відносин щодо забезпечення продовольчої безпеки, зазначимо, що сьогодні відповідні норми закріплено у згаданому вже Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. [9] (поняття продовольчої безпеки, правові основи здійснення таких заходів державної підтримки сільського господарства, що впливають і на рівень продовольчої безпеки України, як державні аграрні інтервенції, державні заставні закупівлі зерна та інші, що здійснюються Аграрним фондом), а також у Законах України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. [12], «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. [13], «Про державний матеріальний резерв» від 24 січня 1997 р. [14], «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23 грудня 1997 р. [15], «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р. [16], «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя

населення» від 24 лютого 1994 р. [17]. В аспекті регулювання відносин із виробництва сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, які є основою гарантування продовольчої безпеки, важливі приписи містять Закони України «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р. [18], «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р. [19], «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р. [20], «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 р. [21], «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р. [22] та ін.

Серед підзаконних нормативно-правових актів щодо забезпечення продовольчої безпеки слід назвати постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання продовольчої безпеки» від 5 грудня 2007 р. [23], адже вона безпосередньо торкається гарантування продовольчої безпеки. Названою постановою було затверджено Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, якою встановлено, що індикатори, які характеризують стан продовольчої безпеки держави (регіону), розраховуються за такими основними групами харчових продуктів: хліб і хлібопродукти; картопля; овочі, баштанні; фрукти, ягоди і виноград; цукор; олія; м'ясо і м'ясопродукти; молоко і молокопродукти; риба і рибопродукти; яйця. Індикаторами продовольчої безпеки є: 1) добова енергетична цінність раціону людини, що визначається як сума добутоків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності (граничний (пороговий) критерій становить 2 500 ккал на добу, при цьому 55 відсотків добового раціону повинно забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження); 2) забезпечення раціону людини основними видами продуктів, що визначається як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою; 3) достатність запасів зерна у державних ресурсах, що визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно (граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 17-відсотковий рівень, що відповідає 60 дням споживання); 4) економічна доступність продуктів, що визначається як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств (граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 60-відсотковий рівень); 5) диференціація вартості харчування за соціальними групами, що відстежується у динаміці та розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20 відсотків домогосподарств із найбільшими доходами та вартістю харчування 20 відсотків домогосподарств із найменшими доходами; 6) ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується у динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення;

7) продовольча незалежність за окремим продуктом, що визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку (граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 30-відсотковий рівень). У вказаній Методиці визначення основних індикаторів продовольчої безпеки до цих індикаторів не включено такий важливий показник, як безпечність продуктів харчування для здоров'я людини [24, с. 29–30]. У юридичній літературі додатково пропонується критерієм продовольчої безпеки вважати ступінь раціонального залучення країни до міжнародного розподілу праці [25, с. 202].

Рівень продовольчої безпеки можна вважати оптимальним у разі співвідношення вітчизняного та імпортованого продовольства на ринку у пропорції 7 до 3 (або 70 і 30% відповідно), доводять учені. Отже, у найзагальнішому вигляді продовольча безпека – це «такий стан економіки, коли не менше 70% основних продуктів харчування виробляє вона сама» [26, с. 4–8].

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. [27] було затверджено Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року. Основною метою Програми є забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продо-

вольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності. Серед підзаконних нормативно-правових актів у сфері забезпечення продовольчої безпеки слід назвати й такі, що визначають правовий статус і компетенцію органів державного регулювання у цій сфері, а також постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг» від 13 травня 2009 р. [28], наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Переліку харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів» від 9 листопада 2010 р., зареєстрований у Міністерстві юстиції України 13 грудня 2010 р. [29].

Висновки. Із викладеного очевидно, що правовий інститут державного регулювання сільського господарства є комплексним, включає до свого складу норми різних галузей права. Адміністративно-правове регулювання аграрного сектора економіки становить сукупність заходів щодо визначення системи органів державного управління, які видають цією складовою частиною народного господарства, прийняття і належного виконання аграрних законів і нормативно-правових актів про сільське господарство, закріплення кола повноважень (компетенції) цих органів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності : [монографія] / за ред. В.І. Семчика. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 1998. – 245 с.
2. Семчик В.І. Фактори впливу на рівень ефективності аграрного законодавства України / В.І. Семчик // Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в ХХІ ст. : матер. Міжнар. наук. конф. (27–28 квіт. 2006 р., м. Біла Церква). – Біла Церква : Білоцерків. держ. аграр. ун-т, 2006. – С. 3–7.
3. Носік В.В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти / В.В. Носік // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матер. Всеукр. круглого столу (25 трав. 2012 р.) : зб. наук. пр. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. – К. : Вид. центр НУБіП України, 2012. – С. 28.
4. Козырь М.И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития / М.И. Козырь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – 280 с.
5. Веденин Н.Н. Аграрное право : [учеб.] / Н.Н. Веденин. – М. : Юриспруденция, 2000.
6. Аграрне право України : [підруч.] / В.М. Єрмоленко, О.В. Гафурова, М.В. Гребенюк та ін. ; за заг. ред. В.М. Єрмоленка. – К. : Юрінком Інтер, 2010.
7. Савченко Г.І. Про систему принципів аграрного права / Г.І. Савченко // Проблеми законності / відпов. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «ЮАУ», 2011. – Вип. 116. – С. 139–146.
8. Земельний кодекс України № 2768-III від 25.10.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
9. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України № 1877-IV від 24.06.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.
10. Уркевич В.Ю. Теоретичні проблеми правового регулювання аграрних відносин / В.Ю. Уркевич // Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : [монографія] / за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича. – Х. : Право, 2012. – С. 123–125.
11. Тригуб А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / А.Ю. Тригуб. – Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2012. – 20 с.
12. Про основи національної безпеки України : Закон України № 964-IV від 19.06.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
13. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України № 2982-IV від 18.10.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.
14. Про державний матеріальний резерв : Закон України № 51/97-ВР від 24.01.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 13. – Ст. 112.
15. Про безпечність та якість харчових продуктів : Закон України № 771/97-ВР від 23.12.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 19. – Ст. 98.
16. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України № 1103-V від 31.05.2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 8. – Ст. 35.

17. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України № 4004-ХІІ від 24.02.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
18. Про бджільництво : Закон України № 1492-ІІІ від 22.02.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 21. – Ст. 157.
19. Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України № 37-ІV від 4.07.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 35. – Ст. 258.
20. Про насіння і садивний матеріал : Закон України № 411-ІV від 26.12.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 13. – Ст. 92.
21. Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них : Закон України № 486-ІV від 6.02.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 15. – Ст. 107.
22. Про молоко та молочні продукти : Закон України № 1870-ІV від 24.06.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 47. – Ст. 513.
23. Деякі питання продовольчої безпеки : постанова Кабінету Міністрів України № 1379 від 5.12.2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 93. – Ст. 3405.
24. Уркевич В.Ю. Економічна глобалізація та продовольча безпека України: окремі правові питання / В.Ю. Уркевич // Процеси економічної глобалізації та напрямки модернізації правового господарського порядку в Україні: матеріали круглого столу (м. Харків, 26 квіт. 2012 р.) / редкол. Д.В. Задихайло, В.М. Пашков, В.С. Мілаш. – Харків : Юрайт, 2012. – С. 29–30.
25. Білоусов Є.М. Продовольча безпека держави та її аграрна політика / Є.М. Білоусов // Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : [монографія] / за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича. – Харків : Право, 2012.
26. Ульянченко О.В. Залежність продовольчої безпеки країни від забезпеченості аграрної сфери ресурсами / О.В. Ульянченко // Агросвіт. – 2007. – № 9. – С. 4–8.
27. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : постанова Кабінету Міністрів України № 1158 від 19.09.2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 73. – Ст. 2715.
28. Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг : постанова Кабінету Міністрів України № 468 від 13.05.2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 37. – Ст. 1240.
29. Про затвердження Переліку харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів : наказ Міністерства охорони здоров'я України № 971 від 9.11.2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 98. – Ст. 3506.

Шевчук О. М.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права і адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАРКОКОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION DRUG CONTROL IN UKRAINE AND WAYS OF THEIR SOLUTION

У статті розкриваються проблеми правового регулювання державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та шляхи їх вирішення. Розглядаються пропозиції щодо внесення змін і доповнень в законодавчі та нормативно-правові акти, що регулюють здійснення наркоконтролю.

Ключові слова: державний контроль, обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, удосконалення законодавства, проблеми правового регулювання.

В статье раскрываются проблемы правового регулирования государственного контроля за оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, пути их решения. Рассматриваются предложения по внесению изменений и дополнений в законодательные и нормативно-правовые акты, регулирующие осуществление наркоконтроля.

Ключевые слова: государственный контроль, оборот наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, усовершенствование законодательства, проблемы правового регулирования.

In the article the problems of legal regulation of state control over turnover of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors and their solutions. Considers proposals for changes and amendments in legislative and normative-legal acts regulating the implementation of drug control.

Key words: state control in narcotic drugs, psychotropic substances and precursors, improvement of the legislation, problems of legal regulation.

Поширення наркоманії, як у світі, так і в Україні, є однією із найгостріших суспільних проблем, нерозв'язання якої призводить до заподіяння шкоди здоров'ю людини. За даними Управління ООН із наркотиків і злочинності, у світі у 2010 р. нараховувалося близько 230 млн. людей [1, с. 5], а вже у 2013 р. – 246 млн., які мали досвід вживання наркотичних засобів чи психотропних речовин [2]. Станом на 2016 р. 110 млн. осіб зловживають ними і 25 млн. страждають наркотичною залежністю [3]. У Всесвітній доповіді ООН про наркотики за 2010 р. підкреслюється, що за споживанням опіатів Україна посідає 3-тє місце в Європі [4].

В Україні у сфері контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів інтенсивно набуває актуальності проблематика щодо неефективної діяльності органів виконавчої влади, низького рівня їх міжвідомчої координації і практичної взаємодії, відсутності належного контролю за виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, відпуском, обліком, перевезенням і пересиланням таких засобів, речовин і прекурсорів. Спостерігається значне збільшення чисельності осіб, що вживають наркотичні засоби або психотропні речовини без медичних показань.

Окремим питанням правового регулювання державного контролю приділяли увагу українські та зарубіжні вчені, зокрема В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, В.М. Горшеньов, М.С. Студенікін, І.Б. Шахов та ін. Вивченням деяких аспектів державного контролю за обігом нарко-

тиків займалися В.А. Тимошенко [5], В.М. Юдін [6], О.Ю. Абрамов [7], О.М. Насонов [8] та ін. На жаль, дослідження проблем правового регулювання державного контролю у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів докладно не здійснювались.

Метою статті є дослідження проблем правового регулювання державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів в Україні та шляхи їх вирішення.

Однією із важливих проблем правового регулювання державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів є те, що не всі норми національного законодавства адаптовані до вимог законодавства Європейського Союзу. На наше переконання, правову конструкцію «адаптація законодавства державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» слід розуміти як процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у сфері контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у відповідність з *acquis communautaire* [9, с. 23]. Відзначимо, що у 2014 р. український парламент ратифікував Угоду про асоціацію України і ЄС [10]. У зв'язку з цим виникла потреба адаптувати національне законодавство у сфері контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів до вимог ЄС. Із 2013 р. в Україні функціонує Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року [11], яка частково адаптує вітчизняне

законодавство до вимог ЄС у рамках асоційованого членства. Однак упровадження її положень ведеться надто повільно, а в деяких напрямках навіть неефективно.

Перейдемо до термінології, яка потребує певного коригування і доповнення. На наш погляд, потребує урегулювання розмежування термінів «наркотичні засоби» (ст. 1) [12], «наркотичні лікарські засоби» [11; 13] і «наркотичні (психотропні) лікарські засоби», адже базові терміни мають бути зрозумілими, точними, коректними, не повинні трактуватися двояко. Під час розмежування вищенаведених категорій більш вдалим вбачається застосування загальної для цих понять конструкції «лікарські засоби, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори».

Потрібно враховувати також, що згідно зі ст. 1 Закону України «Про лікарські засоби» № 60/95-ВР від 15 лютого 1995 р. лікарський засіб – це будь-яка речовина (або комбінація речовин – одного або декількох активних фармацевтичних інгредієнтів та допоміжних речовин), яка має певні властивості й призначена для лікування (або профілактики) захворювань у людей, чи будь-яка речовина (або комбінація речовин – одного або декількох активних фармацевтичних інгредієнтів та допоміжних речовин), яка може бути призначена для запобігання вагітності, відновлення, корекції чи зміни фізіологічних функцій у людини шляхом здійснення фармакологічної, імунологічної або метаболічної дії або для встановлення медичного діагнозу. У вказаному Законі зазначено, що наркотичні лікарські засоби – це лікарські засоби, які згідно із законодавством віднесені до наркотичних [13].

Пропонуємо внести доповнення до Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» № 60/95-ВР від 15 лютого 1995 р. [12], а саме його ст. 1 доповнити дефініцією конструкції «лікарські засоби, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»: це лікарські засоби, які у своєму складі містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, внесені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, мають певні властивості та призначені для використання у медичній практиці.

Невирішеним залишається питання розуміння терміна «наркотики», який на законодавчому рівні не розкривається, незважаючи на те, що його включено до змісту міжнародних правових та інших нормативних документів, наукової і навчальної юридичної літератури, ним оперують учені, правознавці, населення, він є предметом низки дисертаційних досліджень. У Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року визначено, що наркотики – це хімічні речовини рослинного або синтетичного походження, які викликають зміну психічного стану людини, систематичне вживання яких формує залежність від них; наркотиками у широкому значенні є наркотичні засоби, психотропні речовини, їхні аналоги і прекурсори, обіг яких регулюється законодавством [11].

Серед практичних працівників контролюючих і правоохоронних органів тлумачення цього терміна значною мірою є довільним. Під наркотиками розуміються речовини, споживання яких викликає наркотичне сп'яніння і призводить до хворобливої залежності організму людини. Більшість таких суб'єктів вважає, що поняття «наркотики» й «наркотичні засоби» є синонімами, що застосовуються у науковому (медичному) або нормативному розумінні, а в повсякденному спілкуванні можна оперувати терміном «наркотики». Але ж, як відомо, будь-яка невизначеність у тлумаченні юридичного значення загальнозжованих термінів завжди призводить до різного розуміння їхнього змісту з боку правозастосування і суб'єктів правового впливу. У зв'язку з вищевказаним вважаємо за доцільне до ст. 1 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» № 60/95-ВР від 15 лютого 1995 р. [12] внести доповнення такого змісту: «наркотики – це хімічні речовини рослинного чи синтетичного походження, що викликають зміну психічного стану людини, систематичне вживання яких формує залежність від них; наркотиками у широкому значенні є наркотичні засоби, психотропні речовини, їхні аналоги і прекурсори, обіг яких регулюється законом».

У нормативно-правовому регулюванні невирішеним залишається питання віднесення наркоманії до соціально небезпечних хвороб в Україні. А тому потрібно внести зміни до наказу МОЗ України «Про затвердження Переліку особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб» № 133 від 19 липня 1995 р. [14], у якому передбачити категорію «особливо соціально-небезпечні хвороби» і включити до неї таке захворювання, як наркоманія.

Низка проблем виникає, зокрема, й під час реалізації заходів державного контролю щодо засобів і речовин, які мають властивості змінювати психіку й поведінку людини та не включені до наявних переліків, а саме до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [15] і Переліку отруйних та сильнодіючих лікарських засобів [16]. Проте швидка поява речовин, що мають властивості змінювати психіку, поведінку людини й викликати залежність, практично не дає можливості внести їх до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Складність полягає ще й у тому, що на законних підставах названі засоби й речовини не є протизаконними, а тому й відповідальності за їх немедичне споживання не існує. Як уже відомо, такі засоби і речовини мають назву «нові психоактивні речовини», до яких також застосовується інша назва – «нові потенційно небезпечні психоактивні речовини».

На наше переконання, в Україні на законодавчому рівні застосування поняття «нові потенційно небезпечні психоактивні речовини» дозволить чітко визначити об'єкт правового регулювання і виключити віднесення до нього таких речовин, як тютюн, алкоголь, нікотин та інших, що широко вживаються людиною як об'єкти цивільного обігу. Саме цим

пояснюється необхідність доповнити положення ст. 1 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» № 60/95-ВР від 15 лютого 1995 р. таким текстом: «нові потенційно небезпечні психоактивні речовини – це речовини синтетичного або природного походження, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, обіг яких в Україні тимчасово заборонено; обіг нових потенційно небезпечних психоактивних речовин – це виробництво, виготовлення, переробка, зберігання, перевезення, пересилання, придбання, використання, ввезення на територію України, вивезення з її території, а також збут нових психоактивних речовин». Водночас внесення запропонованих вище змін на практиці може бути результативним, тільки якщо уповноважені органи, здійснюючи державний контроль за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, будуть зобов'язані оперативно реагувати на появу в обігу цих нових потенційно небезпечних психоактивних речовин і матимуть право, приміром, ввести тимчасову заборону їх обігу.

Одночасно з цим із метою забезпечення виконання припису про обмеження обігу вищевказаних препаратів, а також здійснення реального державного контролю за їх обігом необхідно передбачити як стримуючий чинник заходи відповідальності, а саме адміністративну відповідальність за їх незаконне споживання. Цим пояснюється потреба внесення відповідних доповнень до ч. 1 ст. 44 КУпАП: після слів «психотропних речовин» помістити: «та нові потенційно небезпечні психоактивні речовини...» [17].

Важливою залишається проблема щодо ускладненого доступу до лікарських засобів, які містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, з метою лікування, а також для інших громадян України в разі такої потреби. Її можна розглядати як порушення конституційного права людини на охорону здоров'я і медичне забезпечення. Ця ситуація зумовлена таким: 1) заформалізованістю процедури використання певних категорій лікарських засобів, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, й виписування рецептів на них; 2) віддаленістю лікувальних установ від пацієнта, особливо в сільській місцевості; 3) несвоєчасним і недостатнім отриманням знеболюючих препаратів пацієнтами, які їх потребують; 4) недостатньою кількістю у регіонах аптек, що провадять діяльність, пов'язану з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів тощо. Чинні нормативно-правові акти у сфері охорони здоров'я не забезпечують основної мети лікарських препаратів, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, тобто повного тамування болювого синдрому у хворих, зокрема й у пацієнтів, які потребують паліативної допомоги.

Не менш важливою проблемою також є підривлення рецептів на препарати, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, або взагалі їх відпуск з аптек без рецепту. У подібних

випадках доцільно запропонувати такі підходи, як утілення у практику безпаперових технологій. Для цього під час проведення хворим замісної підтримувальної терапії можна передбачити форму електронного рецепта лікаря для відпуску таких лікарських засобів. Це дозволить зменшити витрати державних органів на друкування бланків рецептів, кількість перевірок і наявність журналів, що ведуться у закладах охорони здоров'я й аптеках, а також знизити число правопорушень. Суть нововведення полягає у тому, що хвора на наркоманію особа отримує рецепт у формі електронного документа, підписаного електронним цифровим підписом лікаря, що дозволяє аптеці відпустити такий лікарський засіб конкретному хворому. Наявна база хворих, які отримують замісну підтримувальну терапію, повинна містити перелік закладів охорони здоров'я; медичних працівників, які мають право призначати лікарські засоби, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори; аптечні заклади, які їх відпускають.

Крім того, треба наголосити, що ст. 21 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» № 62/95-ВР від 15 лютого 1995 р. [18] не відповідає вимогам міжнародно-правових актів: пп. С п. 4 ст. 3 Конвенції 1988 р., у якому закріплено, що «в певних випадках щодо незначних правопорушень Сторони можуть передбачити як альтернативу засудженню або покаранню такі заходи, як перевиховання, відновлення працездатності або соціальна реінтеграція, а також, якщо правопорушник є наркоманом, – його лікування і наступне спостереження за ним» [19] і ст. 14 Декларації про керівні принципи скорочення попиту на наркотики: «з метою сприяння соціальній реінтеграції правопорушників, які зловживають наркотиками, в тих випадках, коли це доречно і узгоджується з національними законами і політикою держав-членів, урядам слід розглянути питання про те, щоб у якості альтернативи засудження або покарання або в додаток до покарання застосовувати до осіб, які зловживають наркотиками, заходи, спрямовані на лікування, виховання, подальше спостереження, реабілітацію і соціальну реінтеграцію» [20]. У разі лікування наркозалежних осіб доцільно передбачити збереження за ними місця роботи або навчання у період проходження примусового лікування, якщо особа проходить його вперше.

Крім того, ст. 14 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» № 62/95-ВР від 15 лютого 1995 р. [18] не відповідає вимогам Рекомендації Ради 2003/488/ЄС «Про запобігання і зменшення шкоди здоров'ю, пов'язаної із наркотичною залежністю» від 18 червня 2003 р. щодо надання доступу наркотичнозалежним особам, які перебувають у місцях позбавлення волі, до цих послуг поза межами таких місць у спосіб, який не підриває постійних і загальних заходів із попередження надходження наркотиків до місць

позбавлення волі [21]. На нашу думку, потрібно доповнити ч. 4 ст. 14 цього Закону таким текстом: «Лікування залежності від наркотичних засобів або психотропних речовин осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, здійснюється у закладах охорони здоров'я, що надають медичну допомогу засудженим, за наявності ліцензії центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, на такий вид діяльності». З метою втілення у практику зазначеної норми треба розробити й впровадити спільний нормативно-правовий акт МОЗ і Мін'юсту України, який урегулював би надання замісної підтримувальної терапії хворим на наркоманію засудженим особам в установах виконання покарань.

За сучасних умов для забезпечення здійснення державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, який провадить держава й суспільство, необхідна багаторівнева система організації взаємодії і координації суб'єктів, що його забезпечують, та чіткий розподіл

між ними їхніх контрольних повноважень. Для ефективного розподілу контрольних повноважень між суб'єктами державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів пропонується прийняття законопроекту «Про організацію здійснення контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів».

Таким чином, основними шляхами вдосконалення законодавства з питань державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів є: а) перегляд обсягу компетенції контролюючих суб'єктів з метою його коригування для забезпечення гарантування прав підконтрольних суб'єктів і звуження обсягу дискреційних повноважень посадових осіб; б) оптимізація порядку реалізації повноважень контролюючих суб'єктів для забезпечення принципу правової визначеності контрольних правовідносин; в) посилення адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Всемирный доклад о наркотиках. 2012 г. / Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк. – 2012. – 143 с.
2. Всемирный доклад о наркотиках 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unodc.org>.
3. Всемирный доклад о наркотиках 2016 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unodc.org>.
4. Всемирный доклад о наркотиках 2010 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/drug2010.pdf>.
5. Тимошенко В.А. Екологічна спрямованість державного контролю за наркотиками: кримінологічні проблеми : [монографія] / В.А. Тимошенко. – К. : Логос, 2012. – 139 с.
6. Юдин В.Н. Правовые основы формирования и деятельности органов по контролю за оборотом наркотиков: теоретико-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.Н. Юдин. – М., 2011. – 192 с.
7. Абрамов А.Ю. Совершенствования механизма регулирования оборота наркотических наркотических средств и психотропных веществ в Российской Федерации : дис. ... докт. мед. Наук : спец. 14.02.03 / А.Ю. Абрамов. – М., 2015. – 316 с.
8. Насонов А.Н. Административно-правовое регулирование оборота наркотических средств и психотропных веществ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12. 00. 14 / А.Н. Насонов. – М., 2008. – 202 с.
9. Шевчук О.М. Адміністративно-правове регулювання державного контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.М. Шевчук – Харків, 2016. – 41 с.
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною : міжнар. док. від 27.06.2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Ст. 2125.
11. Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України № 735-р від 28.08.2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 76. – Ст. 2829.
12. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України № 60/95 – ВР від 15.02.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 60.
13. Про лікарські засоби: Закон України № 123/96 від 04.04.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 22. – Ст. 86.
14. Про затвердження Переліку особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб : наказ МОЗ України № 133 від 19.07.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=383>.
15. Про затвердження Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : постанова Кабінету Міністрів України № 770 від 06.05.2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – Ст. 789.
16. Про затвердження Переліків отруйних та сильнодіючих лікарських засобів : наказ МОЗ України № 490 від 17.08.2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 67. – Ст. 2594.
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України № 8073-Х від 7.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
18. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Закон України № 62/95-ВР від 15.02. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 62.
19. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин : міжнар. док. від 20.12.1988 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_096.
20. Декларація про керівні принципи скорочення попиту на наркотики : міжнар. док. від 10.06.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_347.
21. Про запобігання та зменшення шкоди здоров'ю, пов'язаної із наркотичною залежністю : Рекомендація Ради 2003/488/ЄС : міжнар. док. № 2003/488/ЄС від 18.06.2003 р. // Офіційний вісник ЄС. – 2003. – L. 165. – С. 31.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.2

Бойченко В. П.,
асистент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF CRIMES AGAINST MORALITY: CONCEPTUAL BACKGROUND

У статті показано, що антропологічний вимір злочинів проти моральності вимагає від сучасних дослідників не лише зосередження на проблематиці догматичного аналізу норми (суто кримінально-правовий підхід) чи аксіологічної оцінки існування та буття норми (кримінологічний або соціологічний підхід), а й інтегративного динамічного аналізу сутності та буття норми загалом як самоорганізованого правового явища. З'ясовано, що кримінально-правові заборони кореспондують із поширеністю дозволу на злочинну поведінку або на зловживання правом серед населення. Відповідність кримінально-правової заборони оцінці такої заборони в населення робить закон ефективним, інакше мова йде про розповсюдження аномії й правового хаосу, що відображається в правовому нігілізмі населення.

Ключові слова: антропология злочину, злочини проти моральності, інтегративний підхід.

В статье показано, что антропологическое измерение преступлений против нравственности требует от современных исследователей не только сосредоточения на проблематике догматического анализа нормы (уголовно-правовой подход) или аксиологической оценки существования и бытия нормы (криминологический или социологический подход), но и интегративного динамического анализа сущности и бытия нормы в целом как самоорганизованного правового явления. Выяснено, что криминально-правовые запреты корреспондируют с распространенностью смысловых разрешений на преступное поведение или на злоупотребление правом среди населения. Соответствие уголовно-правового запрета оценке такого запрета у населения делает закон эффективным, иначе это приводит к распространению аномии и правового хаоса, что отображается в правовом нигилизме населения.

Ключевые слова: антропология преступления, преступления против нравственности, интегративный подход.

The anthropological dimension of crimes against morality requires modern researchers focusing not only on the issue of dogmatic analysis rules (purely criminal law approach) or axiological assessment of the existence and being normal (criminological or sociological approach), but on integrative dynamic analysis of the essence and generally being the norm in a self-organizing legal phenomenon. It was found that criminal prohibition corresponds with prevalence permission for criminal behavior or abuse of the law among the population. Compliance criminal law prohibition assessment of such a prohibition in law making people effective, otherwise it comes to anomie and dissemination of legal chaos that appears in the legal nihilism of the population.

Key words: anthropology of crimes, crimes against morality, integrative approach.

Кримінально-правова антропология, на відміну від сталих уявлень у цій галузі, що пов'язують її існування з позитивістськими методами Ч. Ломброзо, — це приватна кримінально-правова теорія, яка вивчає співвідношення особистості й кримінального права, особистість як об'єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості й кримінального права як засобу втілення цих цінностей у суспільне життя, прав людини та їх юридичного захисту кримінально-правовими заходами.

Відомо, що саме розуміння сенсів злочину та злочинного є певною передумовою криміналізації або прихованої декриміналізації діяння, оскільки частота розповсюдженості правопорушення та його моральна дозволенисть для пересічних громадян роблять неефективною будь-яку кримінальну заборону. В остаточному вигляді справа буде йти про розповсюдженість злочинної поведінки як такої, що дозволяється більшістю суспільства та веде до тотального колапсу інститутів влади й громадян-

ського суспільства. Водночас принцип солідарності розкриває уявлення населення й держави про місце певних заборон у життєдіяльності суспільства та пов'язаний із принципом поважання. Відповідно, злочинність в антропологічному вимірі стає універсальною проблемою, що є елементом способу життя окремих осіб (професійні злочинці), соціальних груп (організовані угруповання, білокомірцева злочинність) чи держави загалом (тоталітарна держава).

Виключно моральні норми, вочевидь, не можуть бути первинною основою формування кримінально-правових заборон, а лише частково доповнюють упорядковані системи кримінальної відповідальності за порушення табуованих заборон. Саме на таких обмеженнях сформувалось поняття злочину як вчинку, який є крайнім проявом негативної щодо суспільства й суспільних цінностей активності.

Відомо, що загальна проблематика кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності досліджувалась у працях таких

учених, як Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, В.О. Владіміров, П.І. Гришаєв, П.Ф. Грішанін, І.М. Даньшин, В.Т. Дзюба, С.Ф. Денисов, О.С. Капінус, І.Я. Козаченко, В.С. Комісаров, О.І. Коробєєв, О.В. Куделіч, В.В. Кузнецов, В.М. Куц, І.П. Лановенко, В.А. Ломако, Г.І. Піщенко, Ю.Є. Пудовочкін, М.І. Трофимов, А.П. Тузов, В.І. Тютюгін, А.Є. Шалатін, С.С. Яценко та інші.

Із цієї тематики були захищені кандидатські дисертації В.В. Вітвицькою «Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх (2002 р.), О.П. Рябчинською «Боротьба з розповсюдженням порнографічних предметів і творів, що пропагують культ насильства і жорстокості» (2003 р.), А.В. Ландіною «Кримінально-правова охорона моральності в Україні» (2005 р.), Н.О. Горб «Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз» (2005 р.), П.П. Сердюком «Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості» (2005 р.), В.В. Дзундзою «Кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність» (2005 р.), Л.С. Кучанською «Поняття та система злочинів проти моральності в кримінальному праві України» (2007 р.), Л.В. Плотніковою «Кримінальна відповідальність за організацію занять проституцією» (2010 р.), І.О. Бандуркою «Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків» (2010 р.), С.Г. Куліком «Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти моральності» (2016 р.). В.В. Кузнецовим у 2013 р. було захищено докторську дисертацію «Кримінально-правова охорона злочинів проти громадського порядку та моральності». Більшість вказаних наукових розвідок мали суто догматичний, позитивістський характер, хоча сама сутність злочинів проти моральності потребує іншого.

Антропологічний аналіз кримінально-правової норми в процесі вивчення генези й стану норми повинен виявити новелізацію норми, її відповідність ідеології кримінального закону, адекватність правової форми та ефективність обмежень [1]. На нашу думку, злочини проти громадського порядку й моральності мають виключно антропологічний характер виникнення та розвитку. Злочини проти моральності в цілях нашого дослідження можна визначити як умисні суспільно-небезпечні посягання на моральні основи життя суспільства, взяті під охорону законом про кримінальну відповідальність.

З утилітарно-прагматичної позиції дослідник Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) чи окремої групи злочинів, використовуючи антропологічний метод під час аналізу норми, ідеології, правовідносин, повинен за допомогою інтерв'ю, опитування, спостереження, фіксації матеріалу, а також шляхом поєднання нормативного й процесуального аналізу з'ясувати особливості нормативної інтерпретації діяння, учасників правовідносин, співвідношення настанов законодавця та кри-

мінально-правової доктрини, експертів, особливості життєдіяльності норми в правовому полі (судовий процес тощо), її обізнаність показниками правової культури та втіленість у правовій соціалізації.

Співвідношення міри свободи та заходів несвободи, відповідальності з'ясовується в процесі генетичного аналізу формування норми (системи норм) і якісного аналізу існування норми, поєднаного з формально догматичним аналізом останньої. Значні зміни, які відбуваються у світі у зв'язку з процесами глобалізації, перманентні реформи, що проводяться в нашому суспільстві, уточнення або зміна ідеологічних пріоритетів і цінностей призводять до певної невизначеності як основ суспільної моральності, так і особистої моралі, що останнім часом дуже часто негативно проявляється в нашому суспільному житті. Загалом можна зазначити, що проблема захисту духовних і моральних підвалин суспільства, моралі кожної людини може бути віднесена до найбільш важливих елементів нашого буття. Свобода ніколи не буває безмежною, у зв'язку із чим усі питання її обмеження – це питання буття свободи, буття людини, дослідження яких неминуче приводить до питань права й моралі, питань, що пов'язані з існуванням феномена злочинів проти моралі та моральності.

Захист суспільної моралі полягає в здійсненні діяльності органами державної влади й місцевого самоврядування, у тому числі за участю громадських організацій, спрямованої на попередження та недопущення розповсюдження продукції й показу видовищних заходів, які завдають шкоди суспільній моралі (недопущення пропаганди расової й національної ворожнечі, фашизму, неофашизму, українофобії, ксенофобії, антисемітизму, нетерпимості та насильства, образи нації чи особи за національною ознакою тощо), а також у здійсненні регулювання обігу продукції сексуального та еротичного характеру, продукції, що містить елементи насильства й жорстокості, показу видовищних заходів еротичного характеру з метою уникнення їх доступності неповнолітнім. Необхідність реагування держави в цих питаннях зумовлена існуванням у суспільстві відповідних соціально-економічних, політичних та етико-культурологічних передумов. У новому КК України 2001 р. злочини проти моральності (ст. 297–304) та громадського порядку (ст. 293–296) фактично вперше за всю історію розвитку вітчизняного кримінального законодавства набули такого об'єднання в системі його Особливої частини (Розділ XII «Злочини проти громадського порядку та моральності»).

Повернення до витоків формування права, якими є культура в різних формах свого існування, забезпечує формування праворозуміння нового, сучасного рівня, здатного задовольнити як теорію, так і практику застосування права [2]. Визначення обраного напрямку комплексного дослідження сучасного праворозуміння вимагає звернення до аналізу правових реалій, без змістовних характеристик яких подальше дослідження втрачає методологічне підґрунтя. Варто вказати також на продуктивність ідей А.В. Козаченко

[3] щодо того, що кримінальне право та форми його існування являють собою окрему систему артефактів, за якими може бути визнаний не лише власне правовий, а й культурологічний характер.

Режим реалізації права прямо пропорційний рівню як правової культури, так і загальної культури. Це питання набуває особливого змісту в умовах реформування сучасної правової системи України, яке спрямоване на адаптування до власних соціальних умов кримінально-правових встановлень, що формувались в інших соціальних передумовах. Вочевидь, дискусійність питань антропологічних коренів регуляції злочинів проти моральності постає із запозичення авторами КК України 2001 р. різних за формою та змістом деліктів, що об'єднані у відповідний розділ, уперше з'явившись у вітчизняному кримінальному праві. Від визначеності цього питання залежить рівень правопорядку, оскільки «чужі» правові встановлення, не адаптовані до власного соціального середовища, або ігноруються, або відверто порушуються на підставі незрозумілості мети їх застосування для суб'єктів права (криміналізація й декриміналізація проституції в ч. 1 ст. 303 КК України 2001 р.).

Історично теза соціальної значущості особистісних проявів визначала характеристики злочинів проти моральності: від абсолютизації колективного суб'єкта до визначення значущості позицій окремих потерпілих. Девальвація традиційних духовних основ у вигляді релігійних і моральних ідеалів, позитивної правосвідомості створює обстановку загостреної соціальної напруженості на всіх рівнях соціокультурних відносин у суспільстві, що сприяє зародженню й розвитку деструктивних початків у всіх інших сферах громадського життя.

Моральність у кримінально-правовому сенсі – це суспільні відносини, які формуються та розвиваються в суспільстві задля забезпечення шанобливого ставлення одних людей до інших, сором'язливості, поваги до загальнолюдських цінностей, що утвердились у суспільстві, недотримання яких особою призводить до громадського осуду та впливає на рівень культурного й духовного розвитку її як особистості [4].

Структура відносин моральності як об'єкта кримінально-правової охорони включає в себе такі елементи:

а) безпеку (збереженість) історико-культурної спадщини як сукупності найбільш значимих матеріальних носіїв духовності, що являє собою результат дії системи організаційних, юридичних та інших заходів, спрямованих на недопущення знищення, руйнування чи пошкодження культурних цінностей, їх незаконного обігу у вигляді протиправного переходу права власності;

б) безпеку моральних основ суспільства як систему захисту від руйнування національного менталітету українського народу у вигляді моральних основ нації, заснованих на них традицій і звичаїв, уявлень про справедливість, добро та рівність тощо;

в) релігійну безпеку особистості й суспільства як стан політико-правової захищеності та соціаль-

ної стабільності релігійних відносин, у тому числі свободи совісті й віросповідання, невтручання держави та будь-кого в справи церкви, неприпустимість поширення в Україні деструктивних культів, діяльності тоталітарних сект тощо.

Стан моральності загалом і названих її окремих сегментів визначається сукупністю низки факторів, у тому числі станом та умовами, які забезпечують збереження й захист морального потенціалу народу, що спирається на свої традиційні ідеали.

Функцію кримінально-правової охорони моральності від злочинних посягань виконує сьогодні така система норм кримінального закону:

1) норми, покликані забезпечити збереження пам'яток – об'єктів культурної спадщини як матеріальних утілень або виразників духовності українського народу: контрабанда (ст. 201 КК України); знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини, самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці (ст. 298 КК України); знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду (ст. 298 КК України);

2) норми, що встановлюють злочинність діянь, які посягають на суспільну моральність, у тому числі норми, що визначають умови кримінальної протиправності деяких проявів так званої контркультури: ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК України); створення або утримання місць розпусти та звідництво (ст. 302 КК України); сутенерство або втягнення особи в зайняття проституцією (ст. 303 КК України); ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства й жорстокості (ст. 300 КК України); наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого (ст. 297 КК України); жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України);

3) норми КК України про злочинні посягання у сфері релігійних відносин: порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії (ст. 161 КК України); пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178 КК України); незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179 КК України); перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК України); посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181 КК України). Зазначені суспільно небезпечні діяння, на наше переконання, характеризуються очевидною спільністю їхньої юридичної природи, єдністю їхнього видового об'єкта, у ролі якого виступають суспільні відносини в духовній сфері.

Удосконалення правових механізмів регулювання суспільних відносин, що виникають у духовній сфері, має стати пріоритетним напрямом державної політики (у тому числі кримінальної політики) у галузі забезпечення моральності та духовної без-

пеки особистості, суспільства й держави. Здійснення такої політики припускає, зокрема, удосконалення існуючої системи та юридичних ознак складів відповідних злочинів, а також розроблення нових складів злочинів (з урахуванням специфіки як кримінальної відповідальності, так і духовної сфери життя) і включення відповідних правових норм до чинного КК України.

Тому основні завдання антропологічного аналізу законопроектної діяльності пов'язані з такими діями:

- отриманням на основі проведення антропологічного аналізу емпіричних даних про правові умови життєдіяльності людини й організацій, які можуть вплинути на сутність регуляції проблеми;
- визначенням найбільш гострих проблем, неефективних методів правового регулювання відносин між людьми (суб'єктами права), модель якого міститься в запропонованому тексті;
- визначенням найбільш перспективних методів правової регламентації з позиції комфортності виконання людьми правових команд.

Відповідно, техніка аналітичної роботи в межах юридико-антропологічного аналізу моральності пов'язана з визначенням цілей правового регулювання, сфер антропологічного інтересу різних учасників кримінально-правових відносин, статусу учасників, прогнозованого стану суспільства в результаті застосування акта; доступності правової заборони для правопорушника та правозастосувача, обізнаності з нею потерпілого; здатності мотивації та профілактичного впливу; коректності й логіки регламентування заборони з позиції її реалізації громадянами; формування соціально значущих настанов; вивчення правової поведінки та дискреційних повноважень учасників правовідносин у процесі правореалізації; забезпечення й несуперечності міжнародно визнаним і конституційним соціальним свободам, правам та гарантіям особистості; з'ясування суб'єктивних оцінок кримінально-правової норми з позиції правозастосувачів та інших учасників кримінальних правовідносин.

Таким чином, антропологічний вимір злочинів проти моральності вимагає від сучасних дослідників не лише зосередження на проблематиці догматичного аналізу норми (суто кримінально-правовий підхід) або аксіологічної оцінки існування та буття

норми (кримінологічний чи соціологічний підхід), а й інтегративного динамічного аналізу сутності та буття норми загалом як самоорганізованого правового явища шляхом виявлення ідеологічних, нормативних і правозастосовних аспектів буття норми на різних рівнях правового регулювання та відносно різних учасників кримінальних правовідносин [5].

Існують антропологічні моральні ліміти введення, застосування й певної зміни кримінально-правової заборони, які базуються на визнанні додатковості кримінально-правового та адміністративно-правового примусу в системі державного впливу на поведінку осіб у системі злочинів проти моральності. Із загальнотеоретичної позиції свобода моральності має значний потенціал своєї антропологічної інтерпретації.

З одного боку, свободу здатна реалізувати тільки людина, а з іншого – свобода ніколи не буває безмежною, через що всі питання її «приборкування» – це питання буття свободи, буття людини, дослідження яких неминуче приводить до питань моральності та її інтерпретації. Також порушення свободи застосування норми з боку держави, правопорушника, потерпілих чи третіх осіб, інтереси яких пов'язані з реалізацією кримінально-правової заборони, свідчить про неефективність норми, оскільки в ідеалі кримінально-правова заборона повинна відповідати потребам усіх учасників кримінальних правовідносин. Це вимагає розгляду питань кримінально-правової компенсації потерпілих від злочинів проти моральності як кримінально-правового заходу, оскільки саме почуття соціальної справедливості – це найвища ціль регулювання питань кримінально-правової протидії злочинам проти моральності в сенсі інструментів і механізмів регуляції сучасної юридичної антропології.

Саме кримінально-правові заборони кореспондують із поширеністю дозволу на злочинну поведінку або на зловживання правом серед населення. Відповідність кримінально-правової заборони оцінці такої заборони в населення робить закон ефективним, інакше мова йде про розповсюдження аномії та правового хаосу, що відображається як у правовому нігілізмі населення, так і в революційній цілеспрямованості дій керуючої еліти на задоволення власних потреб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Максимов С.І. Предмет і методологічні засади правової антропології / С.І. Максимов // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матер. І Всеукр. «круглого столу» (м. Львів, 16–17 вересня 2005 р.). – Львів, 2006. – С. 240–249.
2. Завальнюк В.В. Культура правосуддя та антропология права / В.В. Завальнюк // Юридичний вісник: щоквартальний журнал. – 2012. – № 2. – С. 13–16.
3. Козаченко О.В. Культурно-антропологічна концепція заходів здійснення кримінально-правового впливу / О.В. Козаченко // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2012. – Т. 11. – С. 413–420.
4. Кузнецов В.В. Визначення суспільної моральності самостійним об'єктом кримінально-правового захисту / В.В. Кузнецов // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матер. ІІ Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 31 січня 2009 р.) / редкол. : С.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, М.В. Костицький та ін. ; передм. О.М. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 33–35.
5. Туляков В.А. Уровни уголовно-правового регулирования / В.А. Туляков // Актуальні проблеми держави і права. – 2013. – Вип. 69. – С. 141–156.

Денисюк П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
голова Рівненського міського суду Рівненської області

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ АРЕШТУ МАЙНА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

SOME ISSUES SEIZURE OF CRIMINAL PROCEDURAL LAW UKRAINE

Стаття присвячена актуальним питанням застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, як арешт майна. Досліджено законодавчі зміни, що вносились до ст. 170 Кримінально-процесуального кодексу. Охарактеризовано окремі проблемні питання арешту майна за кримінальним процесуальним законодавством України, та запропоновано законодавчі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: заходи забезпечення кримінального провадження, арешт майна.

Статья посвящена актуальным вопросам применения такой меры обеспечения уголовного производства, как арест имущества. Исследованы законодательные изменения, которые вносились в ст. 170 Уголовно-процессуального кодекса. Охарактеризованы отдельные проблемные вопросы ареста имущества за уголовным процессуальным законодательством Украины, и предложены законодательные пути их решения.

Ключевые слова: меры обеспечения уголовного производства, арест имущества.

The article is devoted to topical issues of ensuring the application of the criminal proceedings as a seizure. Studied the legislative changes that were made to Article 170 of the Criminal Procedure Code. Characterized some issues seizure by criminal law Ukraine and proposed legislative solutions.

Key words: measures to criminal proceedings, arrest property.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Одним із завдань кримінального процесуального законодавства є повний неупереджений швидкий розгляд справи, для виконання якого в Кримінально-процесуальному кодексі України від 13.04.2012 р. № 4651-VI передбачені заходи забезпечення кримінального провадження. До найбільш часто застосовуваних у практиці заходів забезпечення кримінального провадження належить, зокрема, арешт майна. Однак у процесі правозастосування арешту майна виникають деякі проблемні питання, що і зумовлює актуальність наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження був предметом дослідження багатьох науковців, зокрема проблемні питання арешту майна розглядалися у працях О.В. Білоус, О.М. Бондаренка, І.І. Войтович, І.В. Гловюк, С.М. Смокова, О.Ю. Татарова та інших.

Метою статті є аналіз законодавчих змін, що стосуються арешту майна, характеристика окремих проблемних питань застосування арешту майна на практиці та пошук шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Заходи забезпечення кримінального провадження – це передбачені кримінальним процесуальним законом процесуальні засоби державно-правового примусу, що застосовуються уповноваженими на те органами (посадовими особами), які здійснюють кримінальне провадження, у чітко визначеному законом порядку, стосовно осіб, які залучаються до кримінально-процесуальної діяльності для запобігання та припинення їх неправомірних дій, забезпечення виявлення та закріплення

доказів з метою досягнення дієвості кримінального провадження [12, с. 331]. У Кримінально-процесуальному кодексі України від 13.04.2012 р. № 4651-VI чітко визначена система заходів забезпечення кримінального провадження: 1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; 2) накладення грошового стягнення; 3) тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом; 4) відсторонення від посади; 5) тимчасовий доступ до речей і документів; 6) тимчасове вилучення майна; 7) арешт майна; 8) затримання особи; 9) запобіжні заходи [3].

Недосконалість норм кримінального процесуального законодавства, які стосуються заходів забезпечення кримінального провадження, призводить до невизначеності та недоліків застосування серед професійних учасників кримінального провадження. Зокрема це стосується такого заходу забезпечення кримінального провадження, як арешт майна. Досліджуючи дану тему, вважаємо за необхідне в першу чергу охарактеризувати правову природу арешту майна.

Законодавче визначення арешту майна наводиться у ст. 170 КПК України. Так, арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому кримінальним процесуальним законодавством порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом злочину, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи

отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна [3].

Таким чином, ознаками арешту майна є:

1) це тимчасовий захід забезпечення кримінального провадження;

2) процесуальною підставою застосування є ухвала слідчого судді;

3) зміст полягає в позбавленні права на відчуження, розпорядження та/або користування майном;

4) формальною підставою є сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що майно є доказом злочину, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна.

Зауважимо, що за час дії Кримінально-процесуального кодексу від 13.04.2012 р. № 4651-VI зміни до ст. 170 вносилися кілька разів. Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 18.04.2013 р. № 222-VII були внесені зміни, пов'язані з запровадженням до законодавства такої правової категорії, як «спеціальна конфіскація». Підлягає арешту майно підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третьої особи, якщо є достатні підстави вважати, що воно підлягатиме спеціальній конфіскації у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України від 05.04.2001 р. № 2341-III [8]. З цього приводу М.В. Лепей зазначає, що немає необхідності ухвалювати рішення про арешт майна, що підлягає спеціальній конфіскації, яке вже вилучено під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій [4, с. 250]. Ми не погоджуємося з такою думкою автора і вважаємо, що з метою забезпечення належної процесуальної форми і дотримання прав і свобод учасників кримінального провадження необхідно додатково розглядати питання про арешт майна, що підлягає спеціальній конфіскації.

З прийняттям Закону України «Про національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» від 10.11.2015 р. № 772-VIII було дозволено накладення арешту на майно, на яке раніше накладено арешт відповідно до інших актів законодавства. У такому разі виконання підлягає ухвала слідчого судді, суду про накладення арешту на майно відповідно до правил Кримінального процесуального кодексу України [10]. Також цим законом було дозволено здійснення тимчасового арешту майна на підставі рішення Директора Національного антикорупційного бюро України. Правозахисники Української гельсінської спілки з прав людини відразу зазначили, що внесення цих змін призведе до послаблення судового контролю за дотриманням прав підозрюваних осіб, порушення конституційної гарантії права власності та порушення принципу змагальності, оскільки для отримання доступу до речей і документів сторона

захисту має отримати дозвіл суду, а детективи Національного антикорупційного бюро можуть вилучати майно в спрощеному порядку без звернення до суду [5]. Арешт може накладатися на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. Такі заходи застосовуються строком до 48 годин. Невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор звертається до слідчого судді із клопотанням про арешт майна [3]. Однак, зауважимо, навіть такий тимчасовий арешт може призвести до порушення нормальної роботи підприємств та завдати значних збитків. На нашу думку, надання таких повноважень Директору Національного антикорупційного бюро є невинуватим.

Подальші зміни були пов'язані із запровадженням до Кримінального кодексу України нових норм, що стосувалося відповідальності юридичних осіб. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р. № 314-VII було дозволено арешт майна юридичних осіб, до яких можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру [8].

Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо окремих питань накладення арешту на майно з метою усунення корупційних ризиків при його застосуванні» від 10.11.2015 р. № 769-VIII [7] було запроваджено застосовуватися арешту майна не лише до підозрюваного, обвинуваченого та до юридичних осіб, до яких, за нормами кримінального права, можуть бути застосовані заходи кримінально-правового впливу, а й до третіх осіб. Важливо, що кримінальним процесуальним законодавством встановлені певні умови, за наявності яких можливий арешт майна третіх осіб.

По-перше, для того щоб здійснити арешт майна третіх осіб, необхідно довести факт отримання чи придбання у підозрюваного обвинуваченого такого майна безоплатно або в обмін на суму, значно нижчу за ринкову вартість, або ж довести, що така особа знала чи мала знати, що мета такої передачі – отримання доходу від майна, здобутого внаслідок вчинення злочину, приховування злочину та/або уникнення конфіскації.

По-друге, законом встановлений судовий порядок дослідження доказів, які говорять про порядок набуття третьою особою майна. Такі докази мають бути достатніми, а обов'язок доказування покладатися на слідчого та прокурора.

По-третє, заборонено здійснювати арешт майна добросовісного набувача.

Також арешт майна за кримінальним процесуальним законодавством спрямований на обмеження права власності, тобто тимчасове позбавлення можливості відчужувати певне майно, або на заборону розпоряджатися будь-яким чином таким майном та використовувати його. Якщо раніше арешту підля-

гало майно, яке перебувало у власності певної особи, відповідними змінами встановлено право арештовувати майно, яким відповідна особа володіє, користується чи розпоряджається, що може призвести до широкого трактування вказаного положення з боку слідства та ініціювання ним питання про арешт майна, яке не перебуває у власності особи, наприклад, знаходиться у нього в оренді.

Однак це ще не всі зміни. Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» від 18.02.2016 р. № 1019-VIII до Кримінального процесуального кодексу України внесені зміни та доповнені певні норми в частині передбачення нового учасника кримінального провадження – третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт (ст. 64-2). Поява такого учасника кримінального процесуального провадження є надзвичайно важливою, оскільки кримінальне процесуальне законодавство має врегульовувати права й обов'язки кожного учасника кримінального провадження. Як зазначає Я.В. Замкова, неврегульованість прав та обов'язків окремих суб'єктів, що беруть участь у кримінальному провадженні, призведе до нівелювання таких прав, а також спонукає посадових осіб поверхово та формально підходити до реалізації своїх повноважень стосовно даної категорії осіб [2, с. 153].

На жаль, на практиці часто можна спостерігати порушення прав третіх осіб, зокрема, ухвалами слідчих суддів часто не враховуються наслідки арешту майна для третіх осіб. Частішають випадки накладення арешту на банківські рахунки, за якими особи отримують пенсію чи аліменти. Наприклад, за результатами звернення захисника підозрюваної ОСОБА_4 до Рівненського міського суду було задоволено клопотанням про часткове скасування арешту майна, накладеного згідно з ухвалою слідчого судді Рівненського міського суду Рівненської області від 27 липня 2016 р. Судом встановлено, що ухвалою слідчого судді накладено арешт на майно третьої особи – ОСОБА_4, а саме на кошти та цінності, які знаходяться на банківських рахунках у ПАТ КБ «Приватбанк». На обґрунтування клопотання захисник вказує на негативні наслідки застосування заходу забезпечення кримінального провадження, оскільки з рахунку, на який ОСОБА_4 отримує аліменти, вона не має можливості знімати ці кошти.

Згідно з положеннями п. 6 ч. 2 ст. 173 КПК України під час вирішення питання про арешт майна слідчий суддя, суд має враховувати наслідки арешту майна для підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб [1].

Ще одним проблемним питанням є те, що під час досудового розслідування слідчими порушуються питання про накладення арешту на майно юридичних осіб, яке фактично не має жодного відношення до діяльності осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень. Часто не встановлюється зв'язок між майном та злочинним діянням і порушуються права акціонерів та власників підприємства на отримання прибутку.

Наприклад, до суду звернувся директор ТОВ «Пандеон» ОСОБА_1 з клопотанням про скасування арешту майна у кримінальному провадженні за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених за ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 366 Кримінального кодексу України. Клопотання він мотивує тим, що в рамках вказаного кримінального провадження слідчим суддею за клопотанням слідчого було арештовано тканину. Внаслідок арешту тканини ТОВ «Пандеон» зазнає збитки вже третій місяць поспіль. Видами діяльності товариства є ткацьке виробництво, оздоблення текстильних виробів, виробництво іншого верхнього одягу та інше, отже, тканина використовується в господарській діяльності товариства. Між підприємством та контрагентами укладено договори про поставку тканини, і подальше утримування тканини арештованою може призвести до застосування контрагентами штрафних санкцій до підприємства за невиконання зобов'язання з поставки тканини вчасно. У штаті товариства нараховується приблизно 150 осіб. Нескасування арешту призведе до скорочення кількості робочих місць, що забезпечуються товариством, подальших збитків і банкрутства підприємства і зменшення податкових надходжень до місцевого і державного бюджетів. Таким чином, ухвала слідчого судді не враховує наслідки арешту майна для третіх осіб. За результатами розгляду слідчий суддя клопотання задовільнив [1].

Висновки. Як бачимо, від початку дії норм кримінального процесуального законодавства були внесені зміни, які стосуються розширення кола осіб, щодо яких може застосовуватись захід забезпечення кримінального провадження у вигляді арешту майна, запроваджено тимчасовий арешт майна, розширено перелік об'єктів, що підлягають арешту. Відповідно, внесення таких змін потребує додаткових процесуальних гарантій для того, щоб забезпечити дотримання прав людини у кримінальному провадженні, зокрема права власності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
2. Замкова Я. Деякі питання захисту майнових прав третіх осіб у кримінальному провадженні / Я. Замкова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2015. – № 18. – С. 152–154.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.

4. Лепей М. Мета арешту майна у кримінальному процесі / М. Лепей // Науковий вісник публічного та приватного права. – Випуск 4. – 2016. – С. 249–253.
5. Банчук О., Дмитрієва І. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/pravo-na-spravedlyvyj-sud-u-kryminalnomu-provadhenni-o-banchuk-i-dmytrijeva-tsentr-polityko-pravovuh-reform/>
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб від 23.05.2013 р. № 314-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст. 183.
7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо окремих питань накладення арешту на майно з метою усунення корупційних ризиків при його застосуванні від 10.11.2015 р. № 769-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 1. – Ст. 1.
8. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України від 18.04.2013 р. № 222-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 11. – Ст. 131.
9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації від 18.02.2016 р. № 1019-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 11. – Ст. 127.
10. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів від 10.11.2015 р. № 772-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 1. – Ст. 2.
11. Про Національне антикорупційне бюро України від 14.10.2014 р. № 1698-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.
12. Рожнова В., Савицький Д., Конюшенко Я. та ін. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина). – К. : Національна академія внутрішніх справ, 2012. – 398 с.

Дмитришина Т. І.,
адвокат

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ: ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ASSIGNMENT OF PUNISHMENT TO MINORS: ISSUES OF IMPROVING CRIMINAL LEGISLATION

У статті на основі системного аналізу проблеми девіацій підлітків охарактеризовано основні напрями розвитку інституту призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині та судовій практиці. Сформульовано теоретично обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України у сфері призначення покарання неповнолітнім.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх, кримінальна відповідальність неповнолітніх, покарання неповнолітніх, призначення покарання, гуманізація призначення покарання неповнолітнім.

В статье на основе системного анализа проблемы девиаций подростков охарактеризованы основные направления развития института назначения наказания несовершеннолетним в украинской правовой доктрине и судебной практике. Сформулированы теоретически обоснованные предложения по совершенствованию уголовного законодательства Украины в сфере назначения наказания несовершеннолетним.

Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, уголовная ответственность несовершеннолетних, наказание несовершеннолетних, назначение наказания, гуманизация назначения наказания несовершеннолетним.

In the article, based on the system analysis of the problem of deviance of adolescents, the main directions of the development of the institution of assigning punishment to minors in the Ukrainian legal doctrine and jurisprudence are characterized. Theoretically grounded proposals on the improvement of the criminal legislation of Ukraine in the field of assigning punishment to minors have been formulated.

Key words: juvenile delinquency, juvenile criminal responsibility, punishment of minors, imposition of punishment, humanization of imposing punishment on minors.

Сучасна кримінальна політика України орієнтована на посилення протидії тяжким та особливо тяжким злочинам за одночасного пом'якшення кримінальної відповідальності за злочини невеликої й середньої тяжкості. Демократичні перетворення в Україні зумовили кардинальні зміни деяких принципів положень кримінальної політики. У низці її основоположних ідей відзначаються насамперед гуманізм і лібералізм. Проте ідеї лібералізації та гуманізації правозастосовної практики в напрямі протидії злочинності повинні бути співвіднесені із сучасними реаліями й тенденціями практики диференціації відповідальності та індивідуального підходу до різних категорій злочинів і злочинців. Насамперед це стосується протидії злочинності неповнолітніх та питань справедливого поводження з останніми.

Визнаючи неповнолітніх як специфічну соціальну групу, що володіє особливим правовим статусом, наділяючи їх відмінним від інших груп об'ємом прав та обов'язків, ми не можемо не визнати їх також як особливих суб'єктів кримінально-правових відносин.

Проблеми диференціації кримінальної відповідальності й індивідуалізації покарання неповнолітніх є постійно актуальними.

Відомо, що пенітенціарні установи та практика державного примусу не можуть визнаватись оптимальним заходом виховання підлітка. Водночас щонайменше 5 000 неповнолітніх осіб щороку засуджуються в Україні за різні злочини.

Кримінальне законодавство та теорія кримінального права різних країн намагались і намагаються знайти оптимальні відповіді на питання про те, які особливості призначення, межі кримінальної відповідальності будуть найбільш оптимальними й розумними для різних вікових груп (діти, підлітки, молодь); який вплив особливостей психіки дітей, її патологічних відхилень здійснюється на призначення покарання; які базові та спеціальні критерії обрання окремих видів покарання до неповнолітніх повинні бути відокремлені в законодавстві й правозастосовній практиці; як співвідноситься призначення покарання із заходами ресторативної юстиції; на якому віковому етапі та рівні розвитку інтелекту й волі особа стає суб'єктом кримінально-правових відносин і може нести відповідальність за кримінальне правопорушення.

У вітчизняній кримінально-правовій науці до інституту кримінального покарання, а також проблем його призначення неповнолітнім звертались багато видатних учених, серед яких можна назвати З.А. Астемірова, М.М. Бабаєва, Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, Н.А. Беляєва, В.М. Бурдіна, Г.С. Гаверова, І.М. Гальперіна, Т.І. Голишеву, Т.О. Гончар, В.О. Глушкова, С.І. Дементьєва, В.М. Дрьоміна, Т.А. Денисову, Г.І. Забрянського, А.Ф. Зелінського, І.І. Карпеця, О.В. Козаченко, Г.А. Крігера, Л.Л. Круглікова, Н.Ф. Кузнецову, Н.С. Лейкіну, В.О. Меркулову, Е.Б. Мельникову, Г.М. Міньковського, В.О. Навроцького, Є.С. Назимко, І.С. Ноя,

Н.О. Орловську, А.Ю. Пахомова, Л.А. Прохорова, Є.Ю. Полянського, О.О. Северина, М.А. Скрябіна, В.М. Стручкова, М.С. Таганцева, Ю.М. Ткачевського, А.П. Тузова, І.Я. Фойницького, М.Д. Шаргородського, Н.С. Юзікову та інших.

Незважаючи на значний інтерес українських учених до питань кримінальної відповідальності неповнолітніх, багато аспектів проблеми призначення покарання неповнолітнім залишаються недостатньо вивченими або мають дискусійний характер, потребують узгодження із сучасною практикою міжнародних судових органів і міжнародно-правовими актами, особливо в сенсі гуманізації покарання.

Саме характеристики неповнолітнього створюють певні перешкоди до можливостей орієнтуватись у ситуації, адекватно реагувати на ті чи інші життєві обставини, робити вибір. Це водночас унеможливає правильний вибір покарання з урахуванням його профілактичного потенціалу та принципу гуманізму.

В умовах реформи чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства виникає потреба в розробленні нових підходів до призначення покарання неповнолітнім з урахуванням світових тенденцій. Наведені в міжнародно-правових документах вимоги стосовно критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності під час призначення покарання неповнолітнім правопорушникам зумовили необхідність висунення пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України.

Відомо, що відсутність сталої концепції призначення покарання неповнолітнім в Україні пов'язана з транзитивними тенденціями розвитку української державності: перехід від каральної радянської моделі до моделі відновного правосуддя передбачає поступову гуманізацію системи покарання, дотримання загальнолюдських цінностей і прав неповнолітнього. Таким же чином поступово розвиваються доктринальні настанови.

Концептуальні передумови реорганізації системи правил призначення покарання неповнолітнім за скоєння кримінального правопорушення, які стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу й пропорційності, засновано на реалізації принципу гуманізації в кримінальному праві [1].

Вимога мінімального карального впливу та пропорційності приводить до обмежень процесу формалізації призначення покарання неповнолітнім дискреційними повноваженнями судді. Дискреційні повноваження судді під час призначення покарання повинні також обмежуватись такими правами неповнолітніх:

- право на гідне поводження;
- право на притягнення до відповідальності в менших обсягах, ніж дорослі;
- право на реабілітацію й ресоціалізацію, які пов'язані з впевненістю в можливості зміни поведінки неповнолітніми правопорушниками.

Зазначені повноваження також обмежуються обов'язком першочергового застосування примусових заходів виховного характеру перед іншими засобами кримінально-правового впливу, необхідністю

врахування додаткових позитивних даних, які характеризують особу неповнолітнього [2; 3].

Концепція кримінального правопорушення в широкому розумінні (ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) має бути застосована під час призначення не лише покарання, а й примусових заходів виховного характеру, для чого пропонується внести зміни до Кримінального кодексу України в частині призначення покарання неповнолітнім, що стосуються активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час скоєння правопорушення, можливостей та умов для реституції й реабілітації з урахуванням культурних факторів середовища, у якому проживає правопорушник.

На нашу думку, неповнолітніх суб'єктів кримінальних правовідносин доцільно поділити на три групи: малолітні особи (до 14 років), неповнолітні правопорушники (14–16 років – молодші підлітки, 16–18 років – старші підлітки), молоді правопорушники (до 21 року). Вважаємо за доцільне під час призначення покарання, заходів соціального захисту, безпеки, компенсації та реституції до осіб зазначеного віку застосовувати, як правило, однакові загальні й особливі правила призначення покарання.

Центральною позицією під час призначення покарання неповнолітнім визнається факт того, що неповнолітні як суб'єкти кримінально-правових відносин мають право на помилку. Це стосується обізнаності в суспільній небезпеці та/або протиправності діяння. У разі встановлення фактів помилки має бути вирішено питання про непритягнення особи до кримінальної відповідальності із застосуванням ч. 2 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі – КК України) або за відсутності вини.

З огляду на характеристики діяльності й соціалізації підлітків вважаємо, що окремою самостійною метою покарання та інших заходів кримінально-правового впливу, які застосовуються до неповнолітніх, має бути визнано виховання. Виховна функція кримінального покарання пов'язана з формуванням правосвідомості в процесі розвитку неповнолітньої особи, усвідомленням та інтеріоризацією кримінально-правових заборон. З огляду на той факт, що процес соціалізації не обмежується терміном легального статусу повноліття, та керуючись існуючими міжнародними стандартами, вважаємо за доцільне поширити положення, які стосуються дії виховної функції покарання, на осіб віком до 21 року.

Спроба знайдення кращого способу протидії злочинності неповнолітніх, за даними Парламентської Асамблеї Ради Європи, є складним завданням для урядів усіх країн, оскільки вони повинні знайти правильний баланс між захистом суспільства та найкращих інтересів неповнолітньої особи, яка розвивається, навчається й залишається відкритою до позитивної соціалізації. Проте радикальний тиск на політиків, щоб «зайняти жорстку позицію щодо злочинності», призводить до більш суворой реакції щодо дітей-правопорушників. Отже, розви-

ток сучасних міжнародних стандартів свідчить про те, що основою державної стратегії кримінально-правової протидії правопорушенням неповнолітніх повинна стати дружня дітям система ювенальної юстиції (Child Friendly Juvenile Justice). Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних санкцій: попередження, догани, реституції та компенсації. Покарання, пов'язані з примусовою працею та/або позбавленням волі, згідно з міжнародно визаним принципом мінімального втручання мають бути реально визначені як крайня міра в системі кримінально-правових заходів [4].

Загальні засади призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві [5]. Загальні засади призначення покарання не тільки визначають правову можливість дій суду під час призначення покарання, а й покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги. Тому загальні засади призначення покарання закріплюють не лише певні принципові положення, а й реалізацію їх загалом, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання загальних засад призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів призначення покарання.

З урахуванням особливостей класифікації правил призначення покарання неповнолітнім на загальні (ст. ст. 65–67 КК України), спеціальні (ст. ст. 68–71 КК України) та особливі (ст. 103 КК України) можна виділити певні обставини, з'ясування яких є обов'язковим для вирішення питання про призначення покарання неповнолітньому. Вони стосуються відсутності чи існування систематичної кримінальної або антисоціальної активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час скоєння правопорушення, можливостей та умов для реституції й реабілітації без застосування примусових заходів кримінально-правового впливу [6] з урахуванням культурних факторів середовища, у якому проживає неповнолітній правопорушник.

Потребує законодавчого вирішення необхідність перегляду санкцій статей Особливої частини КК України на їх відповідність вимогам щодо покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, або закріплення в кримінальному законодавстві положення про право суду переходити до більш м'якого покарання за системою покарань, передбаченою ст. 51 КК України, у випадках, коли жодне із запропонованих у санкції статті Особливої частини КК України покарань не може бути застосоване до конкретного неповнолітнього.

Досліджуючи шляхи розвитку правил призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині й судовій практиці, варто констатувати, що не всі положення розділу XV Загальної частини КК України є достатньо обґрунтованими, окремі з них неоднозначно тлумачаться судами. Для усунення цього пропонуємо нову редакцію назви розділу XV та окремих положень ст. ст. 97–103 КК України, що стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності. Пропонуємо

також внесення змін до низки статей КК України з метою вдосконалення призначення покарання неповнолітнім. Зокрема, пропонується внести такі зміни до КК України:

1) доповнити КК України ст. 731 такого змісту: «Стаття 731. Заміна покарань. 1. Якщо за скоєння злочину статтею (санкцією статті) Особливої частини цього Кодексу передбачено покарання, яке не може бути призначеним чи виконаним, особі судом призначається інший вид покарання або призначене покарання замінюється іншим. 2. Під час заміни покарання суд керується правилами, встановленими статтею 72 цього Кодексу. 3. Додаткове покарання в разі неможливості призначення чи виконання не підлягає заміні та не застосовується»;

2) назву розділу XV КК України викласти в такій редакції: «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх»;

3) доповнити КК України ст. 971 такого змісту: «Стаття 971. Завдання кримінальної відповідальності неповнолітніх. 1. Завданнями кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбаченої цим розділом, є відповідність заходів кримінального примусу віку й соціальній зрілості неповнолітніх; обмеження застосування покарання у вигляді позбавлення волі та пріоритет застосування примусових заходів виховного характеру з метою розвитку особистості; виховання та інтеграція особистості неповнолітнього в суспільство; попередження злочинів неповнолітніх. 2. Положення цього розділу застосовуються до осіб, які до часу вчинення злочину не досягли 18 років. 3. У разі скоєння злочину особою у віці з 14 до 18 років строк або розмір покарання не може перевищувати половини мінімального строку чи розміру найбільш м'якого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. 4. У виключних випадках суд, враховуючи ступінь тяжкості діяння, мотиви та інші обставини справи, характеристики соціальної зрілості особи, має право застосувати положення цього Розділу до осіб, які після часу вчинення злочину не досягли 21 року»;

4) перше речення ст. 97 КК України викласти в такій редакції: «Неповнолітнього, який уперше вчинив умисний злочин невеликої чи середньої тяжкості або який вчинив необережний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності <...>» (далі за текстом);

5) ст. 98 КК України викласти в такій редакції: «Стаття 98. Види покарань. 1. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: а) штраф; б) громадські роботи; в) виправні роботи; г) арешт; ґ) позбавлення волі на певний строк. 2. Штраф застосовується лише до неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення, з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. 3. Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у

віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин. Тривалість виконання цього виду покарання не може перевищувати 2 годин на день. 4. Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, за місцем роботи на строк від 2 місяців до 1 року. 5. Арешт полягає в триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від 15 до 45 діб. 6. Покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин середньої тяжкості чи вчинив замах на злочин»;

6) ст. ст. 99–102 КК України виключити;

7) змінити найменування та ч. 1 ст. 103 КК України викласти в такій редакції: «Стаття 103. Призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому. 1. Під час призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65–67 цього Кодексу, враховує умови життя й виховання, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, мотиви скоєного злочину, вплив дорослих та інші особливості скоєння злочину, відшкодування шкоди особі, потерпілій від злочину».

Вважаємо, що надані пропозиції здатні забезпечити подальший розвиток гуманізації кримінальної кари щодо неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тимофєєва Л.Ю. Відображення принципу гуманізму в кримінальному законі: порівняльно-правова характеристика / Л.Ю. Тимофєєва // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 10-2. – Т. 2. – С. 94–97.
2. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: деякі концептуальні положення / Т.І. Дмитришина // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 47. – С. 191–193.
3. Щегель Н.І. Особливості відповідальності неповнолітніх: кримінально-правовий аспект / Н.І. Щегель, А.А. Павловська // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2013. – № 4. – С. 95–102.
4. Орловська Н.А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н.А. Орловська. – О., 2012. – 39 с.
5. Меркулова В.О. Сутність, зміст та цілі покарання: окремі кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти / В.О. Меркулова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 3. – С. 16–19.
6. Назимко Є.С. Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх / Є.С. Назимко. – К. : КНТ, 2015. – 368 с.

Іскендеров Ф. Ш.,
старший викладач кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ДОКТРИНІ ДЕЯКИХ КРАЇН ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ

THE THEORETICAL BASIS OF INDIVIDUALIZATION OF PUNISHMENT IN LEGISLATION AND DOCTRINE OF CERTAIN BLACK SEA BASIN COUNTRIES

Розглядається проблема нормативного визначення індивідуалізації покарання як принципу призначення покарання, особливостей та етапів індивідуалізації. На основі компаративного аналізу розглянуто поняття, зміст і види індивідуалізації покарання. Зроблено пропозиції щодо гармонізації кримінального законодавства України згідно з тенденціями розвитку законодавства в деяких причорноморських країнах.

Ключові слова: призначення покарання, індивідуалізація покарання, диференціація покарання, види індивідуалізації покарання.

Рассматривается проблема нормативного определения индивидуализации наказания как принципа назначения наказания, особенностей и этапов индивидуализации. На основе сравнительного анализа рассмотрено понятие, содержание и виды индивидуализации наказания. Внесены предложения по гармонизации уголовного законодательства Украины в соответствии с тенденциями развития законодательства в некоторых причерноморских странах.

Ключевые слова: назначение наказания, индивидуализация наказания, дифференциация наказания, виды индивидуализации наказания.

The problem of normative definition of individualization of punishment as a principle of punishment assignment, features and stages of individualization is considered. Based on the comparative analysis, the concept, content and types of individualization of punishment are considered. Proposals have been made to harmonize the criminal legislation of Ukraine in accordance with the trends in the development of legislation in some Black Sea countries.

Key words: punishment, individualization of punishment, punishment differentiation, types of punishment individualization.

Відомо, що диференціація кримінальної відповідальності, будучи вписаною в єдину систему принципів кримінального права та будучи принципом інституту кримінальної відповідальності, утворює необхідне «підґрунтя» для реалізації індивідуалізації покарання як принципу інституту призначення покарання та субінституту кримінального права.

Причому питання призначення індивідуального покарання пов'язані з необхідністю врахування правил, що містять елементи диференціації кримінальної відповідальності та покарання. Перше визначення поняття індивідуалізації покарання за радянських часів було запропоноване в 1958 р. Н.Ф. Кузнєцовою та Б.А. Куріновим: «Індивідуалізацією покарання називається визначення судом конкретної міри покарання особи, винної в скоєнні того чи іншого злочину, що здійснюється на основі закону та соціалістичної правосвідомості суддів, виходячи зі ступеня суспільної небезпеки діяння та особи, яка його вчинила» [1, с. 92].

Наведене визначення сьогодні не заперечується в науці та загалом підтримується з урахуванням сучасного кримінального законодавства. Позиція, висловлена згаданими авторами, отримала розвиток у першому комплексному дослідженні принципу індивідуалізації, проведеному І.І. Карпецем. На його думку, індивідуалізація покарання в радянському кримінальному праві – це принцип, який полягає в обліку характеру й ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину, особи винного, обтяжуючих і

пом'якшуючих обставин, який дає змогу за допомогою покарання, що поєднує в собі цілі кари та виховання, домогтись у підсумку виправлення й перевиховання злочинця, а також попередити вчинення нових злочинів як засудженим, так і іншими особами [2, с. 10].

Наведене визначення є актуальним і презентує складений у доктрині радянського кримінального права ще в середині минулого століття підхід до індивідуалізації покарання. Сучасні дослідження цього явища, керуючись принципом наступності, як правило, засновані на підході, запропонованому І.І. Карпецем [3–8]. Дослідження індивідуалізації покарання, виконані в межах сучасного кримінального права, визначають її поняття в традиціях, закладених у радянській кримінально-правовій науці. Таким чином, можна констатувати, що індивідуалізація покарання як кримінально-правового явища оформилась фундаментально. Водночас існують певні заперечення, які стосуються питання місця й ролі індивідуалізації покарання як інституту та принципу кримінального права та відповідного інституту кримінально-виконавчого права.

Окреме питання, яке варто обговорити, стосується необхідності закріплення нормативної дефініції принципів призначення покарання, у тому числі й принципу індивідуалізації. Проте дефініція принципу індивідуалізації покарання не знайшла законодавче відображення в системі принципів Кримінального кодексу України та принципів призначення

покарання, що ж стосується принципів окремих інститутів, то всі вони виділяються лише в теорії та не мають тенденції до законодавчого закріплення.

Якщо звернутись до зарубіжного досвіду, то, наприклад, ч. 1 ст. 62 Кримінального кодексу Республіки Білорусь проголошує: «Під час призначення покарання суд виходить із принципу індивідуалізації покарання, тобто враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, мотиви й цілі скоєного, особу винного, характер завданої шкоди та розмір заподіяної шкоди, доходу, отриманого злочинним шляхом, обставини, які пом'якшують та обтяжують відповідальність, думку потерпілого в справах приватного обвинувачення, мотивуючи обрану міру покарання у вирок» [9].

Схожі формулювання містить Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан, у ч. 3 ст. 60 якого йдеться: «Під час призначення покарання суд виходить із принципу індивідуалізації покарання, враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, тобто цінність правоохоронюваних благ, мотиви скоєного, спосіб дій, особу винного, характер і розмір заподіяної шкоди, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, думку потерпілого в справах приватного обвинувачення» [10]. На відміну від Кримінального кодексу Республіки Білорусь, Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан виділяє як критерій індивідуалізації тільки характер і ступінь суспільної небезпеки злочину, далі просто розкриває перелік засобів, за допомогою яких встановлюється суспільна небезпека.

Стаття 7 Кримінального кодексу Республіки Молдова закріплює принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та кримінального покарання, згідно з яким під час застосування кримінального закону враховуються характер і ступінь шкоди вчиненого злочину, особа винного та обставини справи, що пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність. Ніхто не може бути повторно підданий кримінальному переслідуванню та кримінальному покаранню за одне й те ж діяння [11]. Більше того, Кримінальний кодекс Республіки Молдова має у своїй структурі главу VIII «Індивідуалізація покарання», з огляду на зміст якої можна зробити висновок, що вона частково відповідає розділу «Призначення покарання» Кримінального кодексу України (аналогічна ситуація спостерігається в Кримінальному кодексі Туреччини).

Відповідна глава Кримінального кодексу Республіки Молдова містить загальні правила призначення покарання, а не лише його індивідуалізації, отже, відбувається підміна поняття «призначення покарання» його індивідуалізацією.

Кримінальний кодекс Республіки Вірменія в ст. 10 закріплює «принцип справедливості та індивідуалізації відповідальності», зміст якого виражено таким чином: «Покарання та інші заходи кримінально-правового впливу, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, повинні бути справедливими, тобто відповідати тяжкості злочину, обставинам його здійснення, особі винного, повинні бути необхідними й

достатніми для його виправлення та попередження нових діянь» [12].

Цікаво те, що кримінальне законодавство Республіки Вірменія не поділяє принципи справедливості та індивідуалізації відповідальності, об'єднуючи їх загальним формулюванням.

Можливо, саме нормативне закріплення принципу індивідуалізації, визначення його як окремого інституту кримінального права (Кримінальний кодекс Туреччини [13], Кримінальний кодекс Республіки Молдова, Кримінальний кодекс Республіки Вірменія тощо) може стати орієнтиром та дати змогу впорядкувати судову практику. У нормативному визначенні знайшли відображення найбільш значущі риси індивідуалізації покарання: враховано її місце в системі принципів кримінального права та призначення покарання.

Однак не з'ясовано, чи буде ефективною така зміна, якщо з усієї підсистеми принципів призначення покарання в законі буде враховано тільки принцип індивідуалізації, адже принципи справедливості й законності на етапі призначення покарання звернені також до практики, а їх вираження має бути присутнє (як свідчить досвід законодавця суміжних країн) серед загальних засад призначення покарання.

На підставі викладеного пропонуємо цей нормативний припис викласти в такій редакції як окрему частину ст. 65 Кримінального кодексу України: «Відповідно до принципу індивідуалізації під час призначення покарання враховуються ступінь тяжкості злочину, особа винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, взаємовідносини з потерпілим, вплив призначеного покарання на виправлення засудженого та на умови життя його сім'ї та оточення, а також інші критерії, передбачені цим Кодексом».

Індивідуалізація покарань обов'язково пов'язується зі здійсненням щодо засуджених державного виправного, виховного впливу, а також громадського впливу й виховання. Суспільство зацікавлене в тому, щоб особа, яка вчинила злочин, надалі не була небезпечною. Ось чому і органи держави, що виконують покарання, і громадськість докладають максимум зусиль для виправлення засуджених.

Якщо покарання не має «термінового» характеру, його виконання виражається в одноразовій дії уповноваженого на те державного органу щодо засудженого (наприклад, стягнення штрафу, звільнення з посади тощо). Однак це не означає відсутність виховного впливу на нього. Виховання засуджених при цьому здійснюється впродовж строку судимості у формі індивідуалізованого педагогічного процесу громадського впливу та виховання. Це ситуація, коли виконання покарання немає, воно вже завершено в результаті одноразової дії певного державного органу, а здійснення виховного впливу на засудженого має місце протягом певного часу в межах строків судимості та відзначається тим чи іншим чином у законодавстві й правовій доктрині значної кількості країн Причорномор'я та інших держав [11–16].

Упродовж цих же термінів триває виховний вплив держави й громадськості на осіб, які відбули кримі-

нальне покарання. Цілями такого виховного впливу є закріплення результатів виправлення цих осіб, а також попередження рецидиву злочину з їх боку. Фактично вся робота, що проводилась державними органами та громадськістю із засудженими в період виконання покарання, перевіряється на завершальному етапі кримінальної відповідальності, після відбуття покарання, коли звільнені проходять випробування життям, стикаються з певними труднощами. Якщо таке випробування не витримується тим чи іншим звільненим, то праця, витрачена на його індивідуальний вплив та виправлення, була марною, як і зусилля колективу вихователів, а тому все доводиться починати спочатку.

Загальні ж критерії сформульовані у вигляді правил призначення покарання, їх зв'язок із принципами зумовлений цільовим спрямуванням (наприклад, під час визначення законодавчих меж призначуваного покарання необхідно керуватись принципом законності). Принцип індивідуалізації також розкривається шляхом імперативного правила, якого суд має дотримуватись. Законодавча система критеріїв індивідуалізації вибудовується з різних елементів, з яких насамперед виділяються загальні критерії індивідуалізації, що встановлюються шляхом аналізу загальних засад призначення покарання. До них, зокрема, належать ступінь тяжкості (характер і ступінь суспільної небезпеки) злочину, особа винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а також (за російським законодавством) вплив призначеного покарання на виправлення засудженого й на умови життя його сім'ї.

Усі загальні критерії можна поділити на 3 групи: основні, допоміжні та додаткові. До основних віднесемо ступінь тяжкості злочину та особу винного.

За ступенем тяжкості злочини поділяють на злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини. Ступінь тяжкості злочину, як постає зі ст. ст. 12 і 68 Кримінального кодексу України, не залежить від стадії злочину, виду співучасника злочину, віку особи.

Під урахуванням особи винного варто розуміти врахування позитивних і негативних соціальних, фізичних, психічних та правових елементів характеристики особи, яка вчинила злочин, що мають кримінально-правове значення. Соціальну характеристику особи становлять професія, фах, займана посада, ставлення до праці чи навчання, наявність державних та інших нагород, відзнак, почесних звань, наявність сім'ї, ставлення до інших членів суспільства, поведінка на роботі, у побуті, додержання вимог суспільного співжиття тощо. До фізичних ознак належать, зокрема, стать, вік, стан здоров'я, здатність до праці. Психічними ознаками є наявність чи відсутність психічного розладу, темперамент, характер, соціальна спрямованість. Так, темперамент особи – це сукупність психічних особливостей, пов'язаних з емоційним станом, тобто зі швидкістю виникнення почуттів і їх силою, а характер особи – це стійкий, цілісний склад душевного стану, що виявляється в психічних актах, манерах, звичках, емоційних переживаннях. Соціальна спрямованість особи виражає коло її інтересів і потреб, світогляд, загальний куль-

турний розвиток, сукупність принципів та мотивів поведінки. У правовому аспекті особу винного характеризує наявність ознак загального й спеціального суб'єкта, судимості, множинності вчинених ним злочинів, вчинення злочину в співучасті тощо.

Враховання обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, здійснюється судом відповідно до ст. ст. 66 та 67 Кримінального кодексу України.

Суд має призначити особі покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Вибір і призначення такого покарання є результатом інтелектуальної діяльності суду, у процесі якої він оцінює ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного, усі пом'якшуючі й обтяжуючі обставини, ступінь здійснення злочинного наміру, а в разі вчинення злочину в співучасті – характер і ступінь участі особи у вчиненні цього злочину.

Призначенню судом особі необхідного та достатнього для її виправлення й попередження нових злочинів покарання сприяють санкції норм Кримінального кодексу України, які за своєю конструкцією є, як правило, альтернативними й відносно визначеними.

Від основних критеріїв залежить міра покарання, допоміжні критерії мають службовий характер, їх завданням є допомога суду у встановленні основних критеріїв, тому вони мають структуру переліку та є орієнтирами для суду.

Допоміжні критерії – це пом'якшувальні й обтяжуючі обставини. Додаткові критерії враховуються з огляду на кримінально-правовий принцип гуманізму на додаток до основних. До них належать вплив призначеного покарання на виправлення засудженого та вплив призначеного покарання на умови життя сім'ї засудженого.

Як можна помітити, критерії індивідуалізації покарання являють собою багаторівневу систему, де базовим елементом є загальні основні критерії – ступінь суспільної небезпеки злочину та характеристика особи винного. Оскільки будь-яка система заснована на виділенні зв'язків між її елементами, у системі критеріїв індивідуалізації такі зв'язки також можна простежити. На нашу думку, усі виділені критерії функціонально пов'язані або мають іншу залежність від загальних основних критеріїв (ступеня суспільної небезпеки та особи винного). Так, допоміжні критерії серед загальних – пом'якшувальні й обтяжуючі обставини – відіграють службову роль та покликані орієнтувати суд у встановленні основних загальних критеріїв.

Усі спеціальні критерії є розвитком одного із загальних основних критеріїв. Так, обставини, які мають враховуватись під час індивідуалізації покарання, вчиненого неповнолітнім, розвивають такий загальний основний критерій, як особистість винного, а ті критерії, які використовуються під час індивідуалізації за незакінчений злочин, є проявом ступеня суспільної небезпеки злочину. Таким чином, «ядром» системи критеріїв індивідуалізації виступають загальні основні критерії, вони ж безпосередньо впливають на міру покарання; інші критерії впливають на один із загальних основних, а тому прямий вплив на покарання не здійснюють.

Зазвичай межами індивідуалізації покарання виступають міри покарання з урахуванням положень Загальної частини Кримінального кодексу України, що коригують її.

Можна виділити дві основні форми індивідуалізації: ординарну форму індивідуалізації, яка здійснюється в межах санкції норми, та екстраординарну форму індивідуалізації, що здійснюється з виходом за нижню межу санкції з підстав, передбачених ст. 69 Кримінального кодексу України.

Отже, з огляду на позиції законодавства країн Причорноморського басейну індивідуалізація покарання під час його призначення – це принцип інституту призначення покарання, відповідно до якого суд на основі оцінки низки загальних і спеціальних критеріїв, зазначених у законі, визначає особі, яка вчинила злочин, справедливий міру покарання, спрямовану на досягнення цілей виправлення засудженого та приватної превенції, а також сприяє досягненню інших цілей, поставлених перед покаранням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузнецова Н.Ф. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания / Н.Ф. Кузнецова, Б.А. Куринов // Применение наказания по советскому уголовному праву. – М., 1958. – С. 90–95.
2. Карпец И.И. Индивидуализация наказания по советскому уголовному праву / И.И. Карпец. – М., 1961. – 152 с.
3. Куц В.М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики / В.М. Куц // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матер. міжнар. наук. конф. (м. Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). – Донецьк : ДЮО ЛДУВС, 2006. – С. 47–52.
4. Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н.А. Лопашенко. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 339 с.
5. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве: политико-юридическое исследование / И.С. Ной. – Саратов : Саратовский гос. ун-т, 1973. – 192 с.
6. Стрельцов С.Л. Проблеми реформування кримінального права / С.Л. Стрельцов // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матер. II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р.) / упоряд. : Є.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 484–488.
7. Тацій В.Я. Проблеми зближення європейських правових систем як умова гармонізації законодавства України / В.Я. Тацій, Ю.М. Грошевий // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : матер. наук.-практ. конф. – К. : Ін-т закон-ва ВРУ, 1998. – С. 53–57.
8. Борисов В.І. Системний підхід при визначенні підстав кримінально-правової заборони / В.І. Борисов // Методологічні проблеми правової науки : матер. міжнар. наук. конф. (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.). – Х. : Право, 2003. – С. 287–289.
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 1999. – № 76. – 2/50.
10. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 г. // Ахбори Маджлисиоли Республики Таджикистан. – 1998. – № 9. – Ст. 68–70.
11. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 г. № 985 // Monitorul Oficial. – 2002. – № 72–74. – Ст. 195.
12. Уголовный кодекс Республики Армения от 29 апреля 2003 г. № ЗР-528 // Официальные ведомости (вестник) Республики Армения. – 2003. – № 25(260). – Ст. 407.
13. Criminal Code of the Republic of Turkey (English version) // Official Gazette [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/6872>.
14. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики (по состоянию на 31 января 2005 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes/country/43>.
15. Уголовный кодекс Грузии / пер. с груз. И. Мериджанашвили ; обзор. ст. О. Гамкрелидзе ; вступ. ст. В.И. Михайлова ; науч. ред. З.К. Бигвава. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 409 с.
16. Уголовный кодекс Республики Болгария / пер. с болгар. Д.В. Милушева, А.И. Лукашова ; вступ. ст. Й.И. Айдарова ; науч. ред. А.И. Лукашова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.

Козицька О. Г.,
кандидат юридичних наук,
старший інспектор з ювенальної превенції сектору превенції
Хмельницького відділу поліції
Головного управління Національної поліції в Хмельницькій області

ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

USE OF POSSIBILITIES OF SOCIAL NETWORKS TO INVESTIGATE CRIMES

Стаття присвячена дослідженню основних напрямів використання можливостей соціальних мереж у розслідуванні кримінальних правопорушень. Розглянуто особливості збору криміналістично значущої інформації про особу злочинця та особу потерпілого за допомогою соціальних мереж, аргументовано доцільність проведення в превентивній та розшуковій діяльності слідчого моніторингу інформації, розміщеної в соціальних мережах.

Ключові слова: соціальна мережа, розслідування, криміналістична превенція, Інтернет, розшукова діяльність.

Статья посвящена исследованию основных направлений использования возможностей социальных сетей при расследовании уголовных правонарушений. Рассмотрены особенности сбора криминалистически значимой информации о личности преступника и личности потерпевшего, аргументирована целесообразность проведения в превентивной и розыскной деятельности следователя мониторинга информации, размещенной в социальных сетях.

Ключевые слова: социальная сеть, расследование, криминалистическая превенция, Интернет, розыскная деятельность.

The article is devoted to exploring the basic directions of use social networks possibilities in the investigation of criminal offenses. Considered the Features of information gathering about victim Features of the collection of criminally significant information about the identity of the perpetrator and the personality of the victim are examined, the expediency of carrying out in the preventive and investigative activities of the investigator of information located in social networks is argued.

Key words: social network, investigation, criminology prevention, Internet, search activities.

Процесу розвитку сучасного суспільства притаманні тенденції зростання впливу нових інформаційно-комунікаційних технологій на всі без винятку сфери життя. Інтернет як глобальна інформаційна мережа та його сегмент у вигляді соціальних мереж не лише забезпечують передачу, накопичення та обробку значних масивів інформації, але й є одними з найбільш поширених засобів комунікації між людьми, внаслідок чого особистісне спілкування поступово замінюється віртуальним.

Підвищення ефективності та якості діяльності слідчого є неможливим без урахування реалій часу і на сьогодні вимагає вмілого застосування інформаційних технологій під час досудового розслідування. Саме тому пошук нових шляхів використання можливостей соціальних мереж у розслідуванні кримінальних правопорушень набуває актуальності.

Значну увагу дослідженням різноманітних аспектів використання можливостей соціальних мереж у діяльності слідчого присвятили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: В.В. Білоус, І.О. Борозенний, В.Б. Вехов, А.Ф. Волобуєв, В.Д. Гавловський, А.М. Ішин, О.В. Лисенко, Д.М. Цехан, М.Г. Цимбал, В.П. Шеломенцев та багато інших.

Разом із тим не можна не погодитись з О.В. Косолап у тому, що попри надмірну зацікавленість соціальними мережами з боку науковців, наразі не існує комплексного дослідження, присвяченого теоретичним основам та практиці використання соціальних

мереж під час виявлення та розслідування злочинів [8, с. 112]. Крім того, потребують удосконалення теоретичні положення щодо збору криміналістично значущої інформації про особу злочинця та потерпілого за допомогою соціальних мереж, а також щодо окремих аспектів використання їх можливостей у превентивній та розшуковій діяльності слідчого.

Метою статті є дослідження особливостей використання можливостей соціальних мереж у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Науково-технічний прогрес зумовлює існування нового специфічного інформаційного середовища у вигляді соціальних мереж, яке на сьогодні можна розглядати і як знаряддя вчинення кримінальних правопорушень, і як новітній засіб протидії злочинній діяльності. Лавиноподібне зростання обсягів інформаційних ресурсів, швидкості та гнучкості інформаційних процесів, широкомасштабне впровадження в усі сфери життєдіяльності інформаційних технологій стали основою для:

- виникнення нових суспільних відносин – об'єктів правового захисту;
- утворення паралельного виміру життєдіяльності людини – віртуального середовища її комунікації з навколишнім світом за допомогою Інтернету, соціальних мереж;
- генерування нових видів злочинної діяльності, оскільки розвиток науки і технологій не тільки впливають на неї, але й зумовлюють появу нових видів злочинів;

– модернізації способів і знарядь різноманітних видів людської діяльності, в тому числі і класичної злочинної;

– суттєвої зміни елементів психологічної структури сучасної особистості і типових ознак особи злочинця [2, с. 183–184].

Сам же термін «соціальна мережа» був уведений у науковий обіг Дж. Барнсом у 1954 році для позначення розгалужених взаємозв'язків окремої людини з іншими людьми, орієнтованих на пізнання міжособистісних сфер суспільної структури. Першою соціальною мережею, що виникла з моменту використання комп'ютерної техніки, стала технологія електронної пошти, якою почали користуватися військові в мережі ARPA NET у 1971 році [8, с. 113].

Загалом, соціальна мережа – це платформа, онлайн-сервіс чи веб-сайт, призначені для побудови, відображення та організації соціальних взаємозв'язків в Інтернеті. На думку І. Мудрої, соціальна мережа в Інтернеті – це спільнота користувачів, які об'єднані спільними інтересами і зареєстровані в межах одного ресурсу, де мають можливість обмінюватися інформацією, спілкуватися за допомогою відеозв'язку, отримувати найсвіжіші новини [10, с. 209].

Найбільш поширеними соціальними мережами серед українських користувачів є такі:

– Facebook – соціальна мережа, яка була створена 4 лютого 2004 року М. Цукербергом. Спочатку веб-сайт мав назву Thefacebook і був доступний лише для студентів Гарвардського університету, в подальшому реєстрацію відкрили для інших університетів Бостона, а потім і для студентів усіх навчальних закладів США. Починаючи з вересня 2006 року, сайт став доступним для усіх користувачів Інтернету, віком від 16 років. Наразі Facebook входить в п'ятірку найбільш відвідуваних веб-сайтів світу. У червні 2016 року аудиторія Facebook склала 1,71 мільярда користувачів. Кожного дня в соціальній мережі користувачі залишають 6 мільярдів «лайків» та коментарів, а також публікують 300 мільйонів фотографій [13];

– «ВКонтакте» (міжнародна назва VK) – соціальна мережа зі штаб-квартирою в Санкт-Петербурзі, яка розпочала своє існування 10 жовтня 2006 року і першопочатково позиціонувалася як соціальна мережа для об'єднання студентів та випускників російських вишів. Станом на січень 2017 року середньодобова аудиторія мережі налічувала майже 88 мільйонів відвідувачів, а зареєстровано у ній більш, ніж 410 мільйонів користувачів. За даними SimilarWeb, «ВКонтакте» є 4 найбільш популярним сайтом у світі. «ВКонтакте» дозволяє користувачам надіслати один одному повідомлення, створювати групи, публічні сторінки та події, обмінюватися зображеннями, аудіо, відео, тегами, а також грати в браузерні ігри [5];

– «Одноклассники» (OK.ru) – соціальна мережа, що належить Mail.Ru Group. За даними статистики, на початку 2017 року кількість користувачів цієї соціальної мережі становила 51 мільйонів осіб за добу. ОК – другий сайт у Рунеті за кількістю переглядів

відеозаписів [11]. Також вказана соціальна мережа характеризується потужною систематизацією персональних даних осіб залежно від міста, навчального закладу, підприємства, військових частин із зазначенням дати служби, особистих даних громадян із фотокартками, наявністю таких розділів, як «мої друзі», «друзі друзів», «співтовариства» тощо;

– Instagram – соціальна мережа у вигляді безкоштовного додатку для обміну фотографіями та відеозаписами, яка дозволяє застосовувати для них фільтри, а також розповсюджувати їх через свій сервіс та ряд інших соціальних мереж [14].

Головний принцип, на якому ґрунтуються та використовуються майже всі існуючі соціальні мережі, – це добровільне створення користувачами своїх профілів та добровільне заповнення цих профілів інформацією про свою особистість. Зокрема, це інформація про особу користувача: місце, дата та рік народження, місце проживання, навчальні заклади, в яких навчався чи навчається користувач, відомості про соціальний та сімейний стан; вподобання користувача; контактні дані користувача: номери телефонів, адреса електронної пошти, ім'я користувача у сервісі Skype, номер сервісу ICQ, адреса персонального Інтернет-сайту; особисті графічні та аудіоматеріали: фотографії та відеозаписи, на яких є сам користувач або його родичі та знайомі, цифрові зображення, аудіокомпозиції, відеокліпи, котрі відображають, зокрема, естетичні смаки користувача. Усі ці дані користувачі соціальних мереж розміщують у своїх профілях добровільно. Важливим є також те, що чим більше інформації про себе користувач розмістить у своєму профілі соціальної мережі, тим вищий буде соціальний статус його профілю, внаслідок чого значна кількість людей відкривають для працівників правоохоронних органів вільний шлях для отримання інформації про їх особистість [4, с. 128].

Разом із тим слід враховувати і те, що інформація, яка зазначається користувачем під час реєстрації, не завжди відповідає дійсності, адже сервіси соціальних мереж не вимагають від користувачів будь-якого офіційного підтвердження наданих відомостей.

Зазвичай у процесі комунікації в соціальній мережі користувач формує один із трьох типів мережевої особи:

1) мережева реальна особа – це образ реальної особи, поміщений у соціальну мережу без зміни своїх властивостей, що проявляється в наданні достовірної фактичної інформації та відсутності ігрових та компенсаторно-емоційних засобів конструювання образу. Цей тип мережевої особи формується комунікантом, який використовує соціальну мережу для відновлення втрачених зв'язків та полегшення з'єднання з людьми, з якими користувач взаємодіє і в реальному житті. Цей тип особи є основним для соціальних мереж Facebook, Одноклассники, але периферійним для мережі «ВКонтакте»;

2) мережева реально-віртуальна особа – на відміну від попереднього типу, мережева реально-віртуальна особа не зводиться до реальної людини, яка її сформувала. Тим не менш, існують зв'язки,

які поєднують цей тип мережевої особи та реальної людини, яка її створила: достовірні дані або їх частина, друзі-користувачі, які знайомі як з реальною людиною. Комунікативна діяльність реально-віртуальної особи носить переважно фатичний, у тому числі соціально-регулятивний та спрямований на самопрезентацію, характер;

в) мережева віртуальна особа – характеризується відсутністю видимих зв'язків між мережевою особою та реальною людиною, яка її створила. Стратегії побудови особи в цьому випадку залежить від суб'єктивних цілей користувача (встановлення контакту з однодумцями, самоідентифікація себе як члена тієї чи іншої спільноти, релаксація, самопрезентація тощо) і сприяє використанню тієї чи іншої запрограмованої моделі поведінки [1, с. 18–20].

Саме тому інформація, розміщена в соціальних мережах, безсумнівно, вимагає детального аналізу, за результатами якого може бути в подальшому використана для вирішення різноманітних завдань у процесі розслідування кримінальних правопорушень.

Серед усього масиву інформації, розміщеної в соціальних мережах, криміналістично значущою (тобто такою, що незалежно від походження й основного цільового призначення, має значення для встановлення певних обставин, об'єктів і фактів у процесі розслідування [3, с. 115–116]), перш за все, є інформація про особу злочинця (його зв'язки, соціально-психологічну характеристику, місця перебування тощо) та особу потерпілого за умови, що вони належать до категорій мережевих реальних або мережевих реально-віртуальних осіб.

Необхідно погодитись із думкою Д.М. Цехана, що вагомий інтерес для правоохоронних органів становить і те, що значна кількість користувачів соціальних мереж розміщує на сторінках свої фотозображення, що дозволяє підтвердити їх зв'язок з іншими особами, отримати зображення фігурантів або осіб, що становлять оперативний інтерес, у різних вікових параметрах. Характерною особливістю соціальних мереж, на думку науковця, також є те, що в окремих випадках фотографії особи можуть бути розміщені навіть без її відома друзями або знайомими, що полегшує отримання приватних даних правоохоронними органами [12, с. 113].

Окремо слід зупинитися на діяльності системи візуального розпізнавання, що застосовується в мережі Facebook. Безпосередньо сервіс автоматичного розпізнавання обличчя особи був запущений для того, щоб допомогти користувачам знаходити і позначати друзів на фотографіях. Спеціальна програма аналізує фотографії і пропонує користувачеві різні варіанти імен того чи іншого знайомого. Ця система успішно впроваджується в США, в тому числі відповідна програма написана для мобільних пристроїв Apple і призначена для поліції, оскільки нові технології можуть допомагати швидше і легше ідентифікувати злочинців, адже зафіксовані на камеру спостереження кадри можна порівняти з базою біометричних даних, яка міститься у соціальній мережі [6, с. 328].

У розшуковій діяльності слідчого для встановлення конкретного місця знаходження розшукуваних осіб може бути корисною функція геопозиціонування («check in»), за допомогою якої під час здійснення публікацій на своїй сторінці в соціальній мережі Facebook, «ВКонтакте» особа визначає своє конкретне місце перебування (країна, місто, вулиця). У багатьох випадках це супроводжується розміщенням відео-, фотоматеріалів про перебування в певних місцях тощо. Крім того, соціальна мережа Facebook використовує соціальний геологаційний сервіс Glancee, що може проводити пасивне визначення місцеперебування конкретного користувача мережі. Цей сервіс сповіщає користувача про те, що поруч знаходяться його «друзі», їх зв'язки та особи зі схожими інтересами. Він працює в «тіні», фактично проводячи моніторинг GPS-даних. Також відслідковування користувачів можливе з використанням кнопки «Like» від Facebook, яка дозволяє користувачам оцінювати інформацію на сайті в режимі онлайн.

Поширеною функцією таких сайтів, як Facebook та «ВКонтакте», є запрошення на різноманітні події, де особа повідомляє, чи буде вона відвідувати зазначену подію, а також окремі групи за інтересами (політичні, соціальні, розважальні). Така функція теж може бути використана під час розшуку осіб, оскільки вона дозволяє, залежно від уподобань конкретної особи, передбачити можливе її місцезнаходження в певний період часу.

Для збору та обробки даних із соціальних мереж в окремих країнах існують спеціальні інформаційно-пошукові системи, які дозволяють у режимі реального часу здійснювати аналітичну роботу щодо наявної інформації. Так, правоохоронні органи США використовують так званий «хмарний сервіс» (Social Media Monitor), що збирає та згруповує інформацію із соціальних мереж, зокрема активність користувачів та їх коментарі. Таке інспектування стрічок новин у соціальних мережах дозволяє отримати значну кількість інформації, в тому числі може створити певні «зачіпки» для слідства. Крім того, є приклади існування цілих центрів моніторингу кримінальної активності в режимі реального часу, в тому числі моніторингу соціальних мереж, камер зовнішнього спостереження, встановлених на вулицях, будинках та інших джерел інформації. Інші «хмарні сервіси» також дозволяють визначити місцезнаходження користувачів і проводити моніторинг у реальному часі за соціальними мережами за певною визначеною локацією [9, с. 199–200].

Важливу роль відіграє моніторинг інформації, розміщеної в соціальних мережах, і в превентивній діяльності слідчого, а саме в процесі виявлення кримінальних правопорушень, які були вчинені чи вчиняються, а також під час встановлення в процесі розслідування обставин, що сприяли вчиненню та прихованню злочинів. У результаті аналізу приватних сторінок соціальних мереж та сторінок різноманітних спільнот можна отримати криміналістично значущу інформацію про такі кримінальні правопорушення, як збут наркотичних засобів; шахрайство, способом

вчинення якого є розміщення оголошень у соціальних мережах про продаж товарів чи надання послуг із подальшим заволодінням коштів без надання відповідних товарів чи послуг; розповсюдження порнографічних предметів; заклики, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, а також до вчинення дій, метою яких є зміна меж території України; публічні заклики до вчинення терористичного акту; порушення авторського права і суміжних прав; розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію та багато інших.

Крім того, сьогодні надзвичайно актуальним є збір криміналістично значущої інформації про спільноти «Синій кит», «Тихий дім» та ін., в яких пропагується вчинення суїцидів серед молоді, а дії адміністраторів даних груп можуть містити ознаки злочину, передбаченого ст. 120 Кримінального кодексу України, – доведення до самогубства.

Також мережеві інформаційні ресурси є джерелом суспільно небезпечних знань: у них розміщується опис способів суїциду, виготовлення вибухових та отруйних речовин, наркотичних засобів тощо.

Загалом, серед об'єктів (сторінок, спільнот в соціальних мережах), які потребують підвищеної уваги з боку правоохоронних органів, слід виділити такі:

– об'єкти, на яких систематично вчиняються злочинні посягання (сторінки з розміщенням об'яв про купівлю-продаж товарів, надання послуг, про знайомства з різною метою тощо);

– інформаційні ресурси, що містять криміналістично значущу інформацію (сторінки, через які розповсюджується соціально небезпечна інформація, реалізуються предмети та речовини, обіг яких заборонено, проводиться пропаганда злочинного способу життя);

– місця мережевого спілкування осіб, схильних до вчинення злочину [7, с. 122].

Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що моніторинг інформації, розміщеної в соціальних мережах, дозволяє не лише підвищити ефективність розшукової та превентивної діяльності слідчого, але й сприяє збору криміналістично значущої інформації про особу злочинця, особу потерпілого та місця вчинення кримінальних правопорушень у віртуальному середовищі. Подальші дослідження в даному напрямі можуть стосуватися використання можливостей соціальних мереж під час встановлення місцезнаходження безвісти зниклих осіб, а також розробки тактичних прийомів вирішення за допомогою соціальних мереж широкого спектру завдань розслідування кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алтухова Т.В. Коммуникация в социальной компьютерной сети «ВКонтакте»: жанроведческий аспект : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Т.В. Алтухова. – Кемерово, 2012. – 25 с.
2. Белоус В.В. Информационные технологии в криминалистике: постановка проблемы / В.В. Белоус // Проблемы законности. – 2013. – № 121. – С. 183–195.
3. Бірюков В.В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів / В.В. Бірюков. – Луганськ : ЛДУВС, 2009. – 663 с.
4. Борозенний І.О. Особливості використання мережі Інтернет та автоматизованих інформаційно-пошукових систем для забезпечення проведення негласних слідчих (розшукових) дій / І.О. Борозенний, О. О. Юхно // Право та безпека. – 2012. – № 4(46). – С. 126–129.
5. ВКонтакте [Електронний ресурс] : Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/ВКонтакте>. – Назва з екрана.
6. Гавловський В.Д. Щодо відслідковування осіб із використанням соціальних мереж / В.Д. Гавловський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2013. – № 1(29). – С. 324–332.
7. Ишин А.М. Современные проблемы использования сети Интернет в расследовании преступлений / А.М. Ишин // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2013. – Вып. 9. – С. 116–123.
8. Косолап О.В. Соціальні мережі як об'єкт криміналістичного дослідження / О.В. Косолап // Вісник кримінального судочинства. – № 1/20. – С. 112–117.
9. Лисенко О.В. Використання інформаційних технологій для розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування та суду / О.В. Лисенко // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2014. – № 2(65). – С. 194–201.
10. Мудра І. Соціальні мережі в інтернеті як інструмент просування «зараженої» інформації / І. Мудра // Теле та радіожурналістика. – 2015. – Випуск 14. – С. 208–212.
11. Одноклассники [Електронний ресурс] : Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Одноклассники_социальная_сеть. – Назва з екрана.
12. Цехан Д.М. Використання високих інформаційних технологій в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ: монографія / Д.М. Цехан ; за наук. ред. О.О. Подобного. – Одеса : Юридична література, 2011. – 216 с.
13. Facebook [Електронний ресурс] : Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Facebook>. – Назва з екрана.
14. Instagram [Електронний ресурс] : Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Instagram>. – Назва з екрана.

Можайкіна О. С.,

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

Бондаренко А. Р.,

*студентка IV курсу факультету політології та права
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ РИЗИКОВАНОЇ (ДЕВІАНТНОЇ) ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКІВ

WAYS OF OVERCOMING RISKY (DEVIANT) BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Стаття присвячена розгляду проблемних питань впливу Інтернет-ресурсів на ризиковану поведінку підлітків, а також визначено основні види девіантної поведінки та шляхи подолання зазначеного негативного соціального явища.

Ключові слова: підлітки, девіантна поведінка, суїцид, соціальні мережі, Інтернет.

Статья посвящена рассмотрению проблемных вопросов влияния Интернет-ресурсов на рискованное поведение подростков, а также определены основные виды девиантного поведения и пути преодоления указанного негативного социального явления.

Ключевые слова: подростки, девиантное поведение, суицид, социальные сети, Интернет.

The article is devoted to the issues of influence of Internet resources on adolescent risk behavior and the basic types of deviant behavior and ways to overcome these negative social phenomena.

Key words: adolescents, deviant behavior, suicide, social networking, Internet.

У зв'язку з інформатизацією сучасного суспільства девіантна поведінка неповнолітніх значно змінилася. З розвитком Інтернету збільшується кількість людей, які схилиються до віртуального спілкування, що призводить до руйнування загальнолюдських взаємовідносин у реальному житті, появи відповідних деструктивних станів: агресії, депресії, девіації, ризикованої поведінки, суїцидальних проявів тощо. У кризові періоди життя підростаюча особистість, з цікавості або намагаючись знайти співрозмовника, одностудця та обговорити свої проблеми, може легко зайти на сайти, які пропагують насилля, жорстокість, ризикованість, агресію, суїцид як спосіб позбутися негативних емоцій та віднайти власну психологічну рівновагу.

Варто звернути увагу, що в даний час особливе місце серед найбільш відвідуваних інтернет-ресурсів посідають соціальні мережі. У лютому 2015 року соціальні мережі «Вконтакті» та «Facebook» увійшли в десятку найпопулярніших сайтів світу. Велика частина українських і зарубіжних вчених вважають, що соціальні мережі являють собою нове значиме явище не лише в мережевому просторі, але і в сучасному соціумі в цілому. Їх важливість зумовлюється такими обставинами, як можливість самореалізації для великої кількості людей, можливість активного впливу на суспільну думку, формування ланцюга новин (політики, економіки, спорту, культури, медицини, освіти, бізнесу тощо), а також створення літературних, музичних, художніх творів.

Однак не можна оминути увагою і великий негативний вплив соціальних мереж на свідомість, поведінку і дії неповнолітніх осіб. Зокрема, непокоєння викликають так звані «групи смерті» в мережі Інтернет, які приваблюють підліткове співтовариство та

мають значний вплив на девіантну ризиковану поведінку, яка в подальшому призводить до суїцидів. Так, за даними Національної поліції України, станом на лютий 2017 р. Департаментом кіберполіції виявлено 434 групи «самогубства». Кількість облікових записів, яких вдалося ідентифікувати як такі, що зареєстровані на території України становить 34970 [1]. Відтак стає зрозумілим, що в даний час існує велика проблема теоретичного обґрунтування та практичної реалізації шляхів подолання девіантної поведінки підлітків, зумовленої використанням соціальних мереж.

Проблемам девіантної поведінки серед неповнолітніх присвячено велику кількість наукових досліджень у галузях психології, соціальної педагогіки, юридичної психології, кримінології, соціології тощо. Зокрема, серед вітчизняних і зарубіжних вчених можна виокремити дослідження Л.С. Дубчак, О.В. Змановської, А.Є. Личко, М.О. Малькової, О.С. Можайкіної, Л.І. Мороз, Л.А. Терещенко та інших.

Метою статті є визначення шляхів подолання ризикованої (девіантної) поведінки підлітків, зумовленої спілкуванням у соціальних мережах.

В Україні сьогодні підлітки набагато активніше вивчають навколишній світ та швидше пізнають життя, ніж це робили їх однолітки кілька десятиліть назад. Вибір конкретного способу життя залежить від багатьох факторів, починаючи з власних вподобань і закінчуючи вподобаннями своїх кумирів. Вибір поведінки залежить від умов виховання дитини, її психологічного та емоційного розвитку, а також загальних побутових умов проживання. Якщо в сукупності дані елементи всебічно впливають на життя одного підлітка, вважаємо, що він росте здоровою, адекватною та розвиненою людиною; якщо один із перерахованих елементів відсутній або припиняє свій вплив (дає

збій), особа починає змінюватись, зокрема це стосується її поведінки. Дана поведінка може бути охарактеризована як *девіантна поведінка*, тобто така, за якої відбувається відхилення від загальноприйнятих суспільством норм [2].

Досліджуючи проблеми протиправної поведінки та особливості підліткового віку в контексті делінквентних відхилень, О.С. Можайкіна приходять до висновку, що з позицій суспільства за ступенем тяжкості можна виділити девіантну, асоціальну та делінквентну поведінку. За словами автора, делінквентна поведінка розглядається як сукупність протиправних вчинків, до яких переважно відносяться лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, дрібні крадіжки, здирництво, хуліганство тощо [3, с. 5].

Спираючись на попередні наукові дослідження О.М. Іванова та М.В. Петренко, визначають девіантну поведінку як дії та вчинки людей, що суперечать нормам чи визначеним шаблонам і стандартам поведінки. Автори акцентують, що сутність девіантної поведінки полягає в недотриманні вимог соціальної норми, у виборі іншого, ніж вона прописує, варіанту поведінки в тій чи іншій ситуації, що призводить до порушення взаємодії особистості й суспільства [4, с. 212].

Е. Дюркгейм ввів поняття «девіації» в соціологічну систему і сформулював його типологію. Зокрема, на його думку, існує *позитивна девіація*, яка суспільством приймається, визнається важливою для розвитку обдарувань і здібностей індивідів, що надає нові перспективи для суспільного розвитку. Прикладом можуть бути самопожертвування, надприродатність. *Негативна девіація* – відштовхується суспільством; розглядається як таке, що спричиняє шкоду індивідам і соціуму. Прикладами є тероризм, крадіжки, суїцид, цинізм.

Боярин Л.В. виділяє *антисоціальну, асоціальну та аутодеструктивну* види девіації. Перша суперечить соціальним і правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих. Наступна є формою дезорганізації окремої особи в групі осіб або в суспільстві, де виявляється невідповідність очікувань, що склалися в суспільстві. Остання являє собою поведінку, що відхиляється від психологічних норм, загрожуючи цілісності і розвитку особистості. Її прикладами є суїцидальна та віктимна поведінки [5, с. 70].

Дана поведінка може носити або яскраво виражений, або прихований характер. Якщо має місце перше, то підлітки ступають на шлях ризику. Ризикована поведінка завжди пов'язана з невідповідністю людських вчинків, дій, які є розповсюдженими в суспільстві, правилам поведінки, стереотипам. При цьому одні соціологи за точку відліку приймають очікування, а інші – зразки поведінки [6, с. 232]. Але в деяких випадках даний ризик набуває надзвичайно жорстокого значення і його реалізації.

Ризиковану поведінку підлітків поділяють на два види:

1. Поведінка, яка відхиляється від норм психічного та психологічного здоров'я.

2. Поведінка, яка відхиляється від моральних, соціальних норм, що виявляються у вчиненні проступків та злочинів.

Наявність вкрай негативної мети характеризують вже існуючі більше року так звані *Групи смерті* (назва однойменної статті в газеті «Новая газета», автор якої вперше опублікувала інформацію про те, що у Всесвітній мережі поширені самогубства серед підлітків), які набирають популярності серед підлітків у соціальних мережах. Відсутня класифікація даних груп, але є різні назви та деякі відмінності у самій суті тієї чи іншої групи. Наприклад, «*Сині кити*» (гра-квест, кінцевою метою якої є вчинення самогубства), «*f57*», «*Тихий дім*» (кінцева мета ігор – досягнення так званого «Тихого дому» – місця, де сон, реальність і інтернет зливаються в єдине ціле і з якого нібито можна правити світом), «*Розбуди мене о 4.20*» (цифри 4.20 відсилають до Америки, де в цей час зазвичай прийнято вживати наркотичні засоби та психотропні речовини), «*Морекитів*» (група, основна мета якої – перешкоджання здійснення підлітками суїциду), «*f58*», «*Кити плывуть вгору*» (група створена окремо для дівчаток-підлітків, основний напрям якої – доведення до самогубства через психологічний тиск на жіноче ество), «*d28*», «*Біжи або помри*» (сенс гри в тому, що підлітки отримують одне єдине завдання – перебігти дорогу перед будь-яким транспортом, що рухається на високій швидкості з метою самогубства). Дані групи є публічного та приватного типу і це автоматично тягне за собою те, що будь-хто може вступити до них.

Ризикована поведінка підлітків тісно пов'язана з Групами смерті, тому що сама суть гри полягає в таємничості виконання поставлених «куратором» завдань, прихованості вступу до таких груп та особливості прийняття участі, що і приваблює підлітків.

Дана проблема набула надзвичайно гострого значення в суспільстві, оскільки її розповсюдження відбувається у Всесвітній мережі і даний процес майже не піддається контролю. Контроль можливо здійснювати лише поверхнево, тобто блокувати створення подібних груп, видаляти написи, які автоматично виконують посилання на подібні групи та по можливості перевіряти і видаляти створені соціальні сторінки. Встановити або визначити, ким, коли та в який час була створена група, – неможливо. Враховуючи те, що в Україні розвиток кіберзлочинності відбувається повільними темпами, ми не можемо стверджувати, що навіть за найвищого рівня поширення даних груп розслідування буде прискореними.

Вікові особливості учасників даних груп полягають також у тому, що підлітки, тобто особи віком від 12 до 16 років, наділені вразливою та нестабільною психікою, яка найбільше піддається впливу в цьому віці. Підлітки, на їхню думку, мають багато проблем, які вони самостійно не в змозі вирішити і, виконавши кінцеве завдання цих груп, вважають, що проблеми зникнуть. Також особливістю даного віку є те, що вони не звикли розповідати про свої проблеми батькам та рідним. Підлітки або взагалі замовчують проблеми, або ж розповідають, коли вже запізно і

вирішити ситуацію складно, що призводить до непорозуміння та суперечок в сім'ї.

За твердженням О.С. Можайкіної, згідно з давньою культурною традицією підлітковий і юнацький вік розглядається як «друге народження особистості». Як новонароджений, неповнолітній із тією ж силою, але в інших формах потребує емоційної підтримки, спілкування. І не його провина, що він знаходить те, що шукає, далеко за межами кращих зразків культури та кращих її представників [7, с. 155].

Цим дітям особливо потрібна увага з боку батьків тому, що в цьому віці вони відчутно починають пізнавати та розуміти поняття «довіра», «повага», «взаєморозуміння», «спільні інтереси». Якщо дитина в цей період буде більше часу залишатись наодинці, то в подальшому вона втратить довіру до батьків і близьких. На думку багатьох дитячих психологів, саме ці причини і спонукають їх на вчинення таких небезпечних кроків.

Загальні причини девіантної поведінки неповнолітніх:

1) соціальні фактори (неблагополуччя сім'ї, негативні приклади в поведінці; аморальний спосіб життя сім'ї; безвідповідальність батьків за власні дії);

2) моральні фактори (негативні приклади у моральній поведінці; низька культура сім'ї; прояви насильства);

3) виховні фактори (відсутність вдалих прикладів; недостатній рівень виховної роботи).

Цікавим для нашого дослідження є твердження І.М. Островської-Бугайчук, яка визначає серед причин девіантної поведінки підлітків такі: розлади психічних процесів; спадковість і психологічний клімат у сім'ї, а також причини, пов'язані із соціально-економічними і політичними потрясіннями, морально-естетичною і правовою нестабільністю розвитку нашої країни [8].

Вважаємо, що девіантну поведінку неповнолітніх можливо передбачити та запобігти крайнім її проявам за допомогою таких шляхів:

1) держава шляхом створення відповідних органів на національному та місцевому рівнях повинна запро-

вадити гарячу лінію, яка допомагала б дітям у складних ситуаціях;

2) ввести профілактичну функцію сектору ювенальної превенції Національної поліції України, основне призначення якої – проведення уповноваженими працівниками (наявність знань з психології бажана) бесід на різну тематику з дітьми, з метою раннього виявлення проблеми;

3) розробити та прийняти нормативно-правові акти з найвищою юридичною силою, які б захищали моральний стан підлітків, визначали шляхи його подолання, а також встановлювали відповідальність за розповсюдження або сприяння розповсюдженню інформації, яка загрожує психологічному здоров'ю дітей та спонукає їх до вчинення асоціальних дій;

4) передбачити впровадження в навчальних планах загальноосвітніх навчальних закладах виховних заходів із залученням вчителів, батьків, громадських діячів та працівників сектору ювенальної превенції Національної поліції України;

5) сектору ювенальної превенції систематично вести облік сімей з дітьми. Звертаємо увагу на те, що до ризикованої поведінки схильні не лише підлітки, які виховуються в неблагополучних сім'ях. Тому варто вести облік усіх сімей, в яких виховуються неповнолітні діти, а також проводити різноманітні заходи (бесіди, лекторії, зустрічі) з метою попередження девіантної поведінки, що носить ризикований характер.

Підсумовуючи все вищезазначене, варто звернути увагу на той факт, що ризикована поведінка підлітків у більшій мірі провокується інформацією, яка розміщується в соціальних мережах. Вітчизняним вченим варто приділити велику увагу вивченню даної проблеми та сформулювати ефективні правові, педагогічні і психологічні програми подолання зазначеного негативного соціального явища. Окреслені в статті шляхи вирішення і запобігання ризикованої поведінки підлітків не є вичерпними і потребують подальшого наукового обґрунтування та практичного застосування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Поліція: самогубств не стало більше, однак у «групах» 35 тисяч користувачів з України // Українська правда: інтернет-видання. 2017. URL : <http://www.pravda.com.ua/rules/> (дата звернення: 17.04.2017).
2. Большой толковый психологический словарь / Артур Ребер ; [пер. с англ.]. – Т. 1 (А-О). – АСТ, Вече, 2003. – 592 с.
3. Можайкіна О.С. Психологічні засади діагностики і корекції протиправної поведінки неповнолітніх в закладах загальної середньої освіти : автореф. дис....канд. психол. наук : 19.00.06 / О.С. Можайкіна ; Академія упр. Мін-ва внутр. Справ. – К., 2010. – 18 с.
4. Иванова О.М., Петренко М.В. Девіантна поведінка та сімейне виховання / О.М. Иванова, М.В. Петренко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. / ред. Л.Л. Товажнянський, О.Г. Романовський. – Харків: НТУ «ХПІ», 2010. – Вип. 25(29). – С. 211–218.
5. Боярин Л.В. Причини проявів девіантної поведінки підлітків із сімей трудових мігрантів / Л.В. Боярин // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – № 2(31). – С. 68–75.
6. Павліченко П.П. Соціологія. Навч. посіб. для студ. несоціол. спец. / П.П. Павліченко, Д.А.Литвиненко. – К. : Лібра, 2000. – 254 с.
7. Можайкіна О.С. Соціально-психологічний аналіз делінквентної поведінки неповнолітніх / О.С. Можайкіна // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / За ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т.2. – Вип. 4. – Миколаїв : ТОВ фірма «Іліон», 2010. – С. 155–159.
8. Островська-Бугайчук І.М. Причини формування девіантної поведінки підлітків / І.М. Островська-Бугайчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2015. – Вип. 2. – С. 48–52.

Ніколаєнко Т. Б.,

кандидат юридичних наук, доцент, докторант

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ
ВІЙСЬКОВОГО ЗВАННЯ ЯК ВИДУ ПОКАРАННЯ****SOME ISSUES ON THE STANDARD REGULATION
OF THE MILITARY RANK DEPRIVATION AS A KIND OF PUNISHMENT**

У статті досліджуються окремі аспекти правового регулювання позбавлення військового звання як виду кримінального покарання через призму подвійності правового статусу військовослужбовця. Визначена необхідність нормативного узгодження з чіткістю врегулювання в разі позбавлення військового звання ймовірності звільнення особи з військової служби чи її обов'язковості, з наступним усуненням чи без такого від подальшого проходження військової служби в майбутньому, за відповідні злочини з умовами відновлення втраченого права.

Ключові слова: позбавлення військового звання, покарання, звільнення з військової служби, подвійність правового статусу, засуджений військовослужбовець.

В статье исследуются отдельные аспекты правового регулирования лишения воинского звания как вида уголовного наказания через призму двойственности правового статуса военнослужащего. Определена необходимость нормативного согласования с четкостью урегулирования в случае лишения воинского звания вероятности освобождения лица от военной службы или ее обязательности, с последующим устранением или без такового от дальнейшего прохождения в будущем, за соответствующие преступления с условиями восстановления утраченного права.

Ключевые слова: лишение воинского звания, наказание, увольнение с военной службы, двойственность правового статуса, осужденный военнослужащий.

In the article the author researches some aspects of the standard regulation of the military rank deprivation as a kind of criminal punishment through the prism of the military man's legal status duality. The necessity of the standard coordination with the regulation accuracy in case of the military rank deprivation, the probability of dismissal the person from service or its obligatoriness with the further dismissal or without it from service in future for the corresponding crimes with the conditions of the forfeited right vindication has been defined.

Key words: deprivation of the military rank, punishment, dismissal from service, legal status duality, convicted military.

У сучасних умовах реалізації держави євроінтеграційних прагнень охорони правопорядку, підвищення ефективності протидії злочинності на фоні загострення ситуації на Сході держави, підтримання військової дисципліни визначається доволі актуальним.

Зумовлена специфікою виконання функцій на захист національних інтересів держави, ефективність діяльності Воєнної організації України неможлива без високого рівня підтримання військової дисципліни. Ґрунтуючись на усвідомленні кожним військовослужбовцем свого військового обов'язку, особистої відповідальності за захист народу України, його свободи та незалежності, за відсутності останньої складно вирішити найважливіші завдання, виховати у воїнів високих морально-бойових якостей, формувати в них уміння, знання, навички, необхідні для захисту держави. Ще О. Блондер зазначав, що честь мундира – хоробрість, вірність обов'язку, зразок дисципліни – є одним із пріоритетів військової служби. Навіть зібравши сто тисяч чоловік, озброївши їх, ще немає армії. Навчивши застосовувати всі засоби до знищення ворога, все рівно немає. Піднесені єдиним почуттям, отримавши миттєву перемогу над ворогом, наступного дня такі воїни будуть вражені та розсіплються: вони ще не становлять армію. Їм бракує дисципліни. Лише суворий військовий порядок, об'єднавши воїнів в єдине ціле,

зробить їх грізним велетнем. Військовий мундир, не осяячений найсуворішою дисципліною, перестає бути символом честі і стає безособовою одягом. Той, хто надів мундир солдата чи офіцера, перестає розпоряджатися собою на власний розсуд та підпорядковує своє життя точно регламентованому порядку [1, с. 4]. За її порушення каралося якнайсуворіше. Визначеність вироку та особливості його виконання відзначали вагу військової дисципліни, честі та гідності.

На сьогодні, в аспекті різних видів відповідальності, встановлені диференційовані заходи впливу, одним із таких є позбавлення військового звання.

Існування військових звань, особливий порядок їх призначення спрямовані на забезпечення ясності та чіткості у взаємовідносинах між військовослужбовцями, виразу військової та спеціальної кваліфікації, службового стажу, заслуг, службового становища та авторитету кожного з військовослужбовця. Проте такої однозначності стосовно відношення до позбавлення військового звання як виду кримінального покарання немає. Одні (Т.А. Денисова, С.І. Коновалова, М.І. Мельник, І. І. Митрофанов, В.О. Навроцький, А.І. Сакаєв, М.І. Хавронюк та ін.) [2, с. 490; 3, с. 121; 4, с. 114; 5, с. 11], притримуються необхідності усунення його як виду покарання, супутнього засудженню до позбавлення волі, інші (І.В. Єрьоменко, С.В. Ізосимов, О.С. Міхлін, В.П. Мосієнко,

В.М. Петрашев, С.В. Розенко, В.В. Сивов та ін.) [6, с. 220; 7, с. 143; 8, с. 25; 9, с. 7; 10, с. 117; 11, с. 108; 12, с. 99], з урахуванням відсутності реальних правових механізмів його реалізації та відновленні втрачених прав, визначають необхідність комплексного підходу до його вивчення з всебічним дослідженням правових аспектів призначення та виконання в цілісності правової системи покарань.

Перебуваючи в постійному науковому полі зору, рівень розробленості даного покарання є доволі низьким. Відсутність єдиного комплексного розроблення з глибинним та всебічним урахуванням проблем сьогодення, у світлі сучасних змін соціально-економічного та політичного життів суспільства гальмує його розвиток та ефективність існування в загальній системі покарань. Більшість звернень спрямовані на епізодичність вирішення окремих недоліків диспозиції її регулювання (ст. 54 ККУ) чи навіть її виключення із загальної системи покарань.

Тому звернемо увагу на окремі аспекти правового регулювання позбавлення військового звання як виду кримінального покарання через призму подвійності правового статусу військовослужбовця як мету нашого дослідження.

Застосування позбавлення військового звання як виду покарання можливе щодо особи, яка, по-перше, має військове звання та, по-друге, вчинила злочин тяжкого або особливо тяжкого ступеня тяжкості. У разі невиконання (неналежного виконання) нею своїх службових обов'язків, порушення військової дисципліни, громадського порядку підлягає накладенню дисциплінарного стягнення. З урахуванням характеру, обставин вчиненого діяння, наслідків, попередньої поведінки військовослужбовця, тривалості перебування його на військовій службі, рівню знань про порядок служби, проведена нормативна диференціація з індивідуалізацією притягнення особи до відповідальності. Але не все так однозначно в чинному законодавстві.

Призначення покарання у вигляді позбавлення військового звання поряд із моральним впливом на особу спрямоване на певні позбавлення та обмеження щодо неї. Вона втрачає звання. Виключається зі списків особового складу військової частини. Звільняється з військової служби (або розривають і з нею контракт). Виключається з військового обліку (у разі призначення основного покарання у вигляді позбавлення волі).

Аналогічно позбавленню військового звання в дисциплінарному порядку, засуджений військовослужбовець за вчинення *одного* діяння підлягає *множинності* негативних наслідків. З точки зору основних принципів кримінального та кримінально-виконавчого права виникають питання законності такого положення щодо: рівності всіх перед законом незалежно від їх статусу; застосування до особи позбавлень, обмежень, не зазначених в законі; законності та справедливості виконання покарання в частині прийняття суб'єктами виконання покарання додаткових рішень, не зумовлених вироком суду, що погіршують становище засудженого, та узго-

дженості норм у сфері регулювання порядку проходження військової служби.

Відповідно до чинної редакції ст. 54 Кримінального кодексу України застосування покарання у вигляді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу можливе щодо осіб, які мають відповідні звання, ранги, чини, класи [13]. (Для досягнення поставленої мети дослідження нами буде зосереджена увага на покаранні в частині позбавлення військового звання). Наявність особливого правового статусу військовослужбовця законодавцем взято до уваги. Під час виконання покарання це відображено і в його порядку. Після набрання законної сили вироку суду копія останнього направляється органів чи посадовій особі, які присвоїли це звання щодо наступного внесення до відповідних документів запису про позбавлення засудженого звання та вжиття заходів до позбавлення його всіх прав і пільг, пов'язаних із цим званням. Після цього протягом місяця з дня одержання копії вироку суду орган чи посадова особа сповіщає суд про його виконання [14, ст. 29]. Звільнення військовослужбовця з військової служби, зняття його з військового обліку громадян внаслідок цього ніде не вказано. Відповідно, командир військової частини, в якій проходив службу військовослужбовець, військовий комісар за місцем прописки засудженого здійснюють ці дії на підставі положень нормативних документів, що регулюють порядок проходження військової служби, які жодним чином не відображаються в рішенні суду та не відповідають нормам кримінально-виконавчого законодавства.

Приймаючи рішення щодо позбавлення особи військового звання, законодавцем не визначена будь-яка необхідність дослідження особливостей правової оцінки особистісних аспектів характеристики винного, пов'язаних із правовим статусом його як особи, що має військове звання, відношення до виконання службових обов'язків, військової служби, відданості Військовій присязі, а також вирішення питання щодо доцільності його перебування на військовій службі в разі засудження.

Позбавлення військового звання автоматично тягне звільнення особи з військової служби, з можливою втратою нею статусу військовослужбовця. Таке положення можна вважати виправданим бажанням законодавця позбутися особи, яка порушити закон у завуальованій формі невстановленого регулювання кримінального покарання (з обов'язковим його виконанням). Зрозуміло, що у випадку призначення позбавлення військового звання як додаткового покарання до позбавлення чи обмеження волі особи звільнення з військової служби є логічно обумовленою об'єктивністю його виконання. Перебуваючи в місцях позбавлення волі, остання не може виконувати обов'язки, пов'язані з несенням військової служби. Але в разі прийняття судом рішення щодо можливості виправлення особи поза межами реального відбування покарання (звільнення від покарання з випробуванням) звільнення з військової служби викликає сумніви. Якщо за переконанням

суду особа може виправитися поза межами реального відбування покарання, тоді навіщо застосовувати до неї звільнення з військової служби, перебування на якій може справити виховний ефект? Аналогічна ситуація складається і щодо призначення інших видів покарань, не пов'язаних із позбавленням чи обмеженням волі на підставі положень ст. 69 ККУ.

Відповідно до Положення про проходження громадянами України військової служби в Збройних Силах України, у випадку призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням чи обмеженням волі, за рішенням командирів (начальників), яким надано право звільнення таких осіб з військової служби та на підставі клопотання командира (начальника) військової частини, в якій проходить службу засуджений військовослужбовець, дозволяється залишати на військовій службі військовослужбовця з урахуванням його високих професійних, ділових та моральних якостей, придатності за станом здоров'я, наявних державних нагород, виду, ступеня тяжкості вчиненого злочину. Але якщо така особа позбавлена військового звання за вироком суду, вона автоматично виключається зі списків особового складу [15, ст. 230, 246]. У такому випадку рівень її професійних, ділових та моральних якостей, придатності за станом здоров'я виконувати свої обов'язки, наявність державних нагород, виду, ступеня тяжкості вчиненого злочину до уваги не береться. Законодавчо виключається будь-яка можливість виправлення особи в межах військового колективу, а в наступному – з надання можливості з урахуванням її позитивних змін для претендування на присвоєння рівного чи нижчого військового звання.

Крім того, в разі засудження особи за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину до позбавлення волі військовослужбовець підлягає виключенню з військового обліку громадян. Після погашення чи зняття судимості військовослужбовець може претендувати на поновлення попереднього військового звання чи присвоєння нижчого, а також у разі звільнення від покарання на підставі закону про амністію чи акта про помилування посадовою особою, якій надано право присвоювати таке військове звання. Але фактична реалізація такого права є проблематичною.

Після фактичного відбування покарання (позбавлення волі) особа, яка відповідно до положення Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» була виключена з військового обліку громадян як така, що була засуджена до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, унеможливується у поновленні втраченого права [16, п. 9 ст. 14 Гл. III].

Довічність та термін дії покарання на останок життя набирає ознак обов'язковості. Законодавець усуває будь-які стимули для виправлення особи та досягнення нею виховної мети покарання. Ані індивідуалізація призначення та виконання покарання, ані диференціація строків його відбування до уваги не береться. Незалежно від тяжкості вчиненого діяння, особи винного, його характеристики та

бажання поновитися в попередньому званні, досягнення мети покарання не впливають на відновлення втраченого звання.

У разі призначення іншого, окрім позбавлення волі покарання, за відсутності обмежень щодо зняття з обліку особа фактично отримує таке право. Але відсутність нормативного порядку його реалізації ставить під загрозу можливість відновлення втраченого права та його об'єктивність.

У законодавстві окремих країн ці питання врегульовані доволі чітко. Так, за положеннями Кодексу воєнної юстиції Французької Республіки до військовослужбовців можуть застосовуватися, зокрема: звільнення зі збройних сил та позбавлення військового звання (спеціальні військові кримінально-правові заходи). У випадку звільнення зі збройних сил особа: позбавляється військового звання, втрачає право на носіння відзнак, військової форми, а також зазнає інших негативних наслідків, визначених пенсійним законодавством. За наявності пом'якшуючих обставин для військовослужбовців категорії сержантів за контрактом звільнення зі збройних сил може бути замінено позбавленням військового звання без втрати пенсійних прав, виплат коштів, пов'язаних із вислугою в армії та інших пільг для останніх. У випадку вчинення офіцером, кадровим сержантом чи сержантом за контрактом злочину позбавлення військового звання є обов'язковим. У випадку вчинення правопорушення позбавлення військового звання можливе при призначенні тюремного ув'язнення строком від трьох місяців за вчинення чітко визначених діянь: крадіжки, вимагання, шахрайства, зловживання довірою, приховування викраденого майна; перешкоджання нормальному функціонуванню військової техніки; корупцію; банкрутство і діяння, прирівняні до нього [17, с. 335].

Аналогічна тенденція спостерігається і в законодавстві США. Єдиним кодексом Воєнної юстиції у випадку вчинення безпорядків чи порушення військової дисципліни, а також будь-якої поведінки, що дискредитує збройні сили, можливе застосування звільнення з військової служби: звільнення з ганьбою чи звільнення за негідну поведінку (до військовослужбовців рядового складу) та звільнення офіцера [18, art.134]. У випадку звільнення будь-який військовослужбовець позбавляється цивільних, соціальних пільг, переваг, зумовлених несенням військової служби (права на пенсію, повноцінну вихідну допомогу, надання відомчого права на лікування тощо). Його застосування до військовослужбовців рядового складу можливе за вчинення злочинів, передбачених Кодексом; до офіцера – за вчинення тяжкого загальнокримінального злочину та визнання його як неблагонадійної особи. Щодо офіцерів флоту законодавство визначає в якості додаткового можливого покарання у вигляді позбавлення права на отримання чергового військового звання, а також та пониження у військовому званні до рядового.

На думку американських вчених, такі положення є доволі ефективним. В умовах комплектування армії на професійній основі посилення правових,

матеріальних, моральних наслідків (звільнення) стимують військовослужбовців до прагнення переносити можливі тяготи військової служби і виконувати покладені на них завдання [20, с. 23]. У Великій Британії вони існують у вигляді позбавлення військового звання, звільнення зі служби, звільнення зі служби з ганьбою, тимчасового пониження у військовому званні чи позбавлення військового звання. Існування таких покарань переслідує мету, насамперед, укріплення військової дисципліни, надання можливості військовослужбовцям, які не являють собою великої загрози для суспільства, не паплюжать честь мундира сприяти їх адекватному покаранню та виправленню в умовах воєнної організації. І навпаки, в разі вчинення діянь, які ганьблять військову службу, принижують її авторитет, сприяє втраті особою всіх заслуг, отриманих за попередню діяльність.

Дотримуючись принципу рівності всіх громадян перед законом, а також законності щодо вирішення кримінальних справ відповідно до букви закону, притягнення до кримінальної відповідальності повинно бути чітко визначено нормами кримінального законодавства.

Для економії репресивності кари, досягнення більшого виховного впливу від покарання у вигляді позбавлення військового звання повинно чітко визначати ймовірність звільнення особи з військової служби чи її обов'язковості, з наступним усуненням чи без такого від подальшого проходження військової служби в майбутньому, за відповідні злочини з умовами відновлення втраченого права.

Позбавлення особи права перебування на військовій службі обов'язково повинно виходити з норм кримінального законодавства, де доцільність пере-

бування на службі визначатиметься після ретельного вивчення особи винного з відповідним залученням його командирів та визначеності в законодавстві.

Позбавлення права на подальше проходження військової служби з наступною втратою особою статусу військовослужбовця слід визначити виключним заходом за вчинення особливо тяжких злочинів.

Під час вирішення питання щодо призначення особі військовослужбовця такого покарання необхідно враховувати поряд із загальною характеристикою особи винного особливості його спеціального статусу та вплив його незаконного використання на авторитет військової служби. Попередня її діяльність із позитивною характеристикою з місця служби, високий рівень професійних та ділових якостей, наявність заслуг перед державою (участь у бойових діях, участь в під час проведення АТО тощо), нагород, нагальність перебування на службі як фахівця тощо, з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого діяння, його виду, форми вини, виду призначеного основного покарання повинні бути пріоритетними для прийняття остаточного рішення стосовно звільнення особи з військової служби.

В окремих випадках, переведення його на іншу (нижчу) посаду відповідно до звання сприятиме більшому виховному впливу, ніж його остаточне звільнення. Рішення, яке в будь-якому випадку повинно бути доволі виваженим.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямку є дослідження проблемних аспектів нормативного врегулювання позбавлення військового звання як виду дисциплінарного стягнення крізь призму доцільності застосування звільнення з військової служби та можливості повернення втраченого права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кривицкий А.О. Военном мундире и погонах / А.О. Кривицкий // Красная звезда. – 1943. – № 5(5376). 7 января. – С. 4–5.
2. Українське кримінальне право. Загальна частина / за ред. В.О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.
3. Коновалова С.И. Система наказаний в российском уголовном праве : дисс. ... канд. юрид. наук / С.И. Коновалова. – Ростов-на-Дону, 1997. 241 с.
4. Митрофанов І.І. Актуальні проблеми системи покарань / І.І. Митрофанов // Юридична Україна. – 2011. – № 5. – С. 113–118.
5. Сакаев А.И. Система наказаний по уголовному праву России. (История и современность) : дисс. ... канд. юрид. наук. – Казань, 1999. – 297 с.
6. Срьомченко І.В. Прокурорський нагляд за додержанням законів при виконанні покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу / І.В. Срьомченко // Молодий вчений. – 2015. – № 2(17). Лютий. – С. 220–223.
7. Изосимов С.В. Лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград как вид уголовного наказания / С.В. Изосимов // Актуальные проблемы экономики и права. – 2007. – № 3. – С. 143–152.
8. Михлин А.С. Понятие наказания в виде лишения специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград и его исполнение / А.С. Михлин // Российский следователь. – М. : Юрист, 2001. – № 3. – С. 24–26.
9. Мосиенко В.П. Лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград как вид наказания в российском уголовном праве (уголовный и уголовно-исполнительный аспекты) : дисс... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону / В.П. Мосиенко. – 2000. – 165 с.
10. Петрашев В.Н. Лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград: проблемы назначения и исполнения / В.Н. Петрашев // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1997. – № 4.
11. Розенко С.В. Лишение специального воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград как вид наказания в российском уголовном праве / С.В. Розенко // Юридическая наука. – 2015. – № 4. – С. 108–111.
12. Сивов В.В. Специальные виды уголовных наказаний, применяемых к военнослужащим: уголовно-правовой и уголовно-исполнительный аспекты / В.В. Сивов. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 192 с.
13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Офіційний веб-портал Верховної Ради України.

14. Кримінально-виконавчий кодекс : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV // Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
15. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
16. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL:
17. Военно-уголовное право: учебник / Х.М. Ахметшин, И.Ю. Белый, Ф.С. Бражник и др. ; под ред. Х.М. Ахметшина, О.К. Зателепина. – М. : За права военнослужащих, 2008. – Вып. 93. – 384 с.
18. Unniform code military justice: Text, References and Commentary based on the Report of the Committee on a Uniform Code of Military Justice to The Secretary of Defense Uniform code military justise // URL : https://www.loc.gov/frd/Military_Law/pdf/morgan.pdf (дата звернення: 23.03.2017).

Ніколенко Р. О.,
аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАДАННЯМ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ

PENAL POLICY OF PROFESSIONAL ACTIVITY ASSOCIATED WITH THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES MAINTENANCE

У статті зроблено висновок, що сучасна кримінально-правова політика в галузі забезпечення професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є відносно самостійним напрямом розвитку кримінально-правової політики України, під якою розуміється система стратегічних і тактичних заходів, що забезпечують належне розроблення, своєчасне запровадження й ефективну реалізацію норм кримінального права, спрямованих на охорону суспільних відносин, які здійснюються у сфері професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, та організацію справедливого поводження з правопорушниками.

Ключові слова: кримінальна політика, корупційні правопорушення, публічні послуги.

В статье сделан вывод о том, что современная уголовно-правовая политика в области обеспечения профессиональной деятельности, связанной с предоставлением публичных услуг, является относительно самостоятельным направлением развития уголовно-правовой политики Украины, под которым понимается система стратегических и тактических мер, обеспечивающих надлежащую разработку, своевременное внедрение и эффективную реализацию норм уголовного права, направленных на охрану общественных отношений, которые осуществляются в сфере профессиональной деятельности, связанной с предоставлением публичных услуг, и организацию справедливого обращения с правонарушителями.

Ключевые слова: уголовная политика, коррупционные правонарушения, публичные услуги.

The paper concludes that modern penal policy in the field of professional activities related to the provision of public services is relatively independent direction of penal policy of Ukraine, that includes the system of strategic and tactical measures to ensure proper development, timely introduction and effective implementation of criminal law prohibition aimed at protecting public relations undertaken in the field of professional activities related to the provision of public services and organization of fair treatment of offenders.

Key words: criminal policy, corruption, public services.

Під впливом розвитку новітніх процесів управління та корупційних практик у сучасному суспільстві виникла низка груп нових суспільно небезпечних діянь, до яких віднесено зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги.

Проблеми диференціації кримінальної відповідальності й індивідуалізації покарання за корупційні злочини є завжди актуальними. Кримінальне законодавство та теорія кримінального права різних країн намагаються знайти оптимальні відповіді на такі питання:

а) хто має бути суб'єктом кримінально-правових відносин і може нести відповідальність за корупційні злочини;

б) які межі кримінальної відповідальності будуть найбільш оптимальними й розумними для різних за своїм статусом осіб, які надають публічні послуги.

Нині в нашій державі відбуваються складні реформаційні процеси, поряд із якими питання вдосконалення й ефективності кримінального законодавства набуває особливого значення.

З огляду на численність вчинення латентних злочинів у службовій і професійній діяльності, пов'язаній із наданням публічних послуг, та на велику кількість змін і доповнень, що вносились до Кримінального кодексу України (далі – КК України) останнім часом, актуальним є дослідження організації кримінально-правової політики зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги.

Загальновизнано, що зловживання правом у сфері надання публічних послуг вважається невирішеною проблемою у світовому правовому просторі.

Ці зловживання впливають на економіку та політику, право та ідеологію не лише малорозвинених держав, а й світових лідерів. Нині і практики, і вчені погоджуються з думкою про те, що абсолютне викорінення зловживань у цій сфері, як і в службовій сфері, мабуть, неможливе.

Наразі головним завданням є локалізація цих протиправних явищ, зменшення їх обсягу та сфер існування.

Річ також у тім, що під впливом розвитку професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, низка раніше відомих злочинів суттєво трансформувались. Основні закономірності видозміни раніше відомої злочинності та виникнення нових видів суспільно небезпечних діянь, що відбуваються під впливом розвитку сучасних корупційних практик, виходять із того, що основною причиною таких трансформацій є можливість учинення їх із використанням якостей ресурсів суспільства, пов'язаних із наданням публічних послуг. Тобто трансформація попиту веде до розвитку нової системи сервісів у галузі державного управління.

На жаль, відбуваються також відповідні трансформації в сучасній злочинності. Так, до групи трансформованих злочинів належать традиційні злочини, які в сучасному інформаційному суспільстві можуть вчи-

нюватись у спосіб використання властивостей спеціального суб'єкта, та відносно нова група суспільно небезпечних діянь терористичної спрямованості, які здійснюються в спосіб використання професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Особливо гостро це питання актуалізувалось у зв'язку з прийняттям низки антикорупційних законів, внесенням до КК України статті 3652 та науковими дискусіями щодо диференціації кримінальної відповідальності стосовно злочинів у службовій діяльності та професійній діяльності, пов'язаній із наданням публічних послуг.

У сфері протидії корупції існує низка міжнародних конвенцій, які внаслідок їх ратифікації є обов'язковими для України. До них належать Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією [1], Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією [2] та Додатковий протокол до неї [3], Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [4] та Протоколи до неї, Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції [5] тощо. Зазначені міжнародні акти встановлюють стандарти засобів правового впливу на характеристики злочинів у службовій діяльності та професійній діяльності, пов'язаній із наданням публічних послуг, і суттєво вплинули на модернізацію законодавства України в цій сфері.

Отже, зміни в сучасній кримінальній політиці України щодо протидії антисуспільній діяльності, пов'язаній із наданням публічних послуг, внесені до Розділу XVII Особливої частини КК України, зумовлені ратифікацією Україною Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (підписана від імені України 11 грудня 2003 р. в м. Меріда (Мексиканські Сполучені Штати)), Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січня 1999 р. в м. Страсбурзі) та Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (підписаний від імені України 15 травня 2003 р. в м. Страсбурзі), а також іншими міжнародними зобов'язаннями України в галузі забезпечення верховенства права й безпеки на Європейському континенті.

Службові злочини загалом і їх окремі склади вивчали радянські (В.Ф. Кириченко, М.Д. Лисов, Б.В. Здравомислов, А.В. Галахова, А.К. Квіцінія, А.Н. Трайнін та інші) та сучасні (П.П. Андрушко, А.А. Стрижевська, М.І. Мельник, М.І. Хавронюк, О.Ф. Бантишев, Д.Г. Михайленко та інші) вчені, однак жодну з їхніх праць не присвячено зловживанню повноваженнями особами, які надають публічні послуги. Існують дисертаційні дослідження, у яких розглядалися питання кримінальної відповідальності за зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги [6; 7], проте проблеми кримінальної політики в цій галузі вони не вирішують.

На сьогодні відповідальність за злочинні посягання службових осіб та осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, передбачена різними розділами Особливої частини

КК України. Залежно від конструкції суб'єктного складу злочинів, які можуть бути скоєні службовими особами, а також особами, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, можна виділити загальні та спеціальні злочини у сфері службової діяльності й професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

З позиції об'єктивної сторони складу злочину діяння, яке полягає у використанні особою своїх повноважень, наданих у зв'язку зі здійсненням професійної діяльності (в адміністративній, соціальній сферах, у сфері з надання правової допомоги, у житлово-комунальній, інформаційній, медичній сферах, у сфері оздоровлення й відпочинку, в освітній, транспортній та інших сферах), є публічною послугою, тобто публічно-владною діяльністю суб'єкта управління, що пов'язана з виконанням його повноважень та спрямована на забезпечення умов для реалізації суб'єктивних прав фізичної чи юридичної особи та здійснювана за її заявою.

Водночас таке визначення публічної послуги є досить аморфним поняттям, зміна змісту якого залежить від характеристик розвитку інституційних складників системи державного управління, централізаційних чи децентралізаційних процесів, економічного й політичного стану держави, розвитку системи паралельних послуг у сфері громадянського суспільства та економіки.

Аморфність поняття не дає змогу чітко визначити нині пріоритети й перспективи розвитку кримінальної політики в цій сфері, обмежує предметні складники останньої. П.Л. Фріс визначає предметні основи кримінально-правової політики таким чином:

- основні принципи;
- питання криміналізації та декриміналізації;
- характер караності та умов звільнення від відповідальності;
- визначення альтернативних щодо покарання кримінально-правових заходів впливу;
- тлумачення законодавства;
- вплив на ефективність норм кримінального права;
- визначення шляхів ефективності кримінально-правової політики;
- підвищення рівня правосвідомості [8, с. 37–38].

Принципи права та правозастосовної діяльності у сфері криміналізації та декриміналізації публічних послуг є концептами й керівними ідеями, спрямованими на досягнення специфічними заходами кримінально-правового впливу й поведінки з правопорушниками подальших цілей у представників системи державних сервісів. Доцільність і законність, невідворотність кримінальної відповідальності, економія кримінальної репресії, соціальна справедливість, захист основних прав і свобод як загальні принципи кримінальної політики вимагають певних обмежень системи та правил реалізації публічних послуг.

До таких правил реалізації можуть бути віднесені:

- виховання розуміння сучасних соціально-правових проблем держави та світу, усвідомлення їх

важливості, актуальності й універсальності (зв'язку локальних із регіональними та глобальними);

– відродження кращих традицій українського народу й світової спільноти в діяльності щодо відправлення державних сервісів;

– формування розуміння необхідності подолання правового нігілізму та аномії;

– розвиток особистої відповідальності за стан законності й правопорядку на місцевому, регіональному, національному та глобальному рівнях;

– розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем надання державних сервісів;

– оволодіння нормами етики та психології публічної діяльності, медіації й посередництва.

Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності. Зрозуміло, що норми КК України відіграють у такий спосіб лише додаткову роль, проте саме вони в межах сучасної моделі формування, реалізації й відтворення публічних послуг є гарантом зниження бюрократизму та патерналізму в державній діяльності.

Характер караності діяння в такому разі формує окремий пласт суспільних відносин у кримінально-політичному сенсі. Річ у тім, що суттєві обмеження, пов'язані з додатковими заборонами застосування окремих норм КК України (звільнення від відповідальності й покарання, привілеї та імунітети), призводять до звуження можливостей справедливого поведіння з правопорушниками, порушують права й свободи громадян. Вважаємо, що реалізація кримінальної політики в такий спосіб не веде до поліпшення соціальної напруги в країні. Справді, протидія корупційним правопорушенням повинна мати системний характер. Однак стратегія, за якою представники державного управління суттєво обмежуються в їх праві бути покараними (В.О. Туляков), веде до тінізації відносин та зростання позаінституційних послуг і кримінальних практик. Більше того, вона не враховує проблеми організації справедливого поведіння з правопорушниками, застосування інших, ніж покарання, заходів кримінально-правового впливу.

Із цього постає неможливість тлумачення й чіткого розуміння судової практики, а отже – безкарність і латентність, неможливість зниження рівня латентності, масова фрустрація та формування прощарку злочинів ненависті щодо представників державної служби та інших осіб, які надають державні послуги.

Вважаємо, що для нейтралізації таких факторів необхідне послідовне вирішення питання оптимального співвідношення кари та інших заходів примусу під час поведінки з корупційними правопорушниками, формування нової, зокрема демократичної, кримінально-правової політики та політики, спрямованої на розвиток системи адміністративних послуг [9].

Таким чином, кримінально-правова політика в галузі забезпечення професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є відносно самостійним напрямом розвитку кримінально-правової політики України, під яким розуміється система стратегічних і тактичних заходів, що забезпечують належне розроблення, своєчасне запровадження й ефективну реалізацію норм кримінального права, спрямованих на охорону від небезпечних посягань суспільних відносин, які здійснюються у сфері професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, та організацію справедливого поведіння з правопорушниками.

Об'єктом кримінально-правової політики у сфері забезпечення професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, має визнаватись система заходів, спрямованих на розроблення та запровадження кримінально-правових засобів протидії порушенням права на отримання освіти в Україні та поведінки з правопорушниками. Саме кримінально-політична сфера сучасної пенальної науки, яка відіграє важливу роль у правовому забезпеченні діяльності держави з охорони прав та інтересів громадян, інтересів суспільства й держави, повинна стати орієнтиром для подальших розвідок у питанні характеристик сучасної протидії зловживанню повноваженнями особами, які надають публічні послуги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 4 листопада 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_102.
2. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27 січня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_101.
3. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) від 15 травня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_172.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 12 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_789.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 11 грудня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
6. Рябенко М.В. Кримінально-правова охорона професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / М.В. Рябенко. – К., 2016. – 20 с.
7. Шиндель Ю.І. Кримінально-правова характеристика зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Ю.І. Шиндель. – Х., 2014. – 19 с.
8. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... докт. юрид. наук / П.Л. Фріс ; Прикарпатський юрид. ін-т внутр. справ. – Івано-Франківськ, 2005. – 381 с.
9. Ківалов С.В. Адміністративні послуги: поняття, види, процедурне регулювання : [монографія] / С.В. Ківалов, К.А. Фуглевич. – О. : Фенікс, 2015. – 233 с.

Олійников Г. В.,
кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
ДВНЗ «Національний гірничий університет»

ПСИХОГЕНІЙ ТА ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА ОСІБ ІЗ ПОСТТРАВМАТИЧНИМИ СТРЕСОВИМИ РОЗЛАДАМИ, ПОСТРАЖДАЛИХ У РЕЗУЛЬТАТІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

PROBLEMATIC ISSUES OF PSYCHOLOGICAL CAUSES OF DISEASES AND ILLEGAL BEHAVIOR OF PERSONS, WHICH WAS AFFECTED BY THE ANTI-TERRORIST OPERATION, WITH POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER (PTSD)

У статті розглянуті питання посттравматичних розладів в осіб у зоні АТО та тимчасово окупованої території, потрапивших у надзвичайні ситуації. Неспроможність утримувати стабільність психофізичного стану, правомірної поведінки, розуміння соціальної відповідальності приводила до скоєння кримінальних злочинів із тяжкими наслідками. Проблема пояснюється відсутністю державних програм з допомоги особам, що мають відношення до АТО. Акцент спрямовується на класифікацію хвороб, керуючись критеріями МКХ-10 (Клас V).

Ключові слова: *протиправна поведінка, кримінальне правопорушення, хронічний стрес, психофізіологічні розлади, патопсихологічний стан, посттравматичний стан, психічна депривація, злочинність.*

В статье рассмотрены вопросы посттравматических расстройств у лиц в зоне проведения АТО и временно оккупированной территории, попавших в необычные ситуации. Невозможность поддерживать стабильность психофизического состояния, правомерного поведения, понимания социальной ответственности приводили их к совершению криминальных преступлений с тяжкими последствиями. Проблема объясняется отсутствием помощи, государственных программ в отношении лиц, имеющих отношение к АТО. Акцент ставится на классификации болезней, руководствуясь критериями МКБ-10 (Класс V).

Ключевые слова: *уголовное правонарушение, хронический стресс, психофизиологические расстройства, посттравматическое состояние, психическая депривация, преступность.*

In the article discovered questions of post-traumatic disorders of antiterrorist operations (ATO) and temporarily occupied territory, which are in unusual situation. Impossibility of maintaining the stability of the psychophysical state, legitimate behavior, and understanding of social responsibility led them to the commission of criminal crimes with severe (serious) consequences. The problem is explained by the lack of assistance and state programs for persons related to the ATO. Emphasis is placed on the classification of diseases, guided by the ICD-10 (Class V).

Key words: *illegal behavior, chronic stress, psychophysiological disorders, post-traumatic condition, psychic deprivation, criminality.*

Посттравматичний стресовий розлад ПТСР – досить складний патопсихологічний стан, як наслідок стресу, надзвичайної екстремальної ситуації. Емоційне джерело в докільлі, конфліктостворюючий ґрунт, індивідуально-типологічні особливості особистості проводять до виникнення і формування в особи досить різнопланових психопатологічних і соматичних розладів [1, с. 8; 2, с. 5]. Анти-терористична операція (АТО) характеризується домінуванням сукупності гострих чи хронічних емоційних переживань за активно-пасивним пристосуванням. Класична схема формування ПТСР включає: а) блокування споживання; б) внутрішню психічну напругу; в) індивідуальні ситуативні реакції; г) індивідуальність у стереотипі поведінки. Загальна характеристика включає стан психічної дезорганізації і порушення життєдіяльності. Розлади адаптації, травматичні стресові реакції виникають у учасників бойових дій при пораненнях, невизначеності ротації, демобілізації, психосоматичних хворобах. Дана група осіб потребує організації і правового регулювання медико-психологічної допомоги з боку міністерства оборони. У той же час порушення особистих прав, поведінкові розлади, спотворне віддзерка-

лення процесів, обмеження умов життєдіяльності негативно впливають на психіку особистості взагалі [1, с. 13]. З огляду на неоднозначність емоціогенного індивідуального реагування, деструктивного впливу травматичних життєвих ситуацій, астенії, наслідки в постраждалих осіб потребують медико-психологічної допомоги з боку держави, яка в сучасних умовах досить невизначена, проблематична і спірна. З'ясування катастрофічної ситуації під час військових дій, суспільна небезпека, розуміння мотивів вчинення протиправної поведінки осіб з ПТСР, оцінка злочинності, рівня домагань, сильних емоційних переживань, антисоціальної поведінки, прецеденти із приводу відповідальності допоможуть правознавцям у застосуванні кримінально-правових норм [3, с. 63]. Соціальною обумовленістю криміналізації будуть: депривації, соціально-правові, соціально-економічні, соціально-психологічні та соціально-гуманістичні обставини. Це не дає можливості визначитися в сучасних кримінально-психологічних проблемах злочинності, видах насильства, кваліфікації злочинів, ієрархії мотивів та юридичної відповідальності за скоєні дії в захисті особистих прав та свобод [5, с. 223–264].

Дослідити психолого-психіатричні розлади та прояви протиправної поведінки осіб з ПТСР, які постраждали від проведення антитерористичної операції в Україні.

Особи з ПТСР, в Україні, на фоні повноцінного розвитку українського суспільства, мають досить специфічні поняття щодо законослухняної поведінки. Соціальна відповідальність, правомірність поведінки, відносини з органами місцевого самоврядування не дають можливість достатньо забезпечити життєві потреби членів сім'ї, майнові інтереси, створюючи ознаки стресу, депривації [7, с. 133 с.; 9, с. 517]. Проблемною стоїть функція держави в напрямку забезпечення біженців, їх прав та свобод [17, с. 27]. Дослідження наслідків в осіб із ПТСР вказують на факти несвоечасності надання якісної медичної допомоги постраждалих від АТО, нагляду за їх здоров'ям. Обмеження вітальних потреб, соціальна депривація, невизначеність ситуації, бажання вижити, прояви агресії, астения, дистимність, стали проблемними у осіб з ПТСР, у тому числі їх віктимна характеристика. Дослідження мінімально адекватного життєвого стандарту довели закономірності виникнення протиправної поведінки, мотивів учинення злочинів у осіб з ПТСР, які потребують вирішення в сучасній демократичній Україні. Учасники бойових дій не завжди в змозі отримати обіцяну державою допомогу, земельну ділянку, які являються мінімальними орієнтирами конституційних прав та свобод людини і громадянина нашої держави.

В Україні з 19.02.2014 р. почалась проводитися антитерористична операція (АТО), згідно із Законом України «Про боротьбу з тероризмом», як комплексу скоординованих спеціальних заходів [6]. Незважаючи на вплив дипломатії, лінії зіткнення на території Донбасу, термін закінчення АТО призупинився на невизначений час. Це, у свою чергу, привело до формування тимчасово окупованої території з негативними наслідками і проявами протиправної агресивності в різних видах [7, с. 133]. Симптоматика проявів ПТСР, діагностичні критерії відомі і мають характерні ознаки.

Практика сьогодення та статистика психологів з АТО довели, що ПТСР діагностується в 50-80% і майже в 98% постраждалих [3, с. 63]. Проблеми особистості сприяють виникненню специфічних відносин із певними і хибними психодинамічними синдромами, моральними принципами, які посилюються різними зловживаннями, розладом харчової поведінки, погіршенням стану здоров'я. Загальними ознаками ПТСР будуть: 1. «Симптоми вторгнення»; 2. «Симптоми уникнення»; 3. «Симптоми гіперактивності»; «Симптом якоріння», «Синдром втрати близької людини» з більш загрозливими розладами, такими як розвиток психогеній, неврозів і високим рівнем суїцидів. Досить специфічними стоять проблеми з військовослужбовцями, їх психічними розладами в зоні проведення АТО.

Низька правосвідомість, спотворення психологічної ідентичності, самооцінки, зміни у вольовій та емоційній сферах, втрата господарств, супер-

ечки, депресії, схильність до сварок та девіантної поведінки, посягання на чужу власність, розділення на «своїх», «чужих», стали в Україні характерними для осіб із зони АТО [10]. В окремого прошарку осіб наслідки ПТСР сформували ланцюг: манія війни, безкарність, агресивні інстинкти, з свавіллям насильства і зла на фоні послаблення робото спроможності і погіршення розумової діяльності. Особливо це стосується суспільно-небезпечних діянь молоді, віком до 30-35 років, з проблемами обмеження їх прав і свобод. Поведінка людей, які приймали участь у сучасних бойових діях, біженці, цивільні особи із зони АТО, рівень їх реальної свободи, пріоритетні напрямки соціального розвитку та інші конституційні права та їх гарантії в сьогоденні не захищені на правовому рівні. Шляхи і механізми забезпечення конституційних та соціальних норм у Донецькій, Луганській областях, «сірих зонах», анексованому Криму, діяльність місцевої влади стали неможливими. Загальна кількість постраждалих від російської агресії сягнула більше п'яти мільйонів осіб, проживаючих в Україні [10, с. 92]. Проблемними для всіх постраждалих від АТО стали українське громадянство, націоналістичні відхилення, неможливість захистити власність, якісне повноцінне харчування і комфортне проживання, отримання психологічної, медичної допомоги, відсутність роботи за спеціальністю, примус воювати на боці озброєних підрозділів незаконних самопроголошених ДНР і ЛНР, бандитизм, на фоні зростання кримінальної злочинності в Україні. Так, за статистикою МВС, у державі за останні 2 роки різко – в півтора-два рази – збільшилась кількість вбивств, розбоїв, тяжких тілесних ушкоджень, грабежів із проявами жорстокості і демонстративної безкарності, квартирних крадіжок, викрадень людей, автомобілів тощо. За експертними оцінками, в державі виникла підвищена небезпека злочинності з роздутістю і сваволею чиновницько-бюрократичного апарату [28]. Відповідно, при високій латентності та вкрай низькому рівні виявлення і розкриття злочинів. Однією із цих причин є війна на сході [12]. Іншими значущими ознаками ПТСР будуть неспроможність дій влади в окупованих регіонах, особливо в «сірих» зонах, невизначеність строків повернення на місце постійного проживання, руйнування будівель, підприємств, високий рівень безробіття в біженців, жебратство, існування тільки за рахунок гуманітарної допомоги, загальна незахищеність, націоналістичні непорозуміння, строки перебування в зоні АТО, зловживання, грабежі нажитого чужинного майна, підвищення цін, безробіття, політичні кризи тощо. Певною мірою стало загальне зниження патріотичних настроїв, нетолерантне ставлення окремих військових начальників, невизначення термінів закінчення АТО та мобілізаційних призовів, як індивідуальних, так і загальних. Загальними проблемними питаннями осіб постраждалих від АТО являються нерве виснаження, неможливість послаблення психотравматизації, строки перебування в невизначеному стані, типи ушкоджень у: військових, цивільних, заручників,

добровольців, полонених, волонтерів, одиничні чи чисельні травми, хронічний ПТСР, гендерна різниця, вікові, професійні особливості, проявів: у дорослих, дітей, жінок [14]. Класифікації травм та ушкоджень в учасників АТО: бойові, небойові. Бойові травми та їх види: 1. Вогнепальні: а) поранення; б) мінно-вибухові; г) вибухові. 2. Невогнепальні: а) невогнепальні поранення; б) невогнепальні механічні травми. 3. Комбіновані травми. 4. Ураження. 5. Комбіновані ураження. 6. Ізольовані травми. 7. Численні травми. 8. Сполучені травми. 9. Ускладнені травми. 10. Неускладнені травми. 11. Полі травми. 12. Травми в наслідок ДТП. Ступень тяжкості: 1. Легкі. 2. Середньої тяжкості. 3. Тяжкі. 4. Вкрай тяжкі. За видом зброї: кульові, осколкові, мінно-вибухові, вибухові. Особливостями отримання військовиками даних травм буде знаходження в постійних бойових умовах, окопах, формування «воєнної» психіки. Типовими стали життя в напівзруйнованих будовах, психологічні проблеми з мобілізацією, демобілізацією, ротацією, зміна професійного напрямку діяльності, непорозуміння з військовим командуванням, втрати побратимів, супроводжування вантажу-200 і пораненими, поховання побратимів, військові дії, потрапляння в полон, тортури, приниження та потрапляння в заручники.

Класифікація травм, отриманих цивільними. До травм та ушкоджень, які можуть бути отримані в результаті проживання в зоні АТО, в тому числі під час бойових дій, треба додати: проживання в напівзруйнованих будівлях, невизначеність влади, неможливість утримання сім'ї, втрата близьких, покинуті діти. Особливо безпорадний стан переживається в часи очікування артилерійських обстрілів, потрапляння в заручники, стан полонених, неможливості виїзду із зони АТО, бандитизму, розбоїв, грабежів, існування тільки за рахунок благодійної допомоги, безробіття, відсутності грошових коштів, вичікування в підвалах закінчення бойових дій, проживання на замінованих територіях. Окремо слід виділити дітей – сиріт, батьків загиблих на Майдані під час революції гідності і добровольців, загиблих у зоні АТО. Незважаючи на необхідність суворих пропускних заходів, є непоодинокі випадки порушень загальної декларації прав людини в Україні на житло і достатній життєвий рівень. Держава не в змозі забезпечити гідне життя біженцям. Окремі з них не здатні самостійно повернутися до ритму та атмосфери мирного життя. Тому, тимчасово проживаючи в непристосованих приміщеннях по всій державі, тисячі громадян перебувають за межею бідності [17].

Класифікація травм, отриманих волонтерами. Волонтери поодинокі і групами почали надавати суттєву допомогу в доставці на лінію оборони вкрай необхідних речей, військового обладнання, їжі, приймати активну участь у різних переговорах для визволення заручників, полонених. Незважаючи на добровільність, доброчинність, законність, гуманність, гідність, спільність інтересів, рівень прав учасників, гласність, відповідальність і конфіденційність, дана група осіб також отримує бойові і небойові психо-

логічні, психічні і фізичні травми під час виконання своєї благородної функції.

Сучасні дослідження ПТСР довели, що механізм травми діє на індивіда на різних рівнях: фізіологічному, емоційному, когнітивному, особистісному, мікро– і макросоціальному. Закономірно працює в організмі схема стрес – відгук. Деструктивна дія бойового стресу, будучи клінічно прихованою, визнається неврозом із подібними проявами і симптомами, пов'язаними з «патологічно зміненим ґрунтом». Дисрегуляція гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової вісі з порушеннями в симпатико-адреналовій медіаційній системі лежать в основі запальних процесів. Органічні ураження головного мозку трансформуються в органічні ураження, і особливо це стосується ушкоджень центральної нервової системи і її структур. Патоморфологічними дослідженнями доведено, що ПТСР приводить до локальних і дифузних патоморфологічних змін, об'єму головного мозку і зменшення його маси. Має місце зниження щільності кори, підкорки, лобної, скроневих, тім'яних та потиличної долей, розширення рогів бокового і третього шлуночка головного мозку, з перивентрикулярним набряком. Наслідки в постраждалих виявляються у вигляді арахноїдиту, атрофії структур головного мозку, простежується посттравматична гідроцефалія, субарахноїдальні кисти. Порушується міжполушарковий зв'язок між асоціативними центрами. Кількісні і якісні зміни коркових, підкоркових і мозкових структур приводять до загального зменшення маси коркової сірої речовини зі збільшенням об'єму спинномозкової рідини. Це приводить до значних нейроендокринних змін, вад і порушення гормонального балансу організму. Дані зміни, у комплексі з патоморфологічними і патофизиологічними розладами, тісно пов'язані з такими чинниками, як: тип травми, одиничні чи множинні ушкодження, хронічність проявів ПТСР, гендерні, вікові відзнаки, маса тіла, наявність соматичних захворювань, вад, кумуляції органічних ушкоджень, терміну отримання травми, часто полі травм, та проявів ПТСР.

Специфічні реакції на стрес у зоні проведення АТО, їх ускладнення потребують від держави додаткового захисту психічного та соматичного здоров'я громадян. Це зумовлено: 1. Ростом кількості і якості катастрофічних впливів у зоні АТО; 2. Відсутністю єдиної концепції з надання психологічної, медичної, зокрема і психіатричної, допомоги всім постраждалим від АТО; 3. Відсутністю законодавчих актів, регламентуючих проведення медичних заходів із надання психологічної та психіатричної допомоги постраждалим із зони проведення АТО; 4. Відсутністю спеціальної підготовки медичного персоналу в зоні бойових дій; 5. Методології проведення адаптаційних заходів і реабілітації постраждалих [2].

Наявність ПТСР у постраждалих осіб, посттравматичної симптоматики значно відрізняються від попереднього життєвого досвіду. Взагалі види патофизиологічних переживань детермінуються у такому вигляді, як: 1. Немотивована пильність. 2. Вибухові реакції. 3. Притупленість емоцій, фрустрація.

4. Агресивність з проявами конфліктної поведінки. 5. Прояви амнезії. 6. Депресії, розпачі, апатії. 7. Загальний неспокій. 8. Приступи люті. 9. Схильність до зловживання алкоголю, вживання наркотиків. 10. Прикри, нав'язливі спогади. 11. Галюцинації. 12. Безсоння. 13. Уяви щодо суїциду. 14. Зміни самооцінки [7]. Особливої уваги та психо-соціальної реабілітації з боку медико-психологічної служби потребують діти та підлітки, враховуючи світ їх психічних переживань, несформовані компенсаторні можливості і емоційно-вольову сферу [27]. Соціально-правовий аспект медико-психологічній службі треба націлювати на своєчасне виявлення злочинців з окремими психічними розладами, психічними розладами і злочинами, психічними розладами і насильством. Доцільним, на наше переконання, буде назвати такий стан, як «соціальна хвороба». Звісно, такої хвороби у МКХ-10 не існує.

Доведено, що особи, постраждавши від військових операцій і отримавши ПТСР, його негативних наслідків, потребують надання своєчасної кваліфікованої психологічної і правової допомоги держави. Оціночні категорії медико-психологічної служби повинні визначатися ступенем деструктивного впливу травми на осіб, що побували в екстремальних ситуаціях. Патопсихологічні дослідження наслідків ПТСР зможуть на медико-психологічному рівні допомогти в розв'язанні ситуативних проблем громадян усіх вікових груп України, особливо дітей, позбавлених батьківського піклування під час їх психічного і фізичного розвитку [27].

Разом із тим відповідно до останніх соціологічних опитувань більшість населення України не задоволена доступністю та якістю медичного обслуговування. Особливої актуальності в програмах треба приділяти медико-психологічній допомозі постраждалим від ПТСР дітям як найбільш ушкоджені прошарку в Україні [18].

Психоаналіз поведінки проявів ПТСР довів, що в окремих осіб простежується безвідповідальність, вірогідність вчиняти протиправні дії, виявляючи схильність до кримінальних правопорушень. Вірогідна негативна агресивність, жорстокість, грубість, зухвалість, цинізм, дратівливість, почуття вседозволеності, завищена самооцінка, самовпевненість, самозначимість, що їм усі зобов'язані та заборгували. До них приєднується довірливість, стан пригніченості, боязкості, з різними видами амнезії, «неспроможність», тобто вони можуть виступати і жертвами злочинів, і бути потерпілими. Таким чином, виникає певний, так званий «синдром», на кшталт «афганського синдрому», своєрідний «синдром АТО».

Щодо можливого вчинення окремими особами зазначених категорій кримінальних правопорушень, то в більшості це – вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження, часто з використанням вогнепальної, холодної зброї, а також хуліганство, бандитизм, терористичні акти, створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань тощо [22].

Слід зазначити, що частина цих кримінальних правопорушень вчиняється в стані алкогольного чи

наркотичного сп'яніння. Подібні протиправні дії на фоні змін свідомості, сприйняття, пам'яті, мислення, індивідуального стану підсилюються фрустрацією та різновидами психічної депривації. До останніх можливо віднести дефіцит задоволення значущих для людини потреб життєзабезпечення. Сучасні фахівці з кримінальної психології визначають коло психологічних аспектів злочинності у вигляді: психологічних закономірностей виникнення і динаміки протиправних установок, мотивів вчинення злочинів; психологічних особливостей злочинної поведінки; психології формування злочинних угруповань; причин та умов формування асоціальних тенденцій; причин та умов формування антисупільних орієнтацій; генезису протиправної поведінки; психології особистості сучасного злочинця; психології кримінального середовища; психологічних причин та умов злочинної поведінки в незвичайних умовах; завою зброї із зони АТО; психологічних аспектів відношень «злочинець-жертва»; психологічного забезпечення діяльності із загальної профілактики та припинення злочинності; професійно-психологічної підготовки сучасних правоохоронців із профілактики та припинення злочинності [28]. Зовсім невітійною є остання інформація МО України про підвищення суїциду серед мобілізованих військових.

Негативно впливає на всі зазначені категорії громадян домінанта тотальної соціальної аморальності в українському суспільстві та державі. Вона є основою, підґрунтям незабезпечення прав і свобод, негараздів, проблем, зокрема і корупції та злочинності в Україні [26, с. 159].

Соціальна аморальність, масштаби, рівень (ступінь) її розповсюдженості передусім мають визначитись обсягами недотримання моральних вимог представниками різноманітних владних структур, бо від показника ступеня безчестя, жадібності, продажності, байдужості можновладця безпосередньо залежить рівень реалізації об'єктивних існуючих соціальних потреб, а значить, цивілізаційна успішність конкретного суспільства та відповідної держави [23, с. 83–85].

Головними ознаками соціальної аморальності можна вважати явне або приховане нехтування правилами людяності та моралі, фактичну відсутність честі й гідності в конкретній особі, яка заради своїх переважно меркантильних інтересів готова піти на сумнівні угоди з власною совістю, нехтуючи потребами ближніх та суспільства у цілому [23].

Враховуючи вищенаведене, варто зазначити, що дослідження сучасних фахівців визнали необхідність досить обґрунтованого державного підходу для вирішення проблем постраждалих від АТО. Аналіз нормативно-правових актів, правових положень, розвиток права та правоутворення наголошують, що в чинному законодавстві, інструкціях МОЗ не існує чіткого закріплення норм надання кваліфікованої допомоги особам з ПТСР. У XXI ст. виникає потреба в пошуку співвідношення прогресивної системи, новітніх технологій з участю реабілітологів, використанні складного спеціального обладнання

спеціалістів різних держав для вирішення досить непрості проблеми. Особливе значення набувають питання стимулювання норм кримінального права, співпраці з юристами практиками і науковцями, враховуючи наслідки військового втручання РФ. Особливості проживання осіб, які перебувають у тимчасово окупованому Криму, строки перебування в зоні АТО, вікові та гендерні особливості, позитивне стимулювання, за наявності патоморфологічних змін, психічних розладів, допоможуть лікарям та психологам у діагностиці причинно-наслідкових зв'язків, змін в особистих відношеннях, для вирішення організаційно-тактичних проблем. Умови життєдіяльності постраждалих від АТО – надання допомоги, планування та готовність до лікування – потребують обговорення різними фахівцями, в тому числі на рівні з'їздів. Спонукання до правомірної, соціально-корисної поведінки, своєчасна психологічна адаптація даного прошарку населення в існуючій надзвичайній ситуації, військовий невроз, сплеск усіх видів злочинності потребують допомоги з боку державних органів особам із зони АТО, які розселилися по всій Україні [12].

Лікування і реабілітація осіб із ПТСР, з їх наслідками та вадами, сумлінне ставлення до життя в соціумі, методи заохочення вимагають використання сучасних інноваційних заходів, комплексного наукового обґрунтування шляхом створення лікувальних підрозділів, із розширеними можливостями під час проведення лікувальних заходів

Регулювання юридичними конструкціями норм прав та свобод, постраждалих від АТО, шлях до ЄС будуть сприяти активній протидії злочинності в Україні з профілактикою неправомірної поведінки: сприйняття правових норм, конформістська поведінка, страх за можливе покарання.

Безумовно, що це загальний напрямок соціального, спеціально-кримінологічного та індивідуальної протидії злочинним діянням як різновидам запобігання до конкретної особи [24]. Протидія злочин-

ності як запобіжна діяльність здійснюється відповідними представниками, перш за все, правоохоронних органів на стадії (первинній), що передуює виникненню саме безпосередньо злочинного наміру [25]. Основними напрямками допомоги постраждалим з ПТСР в АТО в сьогодні будуть розширення пріоритетних напрямків і можливостей. Вищенаведене надає можливість зробити висновки:

1. Створити в суспільстві поетапну розробку комплексу державних заходів, із залученням фахівців, для механізму правового регулювання гарантій і пільг, лікувальними заходами учасників бойових дій (конституційно-правове врегулювання у формі певних документів).

2. Матеріально-побутове забезпечення постраждалих, виплата допомоги, суспільно-корисної спрямованості, реалізація норм права, враховуючи проблеми депривації.

3. Організувати ініціації заходів розробки сучасної цілісної наукової концепції ефективного нагляду та надзору, особливо за неповнолітніми та дітьми (тестування та лікування).

4. Організувати моделі налагодження тісного зв'язку, забезпечення психокорекції, сучасної медико-психологічної допомоги, психоаналізу поведінки, реабілітаційних заходів, враховуючи стан «соціальності хвороби».

5. Запровадити правову основу постійного нагляду компетентними органами, особливо за особами з дезадаптацією, негативними звичками і пристрастями.

6. Залучити необхідні кошти на підтримку програм із надання сучасних форм соціальних послуг та впорядкування суспільних відносин.

7. Організувати ефективну психологічну допомогу сім'ям, особливо втратившим близьких, та покинутим дітям.

8. Створити системи соціальних установ, мережі центрів ресоціалізації для залежних від алкоголізму і наркотиків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошин В.М. ПТСР (феноменология, клиника, динамика и современные подходы к психофармакологии) / В.М. Волошин. – М. : «Анахарисис», 2005. – 200 с.
2. ПТСР [монография] / под ред. акад. РАМН Т.Б. Дмитриевой. ГНЦ ССП им. В.П. Сербского, 2005. – 204 с.
3. Шамрей В.К., Лыткин В.М. К проблеме психического здоровья участников боевых действий / В.К. Шамрей // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 6. – С. 63.
4. Корчагина В.Е. Последствия боевой черепно-мозговой травмы и ограничение жизнедеятельности у бывших военнослужащих трудоспособного возраста в современных условиях / В.Е. Корчагина // Санкт-Петербург, 2008. – 18 с.
5. Кваліфікація злочинів. Навчально-методичний посібник / В.В. Лень, Г.Є. Болдарь, М.К. Гнетнев, Г.М. Зеленев; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ-ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. – 256 с.
6. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» ВВР 2003, № 25, ст. 180 з доповненнями 2005 – 2016, 2016.
7. Калувев А.В. Проблемы изучения стрессорного поведения / А.В. Калувев. – К. : Центр фізико-біологічних проблем. – 1998. – 133 с.
8. Литвинцев С.В. в соавт. Боевая психическая травма: руководство для врачей / С.В. Литвинцев с соавт. – М. : ОАО «Издательство «Медицина», 2005. – 432 с.
9. Рохштейн В.Г. Посттравматический синдром. Руководство по психиатрии: в 2х томах Т. 2 [монография] / А.С. Тиганов в соавт. ; под ред. А.С. Тиганова. – М. : Медицина, 1999. – С. 517–526.
10. Стандартизовані системи оцінки тяжкості пошкоджень та стану постраждалих (навчально-методичний посібник) МОЗ України. Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шулика. – К., 2014. – 92 с.
11. Александровский Ю.А., Щукин Б.П. Психические расстройства во время и после стихийных бедствий и катастроф / Ю.А. Александровский // Журн. Неврологии и психиатрии им С.С. Корсакова. – 1991. – Т.91, вып. 5. – С. 39–43.

12. Деканайдзе Х. В Україні зросла злочинність. Засідання Комітету ВР з питань правоохоронної діяльності.
13. Гарнов В.М. Формирование психопатологической системы в рамках посттравматического стрессового расстройства / В.М. Гарнов // Матер-лы XIII съезда психиатров России, 11-13 октября 2000 г. – М., 2000. – С. 101–102.
14. Шевченко М.Ф. Психологічна допомога в кризових та екстремальних ситуаціях / М.В. Шевченко. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2013. – 184 с.
15. Сучасні аспекти військової медицини / Зб. наукових праць Головного Військово-медичного клінічного центру «ГВКГ» МО України. – Вип. 20. – К., 2011. – 485 с.
16. Военно-полевая хирургия: учебник – 2-е изд. изм. и доп. ; [монография] / под ред. Е.К. Гуманенко – М. : ГЭОТ АР – Медиа, 2008. – 768 с.
17. Пазенок А.С. Права та свободи людини і громадянина / А.С. Пазенок. – К. : Академвидав, 2010. – 176 с.
18. Чабан О.С., Франкова И.А. Современные тенденции в диагностике и лечении посттравматического стрессового расстройства. / О.С. Чабан // НейроNEWS, 2015. – № 2(66). – С. 6–18.
19. Боевая хирургическая травма. Учеб. пособие, Санкт-Петербург. Военно-медицинская академия, 1997. – 33 с.
20. Грінєнко О.А., Пінчук І.А. Реабілітація військовослужбовців / О.А. Грінєнко // Журн. НейроNEWS, 2016. – № 1(75). – С. 3.
21. Балабко В.В. Кримінальна відповідальність медичних працівників за злочини проти життя та здоров'я особи : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / В.В. Балабко ; Нац. акад. пр – ри України. – Київ, 2013. – 20 с.
22. Дячкін О.П. Окремі питання запобігання незаконному обігу зброї, бойових припасів, вибухових речовин та пристроїв в умовах особливого періоду / О.П. Дячкін, В.В. Лєнь// Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2015. – № 2(76). – С. 227–235.
23. Курінний Є.В. Соціальна аморальність як головна перешкода процесу становлення української поліції / Є.В. Курінний // Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 бер. 2016р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. – С. 83.
24. Запобігання злочинності (теорія і практика) / В.В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.
25. Лєнь В.В. Державні ордени, медалі СРСР та України: історико– правове дослідження: [монографія] / В.В. Лєнь – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2014. – 303 с.
26. Олійников Г.В. / Г.В. Олійников, В.В. Лєнь, В.В. Балабко // Право і суспільство. – 2016. – № 3. – С. 158–165.
27. Іванцова Г.В. Система медико-психологічної підготовки військовослужбовців і членів їх сімей до надзвичайних ситуацій та їх реагування на наслідки / Г.В. Іванцова. – К., 2009. – 220 с.
28. Медведєв В.С. Кримінальна психологія / В.С. Медведєв. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.

Сачко О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ДІЄВОСТІ ІНСТИТУТУ ЗАХИСТУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

THE PROBLEM OF THE EFFICIENCY OF THE INSTITUTE FOR DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

У статті аналізуються проблеми забезпечення ефективності інституту захисту в кримінальному процесі з урахуванням новел Конституції України, законодавства про приватну детективну діяльність та новітніх положень інших законів України. Обґрунтовується думка про те, що для підвищення дієвості інституту захисту в кримінальному провадженні необхідна системна реформа доказового права та інших приписів кримінально-процесуального законодавства України, усунення штучно створеної конкуренції норм Кримінального процесуального кодексу України та приписів інших законів, що не виправдано обмежує доказову діяльність сторін кримінального провадження.

Ключові слова: захист, інститут захисту, докази захисту, права захисника.

В статье анализируются проблемы обеспечения эффективности института защиты в уголовном процессе с учетом новелл Конституции Украины, законодательства о частной детективной деятельности и новых положений иных законов Украины. Обосновывается мысль о том, что для повышения эффективности института защиты в уголовном судопроизводстве в условиях реализации принципа состязательности сторон необходима системная реформа доказательственного права и иных предписаний уголовно-процессуального законодательства Украины, устранение искусственно созданной конкуренции норм Уголовного процессуального кодекса Украины и предписаний иных законов, которые неоправданно ограничивают доказательственную деятельность сторон уголовного производства.

Ключевые слова: защита, институт защиты, доказательства защиты, права защитника.

The article analyzes the problems of ensuring the effectiveness of the institution of protection in the criminal process, taking into account the short stories of the Constitution of Ukraine, the legislation on private detective activity and new provisions of other laws of Ukraine. The author substantiates the idea that in order to increase the efficiency of the institution of protection in criminal proceedings, in the conditions of implementing the principle of adversarial nature of the parties, a system reform of the evidential law and other requirements of the criminal procedural legislation of Ukraine, the removal of artificially created competition of the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the provisions of other laws that are unreasonable Limit the evidentiary activity of the parties to criminal proceedings.

Key words: protection, institution of protection, evidence of protection, rights defender.

Постановка проблеми. Положення ст. 1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) про те, що «порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України», разом з іншими непередуманими новаціями процесуальних норм ускладнює ефективне застосування приписів законодавства про адвокатуру й адвокатську діяльність та інших законодавчих актів для забезпечення доказової діяльності сторони захисту.

Спроба реалізації ідеї адвокатського розслідування в кримінальному провадженні показує наявність багатьох проблем, що лежать у площині як недосконалості законодавства, так і реалій діяльності адвокатів.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми, вказує на активізацію уваги дослідників до проблем захисту після введення в дію чинного КПК України [1–17]. Однак проблеми дієвості інституту захисту з урахуванням практики застосування новітнього законодавства потребують усебічного й більш системного аналізу.

Метою роботи є визначення ймовірних шляхів підвищення дієвості інституту захисту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реалізація в кримінальному процесі принципу змагальності сторін зумовлює потребу в дієвості інституту захисту, розбудові кримінально-процесуальної форми судочинства на основі балансу приватних і публічних інтересів, удосконалення правових форм діяльності захисника, гармонізації кримінально-процесуального законодавства з іншими законодавчими нормами. Певні надії щодо розв’язання цих проблем були пов’язані з активізацією конституційної та судово-правової реформи.

Однак зміни в Конституції України в 2016 р. не до кінця вирішили накопичувані роками проблеми дієвості інституту захисту.

Новелою, викладеною в ст. 131-2 Конституції України про те, що «виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення», фактично закріплена ідея монополії адвокатури на виконання функції захисту в кримінальних провадженнях.

Безумовно, законодавець піклувався більшою мірою про забезпечення професіоналізму захисної

діяльності. Однак у цій концепції є свої недоліки: недостатність гарантій адвокатської діяльності, податковий тиск на роботу адвоката, проблеми конкуренції правових норм законодавства про адвокатуру й адвокатську діяльність із нормами кримінально-процесуального та міжнародного права.

Обмеження кола осіб, уповноважених виконувати функцію захисту в кримінальних провадженнях, – не кращий спосіб вирішення проблем захисту, більшість із яких криються не стільки в самому колі «допущених до захисної діяльності», стільки в законодавчих гарантіях дієвості такої діяльності.

Дієвість інституту захисту багато в чому залежить від чіткої юридичної визначеності доказової діяльності захисника в кримінальному провадженні. Ідея запровадження адвокатського розслідування, підтримувана вченими-процесуалістами [9, с. 136–138; 15, с. 49], поки що не знайшла чітке визначення в кримінально-процесуальному законі, хоча в окремих аспектах вбачається в приписах ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Ю.С. Шемшученко та В.М. Тертишник слушно зазначають: «Проте скористатись визначеними в ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» правами в кримінальному провадженні захиснику-адвокату навряд чи буде можливо. Адже в ч. 3 ст. 9 КПК України зазначено: «Закони та інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати цьому Кодексу. При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить цьому Кодексу». Тобто адвокат-захисник може користуватись лише тими правами, які визначені в КПК України саме як права захисника» [15, с. 49].

Зазначимо, що вже в ст. 1 КПК України викладений припис, що обмежує можливості використовувати в кримінальному провадженні певні юридичні засоби, форми й процедури, передбачені іншими законами, – «порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України».

Паралельне адвокатське розслідування в кримінальному провадженні – це окремий інститут кримінально-процесуального права та заснована на ньому доказова діяльність захисника, що полягає в самостійному здійсненні в спеціальній процесуальній формі системи пізнавально-практичних і засвідчувальних дій, які зумовлені предметом і завданнями захисту, спрямовані на пошук джерел доказової інформації, отримання та фіксацію фактичних даних, їх перевірку та з'ясування належності до справи, допустимості й достовірності, забезпечення можливості використання для досягнення мети правосуддя [15, с. 137].

Інститут адвокатського розслідування сьогодні потребує становлення його доктринальних і законодавчих засад. У цьому аспекті привертає увагу слушна пропозиція І.М. Одинцової доповнити КПК України окремою нормою – ст. 93-1 «Діяльність захисника щодо здійснення збирання, дослідження

та перевірки доказів (паралельного розслідування)», у якій необхідно передбачити, зокрема, такі корисні для забезпечення правосуддя засоби здобуття й перевірки захисником доказів:

– «здійснювати пошук та фіксацію доказової інформації відкритого доступу засобами інтернет-мережі»;

– «виребувати копії матеріалів інвентаризацій, ревізій, аудиторських перевірок, митних оглядів та інших адміністративних проваджень, технічних та відомчих розслідувань (за винятком тих, таємниця яких охороняється законом), які мають відношення до кримінального провадження»;

– «виребувати копії матеріалів журналістських розслідувань та публікацій у засобах масової інформації, які мають значення для кримінального провадження»;

– «у разі загрози втрати важливих доказів вимагати невідкладного проведення необхідної слідчої дії слідчим суддею або судом» тощо [15, с. 137–138].

Водночас у забезпеченні дієвості інституту захисту значення може мати надання можливості захиснику користуватись допомогою приватних детективних агентств, проблеми запровадження яких уже аналізувались ученими-юристами [2; 10].

Зазначимо, що 13 квітня 2017 р. Верховна Рада України ухвалила в другому читанні законопроект № 3726 та прийняла Закон України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність».

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» така діяльність здійснюється з метою «пошуку, збирання та фіксації інформації, розшуку предметів, майна, людей і тварин, встановлення фактів та з'ясування різних обставин на замовлення замовника та згідно з договором про надання приватних детективних (розшукових) послуг». Детективам, відповідно до приписів ст. ст. 12 і 13 названого закону, дозволяється здійснювати такі дії:

– «збирання, фіксування та дослідження відомостей, необхідних для розгляду справ у цивільному, господарському, адміністративному та кримінальному судочинстві, на договірній основі зі сторонами судового процесу»;

– «здійснювати зовнішнє спостереження на відкритій місцевості, у громадських місцях та на транспорті»;

– «здійснювати кіно- і фотозйомку, відео- та аудіозапис, а також застосовувати інші технічні засоби, що не завдають шкоди життю й здоров'ю осіб, у службових приміщеннях – за письмовою згодою осіб, щодо яких здійснюється кіно- і фотозйомка, відео- та аудіозапис, а також із повідомленням власників чи законних користувачів цих приміщень».

Такі засоби збирання доказової інформації, здійснені за контрактом зі стороною захисту в кримінальному провадженні, можуть значно підвищити дієвість доказової діяльності захисника.

Реалізація результатів приватної детективної діяльності в кримінальному процесі може бути здійснена в напрямі використання фактичних даних, здобутих і зафіксованих детективами, стороною захисту

для обґрунтування позиції захисту. Однак для цього законодавство про приватну детективну діяльність має бути узгоджене з КПК України та із законодавством про адвокатуру й адвокатську діяльність.

Що стосується засобів збирання доказової інформації детективами, що частково ідентичні засобам збирання доказів адвокатом, які частково закладені також у законодавстві щодо приватних детективів, зокрема, щодо отримання пояснень від громадян, то в юридичній літературі вже висловлені суттєві зауваження з приводу непослідовності законодавця та «штучно створеної» конкуренції правових норм і розбалансування права [13, с. 222–223; 14, с. 110–114].

Вважаємо, що аналогічна доля в кримінальних провадженнях чекатиме на фактичні дані, зібрані детективом, відповідно до щойно прийнятого закону щодо їх діяльності. Адже згідно з КПК України «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку» (ч. 1 ст. 84), «доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом» (ч. 1 ст. 86).

Критерій істини – практика, яка ще буде напружуватись детективними агентствами та покаже, напевно, багато інших проблеми, що будуть досліджені в подальших наукових працях.

Однак очевидно, що положення ч. 1 ст. 84 КПК України про те, що «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку», має бути скореговане та викладене в редакції «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому законом порядку», що дасть можливість розширити систему законних засобів здобуття доказів у кримінальних провадженнях загалом та стороною захисту зокрема.

Варто законодавчо передбачити можливість адвоката укласти угоди з приватними детективами щодо здобуття доказової інформації та залучення отриманих даних до кримінальних проваджень.

Висновки. Для підвищення дієвості інституту захисту в кримінальному провадженні необхідна системна реформа доказового права та інших приписів кримінально-процесуального законодавства України, усунення штучно створеної конкуренції норм КПК України та приписів інших законів, що невиправдано обмежує доказову діяльність сторін кримінального провадження, детальна регламентація в КПК України інституту адвокатського розслідування.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробленні концептуальної моделі інституту захисту в КПК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адвокатура України : [підручник] : в 2 кн. / за заг. ред. С.Я. Фурси та Н.М. Бакаянної. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Алерта, 2016. – 864 с.
2. Ахтирська Н.М. Безоплатна правова допомога та приватна детективна діяльність у змагальному кримінальному процесі України / Н.М. Ахтирська // Віче. – 2011. – № 24. – С. 2–4.
3. Вільчик Т.Б. Конституційне право на правову допомогу адвоката у країнах Європейського Союзу та в Україні : [монографія] / Т.Б. Вільчик. – Х. : Право, 2015. – 400 с.
4. Зейкан Я.П. Настільна книга адвоката у кримінальній справі (КПК 2012) / Я.П. Зейкан, С.Ф. Сафулько. – К. : Дакор, 2013. – 576 с.
5. Корнієнко М.В. Принципи права в розв'язанні проблем конкуренції правових норм, юридичних фікцій і колізій / М.В. Корнієнко, В.М. Тертишник // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – № 1. – Т. 1. – С. 7–11.
6. Малахова О.В. Реалізація інституту сприяння захисту у кримінально-процесуальному доказуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.В. Малахова. – О., 2015. – 20 с.
7. Молдован А.В. Адвокатура України : [навч. посібник] / А.В. Молдован, Т.М. Тилик. – К. : Алерта, 2013. – 256 с.
8. Оверчук С.В. Умови надання безоплатної правової допомоги в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини / С.В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2016. – № 1(13). – С. 1–43.
9. Одинцова І.М. Інститут адвокатського розслідування у кримінальному провадженні / І.М. Одинцова // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – № 1. – С. 136–139.
10. Рибалка О.В. Участь приватного детектива (детективного агентства) у збиранні доказів стороною захисту / О.В. Рибалка // Право і суспільство. – 2017. – № 1. – С. 259–263.
11. Татаров О.Ю. Участь захисника у кримінальному провадженні: проблеми законодавчого врегулювання / О.Ю. Татаров, С.С. Чернявський // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 2. – С. 77–83.
12. Тертишник В.М. Захисник у змагальному кримінальному процесі / В.М. Тертишник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 12. – С. 90–95.
13. Тертишник В.М. Кримінальний процес України : [підручник] / В.М. Тертишник. – 7-е вид., доп. і перероб. – К. : Алерта, 2017. – 840 с.
14. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / В.М. Тертишник. – 13-те вид., доп. і перероб. – К. : Правова єдність, 2017. – 824 с.
15. Шемшученко Ю.С. Доктринальні проблеми забезпечення верховенства права в процесі конституційної й судово-правової реформи в Україні / Ю.С. Шемшученко, В.М. Тертишник // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – Спецвипуск. – Ч. 1. – С. 46–52.
16. Юришин В.М. Відносини прокурора із захисником у досудовому розслідуванні за новим КПК України / В.М. Юришин // Адвокат. – 2012. – № 9(144). – С. 19–22.
17. Яновська О.Г. Правова позиція захисту в кримінальному провадженні: шляхи відстоювання у процесі доказування / О.Г. Яновська // Право України. – 2014. – № 10. – С. 124–132.

Серебрянский П. В.,
аспірант кафедри галузевого права юридичного факультету
Херсонського державного університету

КЛАСИФІКАЦІЯ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ З УРАХУВАННЯМ ЇХ РОЛІ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ

THE CLASSIFICATION OF PERSONS PARTICIPATING IN CRIMINAL PROCEEDINGS, TAKING INTO ACCOUNT THEIR ROLE IN THE SECURITY SYSTEM

У статті крізь призму національного законодавства досліджується коло учасників кримінального процесу. Розглядаються розмежування учасників процесу залежно від їх місця, ролі, прав та обов'язків у провадженні, надається оцінка поглядам вчених, науковців, юристів із вказаних питань. На основі проведеного аналізу формулюється власна класифікація осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Ключові слова: учасник процесу, кримінальний процес, класифікація осіб, забезпечення безпеки осіб, заходи безпеки.

В статье сквозь призму национального законодательства исследуется круг участников уголовного процесса. Рассматриваются разграничение участников процесса в зависимости от их места, роли, прав и обязанностей в производствах, дается оценка воззрениям ученых, научных работников, юристов по указанным вопросам. На основе проведенного анализа формулируется собственная классификация лиц, участвующих в уголовном процессе.

Ключевые слова: участник процесса, уголовный процесс, классификация лиц, обеспечение безопасности лиц, меры безопасности.

In article through the prism of national legislation is examined in terms of participants of the criminal process. Discusses the distinction between process participants depending on their place, role, rights and responsibilities in proceedings, assesses the views of scientists, researchers, lawyers of these issues. On the basis of the analysis formulates its own classification of persons participating in criminal proceedings.

Key words: participant in the process, criminal process, classification of persons, security persons, security measures.

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) класифікація осіб, які беруть участь у кримінальному процесі не визначена, тому в літературі щодо цього немає одностайності. Адже участь осіб у кримінальному провадженні вимагає чіткого розмежування прав та обов'язків кожного суб'єкта цих відносин. Коло осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, визначають по-різному. Ця проблема є предметом обговорення багатьох наукових конференцій [14, с. 107].

Стан опрацювання питання. Проблематика класифікації осіб, які беруть участь у кримінальному процесі з урахуванням їх ролі та призначення в системі забезпечення безпеки, перебуває у центрі уваги юристів, правознавців, науковців, оскільки є важливим елементом забезпечення швидкого, якісного та ефективного здійснення кримінального процесу. Зокрема, вивченню питань у вказаній сфері приділяють увагу такі вчені, як О.О. Гриньків, О.М. Дроздов, О.О. Жижиленко, В.С. Зеленецький, М.І. Костін, С.Л. Марченко, Т.В. Пацалова, В.М. Савицький.

Метою статті є дослідження кола учасників кримінального процесу, визначення їх ролі та місця у провадженні з метою забезпечення належних умов для реалізації ними своїх прав та обов'язків. На основі проведеного пізнання, пропонується власна класифікація осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. У науці кримінального-процесуального права немає єдиної думки щодо кола і класифікації учасників процесу, критеріїв, їх визначень, а також самого поняття «учасник процесу». Такі поняття, як «учасник процесу», «суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності», «учасники кримінального процесу», «суб'єкти процесуальних відносин», вважаються тотожними [9, с. 15].

Зокрема, Р.Д. Рахунов вважає, що закон надає однакове значення понять «учасник кримінального процесу» та «учасник кримінально-процесуальної діяльності», оскільки діяльність здійснюють всі учасники процесу відповідно до своїх прав та обов'язків [12, с. 23].

На думку М.С. Строговича, суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності є державні органи, посадові особи, громадяни, які виконують одну з трьох функцій: обвинувачення, захисту, вирішення кримінального провадження по суті [15, с. 204–206].

З огляду на таке трактування, напрошується висновок про те, що суб'єктами кримінального процесу не є експерт, спеціаліст, свідок, поняті, перекладач, що не зовсім правильно.

Однак виділяється й інший підхід, зокрема, на думку В.М. Савицького, «учасники процесу – це всі, без винятку, суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності, починаючи з судді і закінчуючи понятими, які постійно або епізодично здійснюють свої права та обов'язки в конкретному кримінально-процесуальному відношенні» [14, с. 27].

Аналогічну точку зору висловлює П.С. Елькінд, який вважає, що всі особи, які беруть участь у провадженні, є суб'єктами кримінального процесу, адже всі вони виконують ту чи іншу функцію. Автор розрізняє поняття «учасник кримінального процесу» в широкому розумінні – це всі особи, які беруть участь у провадженні, мають процесуальні права і несуть відповідні обов'язки, що виконують певні функції, та у вузькому – лише громадяни, що володіють відповідними процесуальними правами і обов'язками [8, с. 97–98].

С.А. Альперт не згоден із тим, що поняття «суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності» та «учасник процесу» ідентичні. На його думку, суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності є органи та особи, які наділені правами і несуть встановлені законом обов'язки у зв'язку з участю у конкретному провадженні. Крім того, автор вважає, що поняття «учасники процесу» має визначатися з урахуванням чинного законодавства і не може розширюватися довільно. На його думку, не можна замінювати правове поняття «учасник процесу» поняттям смисловим, а саме: особи, які беруть участь у справі [6, с. 10].

На наш погляд саме наявність процесуальних прав і обов'язків у кожного учасника кримінального процесу є тією загальною ознакою, що дає змогу об'єднати їх під одним поняттям «учасники кримінального процесу», незважаючи на те, що обсяг і зміст процесуальних прав і обов'язків різні.

Можна дійти висновку, що учасниками кримінального процесу є всі особи, які беруть участь у провадженні. Це відповідає положенням, викладеним у ст. 3 КПК України, де зазначено перелік учасників кримінального процесу [3, с. 6].

Нині в юридичній літературі можна зустріти різні види класифікацій учасників кримінального процесу, залежно від підстав, а саме: за виконуваними функціями, юридичними інтересами, повноваженнями тощо. У системі забезпечення безпеки учасників кримінального процесу існує кілька видів класифікацій. Деякі з них варто розглянути докладніше, порівняти і запропонувати власну класифікацію осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Зокрема, С.Л. Марченко пропонує класифікацію суб'єктів правовідносин, «пов'язаних із забезпеченням безпеки осіб у кримінальному процесі, з точки зору мети процесуальної та іншої діяльності, того чи іншого учасника процесу і, відповідно, його ролі та призначення в кримінальному процесі, а також забезпечення прав і законних інтересів особистості». Автор ділить «суб'єктів правовідносин, пов'язаних із забезпеченням безпеки особистості під час розслідування кримінальних проваджень», на три групи [11, с. 43].

До першої групи належать органи, зобов'язані вживати передбачених законодавством заходів із забезпечення безпеки осіб, а також встановлення винних та притягнення їх до відповідальності (суд, прокурор, органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, слідчий).

До другої – учасники процесу та інші особи, які беруть участь у справі, щодо яких вживаються заходи із забезпечення безпеки (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, представники потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача, законні представники неповнолітнього підозрюваного і обвинуваченого, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, поняті, секретар судового засідання).

У третю групу включені рідні і близькі родичі, погрожуючи яким можна впливати на учасників процесу.

Таким чином, С.Л. Марченко включив у першу групу осіб, які володіють владними повноваженнями у кримінальному процесі, та правомочних приймати рішення, пов'язані з забезпеченням безпеки осіб, які сприяють правосуддю. До другої групи увійшли особи, щодо яких можливе застосування заходів безпеки, і до третьої – рідні та близькі родичі осіб, які підлягають захисту [11, с. 47].

О.О. Зайцев пропонує умовно розділити осіб, які піддаються протиправному впливу у сфері кримінального процесу, зважаючи на призначення, характер процесуальної діяльності і особливості їх положення, на три групи:

- 1) особи, які сприяють кримінальному процесу;
- 2) службові особи, які здійснюють кримінальний процес;
- 3) родичі та інші близькі особи учасників кримінального процесу.

До першої групи автор відносить суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, які сприяють правосуддю шляхом давання показань (потерпілі, свідки, обвинувачені), крім цього, осіб, які сприяють кримінальному процесу за допомогою здійснення кримінально-процесуальних функцій (цивільні позивачі, цивільні відповідачі, захисники, представники потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача). До цієї групи також належать перекладачі, фахівці, експерти, поняті, секретарі судового засідання, судові виконавці як суб'єкти, що виконують допоміжні функції, а також особи, що володіють інформацією доказового характеру.

У другу групу включені слідчі, особи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, прокурори, судді, народні та присяжні засідателі.

До третьої групи автор пропонує віднести близьких родичів, осіб, які перебувають у родинних стосунках, але не віднесені чинним законодавством до числа близьких родичів, друзів, осіб, які перебувають у незареєстрованих шлюбних відносинах з учасниками процесу [9, с. 44–68].

Проаналізувавши класифікацію суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, запропоновану О.О. Зайцевим, звертаємо увагу на те, що автор включив народних і присяжних засідателів до групи службових осіб, які здійснюють кримінальний процес.

С.Л. Марченко, навпаки, під час класифікації «суб'єктів правовідносин» зазначених осіб взагалі не включив до жодної з трьох груп. Разом з тим включення присяжних і народних засідателів до

групи службових осіб, які здійснюють кримінальний процес, доречно, якщо керуватися визначенням поняття «службова особа», яке визначено у примітці до ст. 364 Кримінального кодексу України [2, с. 197].

Безумовно, наведені класифікації слушні і заслуговують на увагу. У свою чергу, пропонуємо класифікувати всіх осіб, які беруть участь у кримінальному процесі (забезпечення безпеки потребують не тільки учасники кримінального процесу, але і їх близькі родичі, родичі та близькі особи), зважаючи на їх роль і призначення в системі забезпечення безпеки.

Зокрема, до першої групи пропонуємо включити спеціальну службу із забезпечення безпеки учасників кримінального процесу та прокурора. Одразу виникає питання: що це за служба, оскільки чинним законодавством України такої не передбачено, та чому саме прокурора і невідому службу зазначено разом?

Так, у ч. 3. ст. 3 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» та у ч. 1 ст. 15 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» визначено низку органів, на які покладається обов'язок із забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, зокрема: органи поліції, служби безпеки, охорони державного кордону України, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань тощо [4, с. 10–12; 5, с. 6–7]. Вважаємо, що така кількість державних органів, відповідальних за безпеку учасників кримінального процесу, навряд чи зможе забезпечити належну захищеність осіб, оскільки органів багато, а відповідальних не знайти. На нашу думку, доцільно запозичити зарубіжний досвід, зокрема США, Італії, Англії, в яких діють спеціальні служби із забезпечення безпеки учасників кримінального процесу. Тому пропонуємо внести зміни до чинного законодавства у вигляді прийняття нормативного акту, яким створити спеціальний орган, що забезпечуватиме безпеку учасників кримінального процесу, а на прокурора, відповідно, покласти здійснення нагляду за додержанням закону.

До другої групи віднести державні та правоохоронні органи, зокрема: органи поліції, органи служби безпеки, органи державної фіскальної служби, судові органи, органи охорони державного кордону України, розвідувальні органи України, органи управління Військової служби правопорядку у Збройних силах України, органи Національного антикорупційного бюро України, органи Державного бюро розслідувань тощо. Тобто цю групу складатимуть службові особи, на яких фактично покладено обов'язок здійснення кримінального процесу.

До третьої групи варто включити учасників кримінального процесу (заявник, потерпілий і його представник, свідок, підозрюваний, обвинувачений, захисник, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники, законні представники неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, експерт, спеціаліст, понятий, перекла-

дач, присяжний, секретар судового засідання, судовий розпорядник, інші особи, які беруть участь у виявленні, попередженні, припиненні злочинів), за винятком тих, які були вказані нами в першій і другій групах. Таким чином, до вказаної групи відносимо осіб, які сприяють кримінальному процесу та стосовно яких ведеться кримінальний процес.

Близьких родичів, родичів і близьких осіб виділяємо в окрему четверту групу. До неї увійшли особи, які участь у кримінальному процесі, як правило, не беруть, однак вплив на них із боку тих чи інших осіб може суттєво змінити їх участь у процесі.

Кримінальне процесуальне положення учасників кримінального процесу базується на правовому статусі особи, який закріплено в Конституції України. Варто припустити, що права і законні інтереси громадян, які зачіпаються в рамках кримінального процесу, підлягають захисту з боку держави. Можна дійти висновку, що держава несе відповідальність за забезпечення безпеки осіб, залучених до системи кримінального процесу.

Це підтверджено змістом норми ст. 3 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Отже, держава зобов'язана створити умови, що сприяють забезпеченню безпеки учасників кримінального процесу [1, с. 5–6].

Втім, здається, що буде не зовсім правильно вимагати від учасників кримінального процесу виконання ними будь-яких зобов'язань за кримінальними провадженнями, якщо держава не може забезпечити їх безпеку. Таким чином, у рамках кримінального процесу між державою і громадянином виникає взаємна відповідальність. Вважаємо, що варто погодитись із думкою О.І. Рогової: якщо безпека свідка у зв'язку з даванням показань не гарантується, йому має бути надане право давати показання або відмовитися від них [13, с. 74–75].

Відповідно до ст. 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [1, с. 42]. Дане юридичне визначення імунітету у наданні показань отримало закріплення і в КПК України. У ч. 3 ст. 18 КПК України вказано, що жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення [3, с. 11]. Сам термін «імунітет» має латинське походження і означає «звільнення від чого-небудь». Ю.С. Шемшученко визначає поняття «імунітет» як надання кому-небудь виключного права не підкорятися деяким загальним законам [16, с. 149].

Отже, можна припустити, що у разі неможливості забезпечити безпеку особі, яка сприяє кримінальному процесу, для неї має бути передбачене право правомірної відмови від дачі показань.

Заслуговує уваги думка науковця В.К. Знікіна, який пропонує внести зміни до кримінального процесуального законодавства та доповнити такою нормою: «За наявності очевидної загрози для безпеки конкретної людини і близьких йому людей у зв'язку з майбутнім отриманням його свідчень під час досудового слідства або в судовому розгляді, якщо правоохоронний орган не може гарантувати необхідну безпеку зазначеним особам, свідок або потерпілий має право не давати свідчення по кримінальному провадженні». Отже, право вибору у вирішенні альтернативи про давання показань (на думку В.К. Знікіна) залишається за конкретною особою [10, с. 81]. У такому разі йдеться про свідчення, які пов'язані з обставинами вчиненого злочину.

Що стосується права свідка не давати свідчення у разі відсутності необхідної гарантії його безпеки в кримінальному процесі, на наш погляд, варто погодитися з автором. Однак, на думку В.К. Знікіна, з приводу того, що таким самим правом має володіти потерпілий, можна погодитися тільки з точки зору норм моралі, оскільки у разі надання потерпілому такого права кримінальний процес втратить сенс, з огляду на неможливість встановлення істини у кримінальному провадженні, а особа, яка вчинила злочин, отримає можливість безкарно продовжувати свою злочинну діяльність.

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК України, свідок має право відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення [3, с. 41].

У зв'язку з чим, вважаємо можливим запропонувати доповнити ст. 18 ч. 4 КПК України ще одним пунктом: «Свідок має право відмовитися свідчити про обставини вчиненого злочину й особу, що його вчинила, якщо передбачені чинним законодавством

заходи безпеки не можуть забезпечити його особисту безпеку, а також безпеку його близьких родичів, родичів, близьких осіб, або застосування заходів безпеки не можливе з яких-небудь причин». Забезпечення безпеки осіб, які сприяють правосуддю, є умовою реалізації ними процесуальних прав як учасників кримінального процесу.

Висновки. У Конституції України передбачені фундаментальні права і свободи особистості, їх відношення до законотворчої та правозастосовної діяльності. Взаємодія особи і держави здійснюється через право, яке за допомогою законів та нормативних актів визначає взаємні права, обов'язки та відповідальність. Напрошується висновок, що право учасників кримінального процесу на безпеку має охоронятися та гарантуватися державою. Значимість правової системи держави великою мірою визначається тим, яке місце в ній займають особистість, охорона її прав і законних інтересів, зокрема забезпечення її безпеки.

Важливим і необхідним моментом розвитку і реалізації інституту безпеки особи у кримінальному процесі стає розроблення і прийняття певного кола законодавчих актів, формування організаційно-правової структури, а також інфраструктури даного інституту, що має містити чітко визначений термінологічний інструментарій.

Пропонуємо внести зміни до ст. 3 КПК України, де вказати, що учасниками кримінального процесу є всі особи, які тією чи іншою мірою беруть участь у кримінальному провадженні; прийняти нормативно-правовий акт, яким створити спеціальний орган із забезпечення безпеки учасників кримінального провадження; закріпити у КПК України право свідка на відмову від надання свідчень у кримінальних провадженнях у разі неможливості забезпечення його особистої безпеки, а також безпеки його родичів та близьких осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.
5. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>.
6. Альперт С.А. Обвинение в советском криминальном процессе: [учеб. пособие] / С.А. Альперт. – Х., 1974. – 38 с.
7. Гриньків О.О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві : монографія / О.О. Гриньків, А.О. Ляш; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Галиц. коледж ім. В. Чорновола. – К. : Астон, 2012. – 259 с.
8. Уголовный процесс / отв. ред. Н.С. Алексеев, В.З. Лукашевич, П.С. Элькин. – М.: Юридическая литература, 1972. – 583 с.
9. Зайцев О.О. Державний захист учасників кримінального процесу / О.О. Зайцев. – М., 2002. – 70 с.
10. Знікін В.К. Проблеми безпеки в кримінальному судочинстві / В.К. Знікін // Кримінальне право. – 2005. – № 3. – С. 81.
11. Марченко С.Л. Обеспечение безопасности участников уголовного процесса : дис. .. канд. юр. наук : 12.00.09 / С.Л. Марченко. – М., 1994. – 182 с.
12. Рахунов Р.Д. Участники криминально-процессуальной деятельности по радянському праву / Р.Д. Рахунов. – М., 1961. – 50 с.
13. Рогова О.І. Деякі аспекти прояву диспозитивності в діяльності свідків / О.І. Рогова. – Д., 1994. – 100 с.
14. Савицький В.М. Про принципи кримінального процесу. Проблеми кодифікації кримінального-процесуального права. – М., 1987. – 100 с.
15. Строгович М.С. Курс радянського кримінального процесу / М.С. Строгович. – Т. 1. – М., 1968. – С. 204–206.
16. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998.

СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.963

Драган О. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права та кримінології

Університету державної фіскальної служби України,

заступник начальника

Департаменту підтримання державного обвинувачення та представництва інтересів громадянина

або держави в судах Генеральної прокуратури України,

старший радник юстиції

СПЛАТА СУДОВОГО ЗБОРУ ПРИ ОСКАРЖЕННІ ПРОКУРОРАМИ ДО СУДУ ДІЙ ДЕРЖАВНИХ ВИКОНАВЦІВ

PAYMENT OF COURT FEES BY THE PROSECUTION FOR APPEALING THE ACTIONS OF STATE ENFORCEMENT OFFICERS

Стаття присвячена питанням сплати органами прокуратури судового збору при оскарженні до суду дій державних виконавців. Автором розглядаються проблемні питання, які виникають на практиці, чинне законодавство та судова практика.

Ключові слова: органи прокуратури, представництво, дії державних виконавців, оскарження до суду, судовий збір.

Стаття посвящена вопросам уплаты органами прокуратуры судебного сбора при обжаловании действий государственных исполнителей. Автором рассматриваются проблемные вопросы, которые возникают в практике, действующее законодательство и судебная практика.

Ключевые слова: органы прокуратуры, представительство, действия государственных исполнителей, обжалование в суд, судебный сбор.

The article is devoted to the matter of payment of court fee by prosecutors whilst appealing the actions of state enforcement officers. Problematic practical cases, legislation in place as well as actual court proceedings are considered by the author.

Key words: prosecution, representation in court, actions of state enforcement officers, appeal to the court, court fee.

Постановка проблеми. Право на звернення до суду за захистом порушених прав визначено у ст. 55 Конституції України, відповідно до якої кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб[1].

Згідно із ст. 131-1 Конституції України в Україні діє прокуратура, яка здійснює зокрема представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Із прийняттям 22.05.2015 рок Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» [2] органи прокуратури України з 01.09.2015 позбавлені пільг на оплату судового збору. І при зверненні до суду з позовними заявами, апеляційними та касаційними скаргами, заявами про перегляд судових рішень органами прокуратури сплачується судовий збір відповідно до встановлених ст. 4 цього Закону ставок.

Таким чином виконання органами прокуратури конституційної функції залежить від розміру бюджетного фінансування на відповідний рік. У зв'язку з цим на практиці виникає чимало проблем, які потребують наукового переосмислення.

Метою статті є дослідження питання доцільності сплати органами прокуратури України судово-

вого збору при оскарженні до суду рішень, дій чи бездіяльності державних виконавців, виокремлення проблем, які виникають у практичній діяльності, а також формулювання окремих пропозицій щодо удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи, що питання щодо сплати органами прокуратури судового збору виникло лише у вересні 2015 року наукових досліджень не було. Разом з тим у своїх публікаціях його висвітлювали такі вчені як М. Руденко, Г.Рибалко, М.Стефанчук. Проте необхідно зауважити, що публікації з приводу сплати судового збору органами прокуратури саме за скарги на рішення, дії чи бездіяльність державних виконавців до суду відсутні.

Виклад основного матеріалу. 30 вересня 2016 року набрали чинності зміни до Конституції України. Основний Закон доповнено статтею 131-1, відповідно до якої органи прокуратури здійснюють представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Статтею 23 Закону України «Про прокуратуру» (п. 6 ч. 1 ст. 23), норми якої в частині захисту інтересів громадян до цього часу не приведено у відповідність до вказаної статті Конституції України, передбачено, що органи прокуратури беруть участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у

справі, в якій прокурором здійснювалось представництво в суді [3].

Прокурор, як учасник виконавчого провадження, користується правами, визначеними у ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016, у тому числі на оскарження рішень, дій чи бездіяльності державного виконавця [4].

Згідно із ч. 1 ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження» рішення, дії чи бездіяльність виконавця та посадових осіб органів державної виконавчої служби щодо виконання судового рішення можуть бути оскаржені сторонами, іншими учасниками та особами до суду, який видав виконавчий документ, у порядку, передбаченому законом.

Отже, прокурор може оскаржити прийняті державним виконавцем процесуальні рішення, зокрема постанови про відкриття виконавчого провадження, закінчення виконавчого провадження, повернення виконавчого документа стягувачу та інші. Крім того, може бути оскаржено бездіяльність державного виконавця щодо не звернення стягнення на майно боржника, не вчинення певної виконавчої дії тощо. Право на оскарження у прокурора виникає з моменту, коли йому стало відомо про порушення закону у тому числі й у зв'язку з отриманням відповідного процесуального документу [5].

При цьому, Законом України «Про судовий збір» не передбачено сплати судового збору за подання прокурором скарги на дії державних виконавців у порядку цивільного чи господарського судочинства, що підтверджується відповідними положеннями, викладеними у постановах Пленумів вищих спеціалізованих судів України.

Зокрема, у п. 14 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивіль-

них і кримінальних справ від 07.02.2014 № 6 «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судових рішень у цивільних справах» зазначається, що провадження з виконання судових рішень є завершальною і невід'ємною частиною (стадією) судового провадження по конкретній справі, в якій провадження за скаргою не відкривається, а за подання позовної заяви сплачено відповідний судовий збір, ні розділом VII ЦПК, ні Законом України «Про судовий збір» не передбачено необхідність сплати судового збору за подання скарги на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби, то за подання скарги судовий збір не сплачується [6]. Тобто в порядку цивільного судочинства по першій інстанції судовий збір прокурорами не сплачується.

Натомість згідно з вимогами ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір» [7] органам прокуратури у разі ухвалення судом першої інстанції у таких справах негативних рішень і, як наслідок, ініціювання перегляду цих рішень судами апеляційної чи касаційної інстанцій необхідно сплачувати судовий збір. Аналіз норм чинного законодавства щодо сплати прокурором судового збору при оскарженні рішень, дії чи бездіяльності державних виконавців викладено у таблиці № 1.

Зазначені норми щодо сплати органами прокуратури судового збору перешкоджають при здійсненні прокурором своїх повноважень

На відміну від інших державних органів, представництво державних інтересів, що передбачає обов'язкове звернення до суду, є конституційною

Таблиця № 1

Щодо сплати судового збору у справах про оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних виконавців

	у цивільному судочинстві	у господарському судочинстві	в адміністративному судочинстві
Перша інстанція	Скарга на дії державного виконавця Законом України «Про судовий збір» сплата судового збору не передбачена	Скарга на дії державного виконавця Законом України «Про судовий збір» сплата судового збору не передбачена	Адміністративний позов відповідно до ст. 4 Закону України «Про судовий збір» сплачується судовий збір у розмірі прожиткового мінімуму для працездатних осіб
Апеляційна інстанція	Апеляційна скарга відповідно до ст. 4 Закону України «Про судовий збір» сплачується судовий збір у розмірі прожиткового мінімуму для працездатних осіб	Апеляційна скарга відповідно до ст. 4 Закону України «Про судовий збір» сплачується судовий збір у розмірі прожиткового мінімуму для працездатних осіб	Апеляційна скарга відповідно до ст. 4 Закону України «Про судовий збір» сплачується судовий збір у розмірі 110 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви
Касаційна інстанція	Касаційна скарга відповідно до ст. 4 Закону України «Про судовий збір» сплачується судовий збір у розмірі прожиткового мінімуму для працездатних осіб	Касаційна скарга відповідно до ст. 4 Закону України «Про судовий збір» сплачується судовий збір у розмірі прожиткового мінімуму для працездатних осіб	Касаційна скарга відповідно до ст. 4 Закону України «Про судовий збір» сплачується судовий збір у розмірі 120 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви

функцією органів прокуратури. Тому вважаю, що процесуальні повноваження прокурорів на звернення до суду не повинні бути обмежені необхідністю сплати судового збору та наявністю для цього коштів.

Крім того, відповідно до чинного процесуального законодавства та Закону України «Про прокуратуру» органи прокуратури здійснюють представництво в суді інтересів держави лише у випадках, коли органи державної влади, органи місцевого самоврядування чи інші суб'єкти владних повноважень не здійснюють або неналежним чином здійснюють їх захист або такі органи відсутні. Тому звернення прокурора до суду іноді є останньою можливістю забезпечити захист інтересів держави в судовому порядку.

Однією з основних засад судочинства, визначених п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, є забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення.

У постанові пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 № 10

«Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах» (далі – Постанова) зазначається, що судові витрати – передбачені законом витрати (грошові кошти) сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, понесені ними у зв'язку з її розглядом та вирішенням, а у випадках їх звільнення від сплати – це витрати держави, які вона несе у зв'язку з вирішенням конкретної справи [8].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (РИМ, 4.XI.1950) [9], Рекомендація щодо заходів, які полегшують доступ до правосуддя № R (81)7, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 14.05.1981 [10], та практика Європейського суду з прав людини під час застосування цієї Конвенції не визнають необхідність сплати судових витрат обмеженням права доступу до суду. Разом із тим, ураховуючи положення п. 1 ст. 6 Конвенції та прецедентну практику Європейського суду з прав людини (зокрема, рішення від 19.06.2001 у справі «Креуз проти Польщі» (Kreuz v. Poland)) [11], сплата судових витрат не повинна перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету.

У зв'язку із цим при здійсненні правосуддя у цивільних справах суди повинні вирішувати питання, пов'язані з судовими витратами (зокрема, щодо відстрочення та розстрочення судових витрат, зменшення їх розміру або звільнення від їх сплати), у чіткій відповідності до вимог ЦПК України,

Закону України «Про судовий збір», а також інших нормативно-правових актів України, забезпечуючи при цьому належний баланс між інтересами держави у стягненні судового збору за розгляд справ, з одного боку, та інтересами позивача

(заявника) щодо можливості звернення до суду, з другого боку.

Судові процедури повинні бути справедливими, тому особа безпідставно не може бути позбавлена права на апеляційне оскарження рішення суду, оскільки це буде порушенням права, передбаченого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на справедливий суд.

Така позиція підтверджена Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ в ухвалі від 25.11.2015 у справі № 6-23356ск15 за скаргою фізичної особи на дії державного виконавця відділу примусового виконання рішень управління Державної виконавчої служби Головного управління юстиції у Дніпропетровській області за касаційною скаргою на ухвалу апеляційного суду Дніпропетровської області від 22.06.2015 [12].

Ураховуючи вказані норми чинного законодавства, при підготовці апеляційних скарг на судові рішення вказаної категорії прокурори орієнтували суди на відсутність правових підстав щодо сплати судового збору за подання скарг на незаконні рішення судів перших інстанцій у справах про оскарження у судовому порядку дій державних виконавців.

Так, прокуратурою Черкаської області без сплати судового збору подано апеляційну скаргу на ухвалу Соснівського районного суду м. Черкаси від 14.01.2016, якою частково задоволено вимоги прокурора м. Черкаси про зобов'язання державного виконавця Соснівського ВДВС Черкаського міського управління юстиції усунути порушення ст. 11 Закону України «Про виконавче провадження» шляхом відкриття виконавчого провадження та зобов'язано виконавця вирішити питання про відкриття такого провадження.

У подальшому ухвалою апеляційного суду Черкаської області від 29.01.2016 апеляційну скаргу прокуратури області залишено без руху у зв'язку із несплатою судового збору. Прокурором до апеляційного суду скеровано обґрунтоване клопотання про відкриття апеляційного провадження без сплати судового збору. Судом апеляційної інстанції 11.02.2016 відкрито провадження та 25.02.2016 незаконне рішення суду першої інстанції скасовано (справа № 712/13616/15-ц) [13]. Як наслідок, послідовній позиції органів прокуратури, як учасника виконавчого провадження попереджено безпідставне використання бюджетних коштів на суму 1 378 грн. Водночас такі факти є поодинокими.

Висновок. Проаналізувавши чинне законодавство та судову практику, вважаю, що вирішенням цієї проблеми може бути внесення змін до Закону України «Про судовий збір», якими передбачити, що судовий збір не сплачується за внесення апеляційної чи касаційної скарги на судові рішення (ухвали) у цивільних та господарських справах щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності посадових осіб державної виконавчої служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (з наступними змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст.141.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору: Закон України від 22 травня 2016 року №484-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/484-19>.
3. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2-3. – Ст.12.
4. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року №1404-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T161404.html
5. Драган О.В. Оскарження прокурором у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності посадових осіб державної виконавчої служби // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 1. – ст. 229.
6. Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судових рішень у цивільних справах. Вищий спеціалізований суд. Постанова від 07.02.2014 № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0006740-14>.
7. Про судовий збір: Закон України від 08 липня 2011 року № 3674-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.
8. Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Постанова від 17 жовтня 2014 року № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14>.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи, Конвенція від 4 листопада 1950 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
10. Рекомендація № R (81)7 щодо заходів, які полегшують доступ до правосуддя, Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи; Рекомендації, Міжнародний документ від 14.05.1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
11. Справа «Креуз проти Польщі» (CASE OF KREUZ v. POLAND) Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Справа, Рішення від 19.06.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_030.
12. Справа № 6-23356ск15. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Ухвала від 25 листопада 2015 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53950157>.
13. Справа № 712/13616/15-ц. Апеляційний суд Черкаської області. Ухвала від 25 лютого 2016 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56101942>.

Дрогомирецька Л. С.,
здобувач Національної академії прокуратури України,
прокурор відділу організаційного та правового забезпечення прокуратури Київської області

ЗБОРИ ПРОКУРОРІВ ЯК ОДНА З ФОРМ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

THE MEETING OF PROSECUTORS AS ONE OF THE FORMS THE PROSECUTOR'S SELF-GOVERNMENT

У статті висвітлено процедуру діяльності зборів прокурорів у прокуратурах усіх рівнів. Здійснено аналіз нормативно-правового регулювання зборів прокурорів. Встановлено необхідність функціонування зборів прокурорів як однієї з форм прокурорського самоврядування.

Ключові слова: збори, самоврядування, процедура, прокурор, комісія.

В статті отражена процедура деятельности собрания прокуроров в прокуратурах всех уровней. Осуществлен анализ нормативно-правового регулирования сборов прокуроров. Установлена необходимость функционирования собрания прокуроров как одной из форм прокурорского самоуправления.

Ключевые слова: собрание, самоуправление, процедура, прокурор, комиссия.

The article describes the procedure of the activities of the Meeting of prosecutors in Prosecutor's offices of all levels. The analysis of normative legal regulation of charges prosecutors. The necessity of the functioning of the Meeting of prosecutors as one of the forms of prosecutorial self-government.

Key words: meeting, self-government, procedure, Prosecutor, Commission.

Реформування органів прокуратури здійснюється у відповідності до європейських стандартів прокурорської діяльності. Із цією метою Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» [1] передбачено діяльність органів прокурорського самоврядування. Організаційними формами цього інституту визначено всеукраїнську конференцію прокурорів (далі – конференція) та Раду прокурорів України. Такої форми, як збори прокурорів, ст. 66 вищевказаного Закону не передбачено, тобто залишено поза увагою механізм проведення зборів прокурорів у відповідній прокуратурі. Проте в ст. 69 цього ж Закону не лише згадано збори прокурорів, а й визначено порядок і квоту обрання делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів. Таким чином, організацію роботи зборів прокурорів не визначено як одну з форм прокурорського самоврядування, однак досвід зарубіжних країн свідчить про інше, тому актуальність статті в наш час тільки посилюється і потребує наукового дослідження з метою ефективного функціонування прокурорського самоврядування в майбутньому.

Вивченням прокурорського самоврядування займалися українські вчені, зокрема: О.А. Банчук, І.М. Козьяков, А.В. Лапкін, Б.В. Малишев, А.В. Молдован, А.М. Мудров, Н.С. Наулік, С.В. Подкопаєв, О.С. Проневич та інші. Однак процедура діяльності зборів прокурорів потребує наукового обґрунтування з метою усунення проблем, що є актуальними в наш час.

Метою статті є аналіз діяльності форм прокурорського самоврядування та необхідності встановлення зборів прокурорів як однієї з форм прокурорського самоврядування.

Одним із найновіших інститутів у системі прокуратури є органи прокурорського самоврядування, які повинні здійснювати свою діяльність на засадах законності, прозорості, доступності, самостійності, колегі-

альності, справедливості та незалежності прокурорів. Проте на даний час ці органи не діють і не спроможні реалізувати демократичні принципи прокурорів.

З метою виконання вимог Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» 15 лютого 2017 року під час проведення наради щодо стану виконання органами прокуратури у 2016 році покладених функцій та завдань, в якій брали участь керівники регіональних прокуратур та самостійних структурних підрозділів Генеральної прокуратури України, Генеральним прокурором зауважено, що з квітня місяця поточного року буде створено органи прокурорського самоврядування. Крім того, згідно із чинним законом у квітні в двотижневий термін буде скликано всеукраїнську конференцію прокурорів. Тобто з метою виконання вказаних завдань необхідно організувати і провести збори прокурорів центрального апарату, регіональних та місцевих прокуратур [2].

Вирішення питань внутрішньої діяльності всіх прокуратур в Україні можливе тільки завдяки тісній взаємодії всіх форм прокурорського самоврядування та створення між ними стійких системних взаємовідносин. Так, відповідно до ст. 66 Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» організаційними формами прокурорського самоврядування є всеукраїнська конференція прокурорів та Рада прокурорів України [1]. З правової точки зору система органів прокурорського самоврядування має закінчений вигляд, оскільки вона визначена Законом у вигляді вичерпного переліку і представлена зазначеними двома організаційними формами прокурорського самоврядування. Однак враховуючи вимоги ст. 69 цього ж Закону, роботу всеукраїнської конференції прокурорів повинні забезпечити делегати, обрані зборами прокурорів прокуратур усіх рівнів.

Так, відповідно до п. 1 ст. 69 Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів обирають:

1) збори прокурорів Генеральної прокуратури України – шість прокурорів Генеральної прокуратури України;

2) збори прокурорів регіональних прокуратур – по три прокурори регіональної прокуратури;

3) збори прокурорів місцевих прокуратур – по два прокурори від кожної місцевої прокуратури [1].

Отже, збори прокурорів – це зібрання прокурорів відповідної прокуратури, на якому вони обирають зі свого складу представників для участі у всеукраїнській конференції прокурорів.

Задля виконання вимог Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» щодо обрання делегатів на конференцію зборами прокурорів прокуратур усіх рівнів необхідно наказами керівників відповідних прокуратур врегулювати їх організацію та проведення. Під час проведення зборів слід враховувати вимоги ст. 69 Закону, відповідно до яких збори прокурорів є повноважними, якщо на них присутні більше половини від загальної кількості прокурорів цієї прокуратури. Делегати на всеукраїнську конференцію прокурорів обираються шляхом таємного голосування та приймають рішення більшістю голосів від їх загальної кількості із числа вільно висунутих альтернативних кандидатів [1].

Якщо взяти до уваги досвід зарубіжних країн, то прокурорське самоврядування Польщі діє відповідно до ст. 19 Закону Польщі «Про прокуратуру» від 20 червня 1985 року (з подальшими змінами і доповненнями). Воно реалізується такими колегіальними органами, як збори прокурорів, колегії апеляційних прокуратур, колегії окружних прокуратур та Національна рада прокурорів. Збори прокурорів складаються з прокурорів апеляційної прокуратури, а також делегатів від районних і окружних прокуратур, що функціонують на території діяльності апеляційної прокуратури. Загальна кількість делегатів від районних і окружних прокуратур обов'язково повинна співвідноситися з кількістю прокурорів апеляційної прокуратури. Головою таких зборів прокурорів є апеляційний прокурор, який скликає збори прокурорів із власної ініціативи або за ініціативою Генерального прокурора, колегії апеляційної прокуратури або 1/5 частини від кількості членів зборів прокурорів. Повноваження зборів прокурорів законодавцем визначено таким чином: заслуховування інформації апеляційного прокурора про діяльність прокуратур і роботу прокурорів та формулювання думки із цього приводу; визначення кількості та обрання 2/3 персонального складу колегії апеляційної прокуратури; обрання представника до Національної ради прокуратури; обрання членів дисциплінарних судів; заслуховування звітів про діяльність колегії апеляційної прокуратури і щорічних звітів про діяльність дисциплінарного уповноваженого апеляційного прокурора; висловлення думки про кандидатів на посади апеляційного прокурора, окружних прокурорів і районних прокурорів; формулювання позиції в інших справах, ініційованих до

розгляду апеляційним прокурором або колегією апеляційної прокуратури [3, с. 322].

Крім того, схожа модель прокурорського самоврядування наявна і в прокуратурі Естонської Республіки. У Розділі 3 Закону Естонської Республіки «Про прокуратуру» від 22 квітня 1998 року передбачено таку організаційну форму як Збори прокурорів. Збори прокурорів – зібрання всіх прокурорів, яке скликається не рідше одного разу на рік. Збори прокурорів скликає і їх роботою керує державний головний прокурор. До повноважень таких зборів належить: обрання двох прокурорів окружної прокуратури і одного прокурора Державної прокуратури членами конкурсної комісії прокурорів; обрання двох прокурорів окружної прокуратури й одного прокурора Державної прокуратури членами дисциплінарної комісії; обрання одного державного прокурора членом кваліфікаційної комісії Естонської Адвокатури; затвердження регламенту роботи зборів прокурорів; заслуховування доповіді міністра юстиції і державного головного прокурора про діяльність прокуратури; обговорення питання діяльності прокуратур і прокурорської служби і внесення пропозиції щодо їх вирішення [3, с. 370–371].

У результаті дослідження можна зазначити, що наявні органи прокурорського самоврядування в європейських країнах, як збори прокурорів, мають ряд повноважень щодо виконання поставлених перед ними завдань, на відміну від зборів прокурорів в Україні, що наділені єдиними повноваженнями – обрання делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів.

Із цього питання відомий український вчений А.В. Лапкін слушно зауважує, що «збори прокурорів не визначаються Законом як орган прокурорського самоврядування, і їх роль у вирішенні питань внутрішньої діяльності прокуратури обмежується лише обранням делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів, хоча існують об'єктивні можливості для розширення їх компетенції» [4, с. 464–465].

У процесі вивчення та порівняння діяльності органів прокурорського самоврядування в Україні та досвіду роботи європейських країн виникає питання: «Чому збори прокурорів не є однією з форм прокурорського самоврядування?». Адже Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» не лише згадано збори прокурорів, а й визначено порядок і квоту обрання делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів. Тому, на наш погляд, варто внести зміни до п. 1 ст. 66 цього Закону: «Прокурорське самоврядування здійснюється через збори прокурорів прокуратур всіх рівнів, всеукраїнську конференцію прокурорів та Раду прокурорів України».

На думку багатьох українських науковців та юристів, збори прокурорів варто наділити рядом інших повноважень. О.А. Банчук, Б.В. Малишев вважають, що на зборах прокурорів можна розглядати і ряд інших питань, зокрема: консультації керівництва прокуратури; визначення способу розподілу справ і рівня навантаження; встановлення рівня доплат; підготовка публічних звернень тощо [5].

На наш погляд, збори прокурорів можуть мати коло таких повноважень:

1) обговорення питань щодо внутрішньої діяльності відповідної прокуратури;

2) звернення до вищих органів прокурорського самоврядування з питань щодо фінансування, організаційного забезпечення відповідної прокуратури;

3) звернення з пропозиціями до органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо вирішення питань житлового та соціального забезпечення прокурорських працівників;

4) заслуховування звітів прокурорів, які обіймають адміністративні посади у відповідній прокуратурі;

5) затвердження Положення про збори прокурорів відповідної прокуратури;

6) розгляд інших питань прокурорського самоврядування відповідно до закону.

Об'єктом управління в органах прокурорського самоврядування є прокурори, які забезпечують роботу зборів прокурорів, конференції та Ради прокурорів України. Через наявність системи органів прокурорського самоврядування, утворених з урахуванням представництва в них прокурорів прокуратур усіх рівнів, досягається єдність їх волі як суб'єктів публічної діяльності, які забезпечують внутрішню діяльність прокуратури та захищають незалежність прокурорів.

Процедура проведення зборів прокурорів розпочинається з їх скликання. Відповідно до п. 3 ст. 69 Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» збори прокурорів скликаються керівником відповідної прокуратури [1].

Термін «процедура» запозичений із французької мови – «procedure». У свою чергу, французька мова запозичила це поняття з латини: «procedure» означає просування чого-небудь, а в іншому значенні – офіційно встановлений порядок дій під час обговорення якої-небудь справи [6, с. 417].

Під правовою процедурою розуміється особливий нормативно встановлений порядок здійснення юридичної діяльності, що гарантує реалізацію норм матеріального права і матеріальних правовідносин, який охороняється від порушення правовими санкціями» [7, с. 4–13].

На наш погляд, порядок скликання зборів прокурорів має виглядати таким чином:

Додаток № 1

1. Видання наказів керівником відповідної прокуратури «Про організаційні заходи із забезпечення скликання та проведення зборів прокурорів», «Про створення організаційного комітету (відповідальні особи) з підготовки до скликання та проведення зборів прокурорів», а також скерування в прокуратури нижчого рівня листа щодо організації проведення зборів прокурорів

2. Підготовка та розміщення оголошення для учасників зборів прокурорів відповідної прокуратури (дата, місце проведення та явка всіх прокурорсько-слідчих працівників)

3. Інформація кандидатам на обрання членами Ради прокурорів України або Кваліфікаційно-

дисциплінарної комісії прокурорів (вимоги до кандидатів та документи, які необхідно надати до організаційного комітету ГПУ)

4. Інформація кандидатам щодо обрання делегатами на всеукраїнську конференцію прокурорів (документи, які необхідно надати до організаційного комітету чи визначеним відповідальним особам відповідної прокуратури)

5. Доведення до відома прокурорів попереднього порядку денного

6. Виготовлення бюлетенів та підготовка списків для голосування (організаційний комітет або відповідальні особи)

А порядок проведення зборів прокурорів виглядає таким чином:

Додаток № 2

1. Проведення реєстрації прокурорів (якщо за даними реєстрації кворум для проведення зборів відсутній, головуєчий оголошує про неможливість розпочати збори, переносить їх на інший час в цей же день та приймає заходи для явки прокурорів на збори; або оголошує про неможливість розпочати збори та призначити іншу дату, час їх скликання та визначає місце проведення).

2. Відкриття зборів прокурорів прокуратури о ____ год. ____ квітня 2017 р. у приміщенні _____ за адресою: _____.

3. Затвердження порядку денного:

1. Обрання членів лічильної комісії.
2. Обрання голови та секретаря зборів прокурорів.
3. Обрання делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів.

4. Розгляд першого питання порядку денного щодо обрання членів лічильної комісії (не менше 3-х осіб; відкрите голосування):

1. Обрання членів лічильної комісії (підррахунок голосів здійснює організаційний комітет).
2. Члени лічильної комісії зі свого складу обирають голову комісії і секретаря.
3. Після повернення один із членів лічильної комісії оголошує прізвища голови та секретаря (займають місце за відповідно відведеним столом).

5. Розгляд другого питання порядку денного щодо обрання голови та секретаря зборів прокурорів (відкрите голосування):

1. Обрання голови і секретаря зборів прокурорів відкритим голосуванням (підрахунок голосів здійснює лічильна комісія)..
2. Голова зборів – посада **ПБ** та секретар – посада **ПБ** займають місце за столом президії.
3. Далі збори веде обраний голова **зборів прокурорів**.

6. Розгляд третього питання порядку денного щодо обрання делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів (згідно з квотою обрання шести, трьох, двох делегатів).

1. Голова називає прізвища кандидатів у делегати на всеукраїнську конференцію прокурорів (згідно переліку заявок, поданих до організаційного комітету).
2. Обговорення кожної кандидатури окремо.
3. За бажанням кандидатів у делегати їм надається право виступу на зборах до початку голосування.
4. З урахуванням вимог статті 69 Закону **обраними делегатами** на конференцію вважаються ті, які **шляхом таємного голосування** набрали більшість голосів від загальної кількості прокурорів відповідної прокуратури.
5. **Обрання делегатів шляхом таємного голосування** (кожен прокурор відповідної прокуратури голосує не більше ніж за **шістьох, трьох, двох** кандидатів).
6. На час голосування перерва на 20-25 хв. Час лічильній комісії для підрахунку голосів – приблизно 20-25 хв.
7. Голова лічильної комісії оголошує результати голосування за кожною кандидатурою окремо.
8. **Протокол зборів** підписується головою та секретарем і разом із бюлетенями для таємного голосування зберігається у відповідній прокуратурі.
9. **Витяг із протоколу зборів прокурорів**, скріплений печаткою та підписами голови і секретаря зборів, скеровується до Генеральної прокуратури України.

Виключні випадки:

1. Бюлетень, в якому проставлено відмітки навпроти прізвищ більшої кількості кандидатів, ніж тих, які мають бути обрані на зборах, а також бюлетень невстановленого зразка слід вважати недійсними.
2. У разі набрання кандидатами однакової кількості голосів, що не дає можливості обрати необхідну кількість делегатів, необхідно провести повторне таємне голосування стосовно тих кандидатів, які набрали однакову кількість голосів.

7. Закриття зборів.

Основними орієнтирами в підготовці таких зборів служать нормативно-розпорядчі документи, що регулюють діяльність організації в цілому і зборів як органу колегіального управління. У таких документах зосереджено увагу на ряді питань організаційно-правового характеру, які необхідно винести на обговорення, включити до порядку денного зборів. Крім того, в організаційно-розпорядчих документах необхідно виписати процедуру підготовки, проведення зборів та регламент цієї роботи.

Чомусь дивним виявляється те, що в чинній редакції Закону не прописаний і зовсім залишений поза увагою механізм проведення зборів прокурорів у відповідній прокуратурі, який мав місце і був чітко виписаний у проєкті Закону України від 08 листопада 2013 року «Про прокуратуру». Однак порядок проведення зборів прокурорів регулюється Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» та організаційно-розпорядчими документами Генеральної прокуратури України.

З метою забезпечення діяльності цих органів пунктом 61 розділу XIII «Перехідних положень» Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» встановлено двотижневий строк для скликання та проведення всеукраїнської конференції прокурорів [1]. З урахуванням дотримання єдиних підходів в організації цієї роботи наказом Генерального прокурора визначається низка організаційних заходів, зокрема дата проведення всеукраїнської конференції прокурорів. За організацію та проведення таких зборів на місцях визначають організаційні комітети (Генеральна прокуратура України та регіональні прокуратури) або відповідальні особи (місцеві прокуратури). Працівники Генеральної прокуратури України розробляють лист про визначення низки організаційних заходів щодо порядку проведення зборів.

У процесі підготовки цих зборів організаційні комітети та відповідальні особи повинні керуватись Конституцією України, Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» та іншими нормативно-правовими актами, де основними засадами є законність, відкритість, гласність, рівність прав прокурорсько-слідчих працівників, вільне волевиявлення та об'єктивність.

Для забезпечення прозорості та відкритості проведення зборів прокурорів прокуратур всіх рівнів організаційні комітети (відповідальні особи) повинні запросити представників громадськості та засобів масової інформації. Після проведення зборів відповідальні особи повинні висвітлити таку інформацію у засобах масової інформації або Інтернет-мережах.

Одним із перших завдань організаційних комітетів або відповідальних осіб є проведення упродовж десяти робочих днів із дня розміщення повідомлення в їх прокуратурах прийому заявок від прокурорсько-слідчих працівників, які виявили бажання бути обраними делегатами на всеукраїнську конференцію прокурорів.

А для організаційного комітету Генеральної прокуратури України одним із завдань є висвітлити на

офіційному веб-сайті у відповідних рубриках інформацію кандидатам на призначення членами Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів та Ради прокурорів України. Крім того, не пізніше наступного дня після завершення прийому документів оприлюднити на офіційному веб-сайті Генеральної прокуратури України інформацію про кандидатів у члени Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів чи Ради прокурорів України.

Відомий науковець А.В. Лапкін доречно підмічає, що в Законі України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII «Про прокуратуру» не вказано на вимоги до особи, яка має бути обрана делегатом конференції, за винятком того, що це має бути прокурор прокуратури, яка його висуває. При цьому формально не мають значення досвід роботи делегата, посада, яку він обіймає, та ефективність його роботи, хоча очевидно, що на практиці збори прокуратури обиратимуть делегатів із числа найбільш авторитетних і досвідчених працівників, як правило тих, хто займає адміністративні посади в прокуратурі [4, с. 464].

Як уже було зазначено вище, право скликати збори прокурорів надається керівникові відповідної прокуратури, а в разі його відсутності дане право переходить першому заступнику чи одному із заступників, на якого покладається виконання обов'язків керівника відповідно до розподілу обов'язків між керівництвом відповідної прокуратури.

Крім того, на зборах прокурорів однією з процедур є обрання із числа присутніх прокурорів на цих зборах голови, секретаря та членів лічильної комісії відкритим голосуванням простою більшістю голосів.

Робота організаційних комітетів чи відповідальних осіб включає в себе: підготовку проведення зборів прокурорів, виготовлення бюлетенів, реєстрацію прокурорсько-слідчих працівників.

Лічильна комісія повинна перед початком голосування опечатати скриньку для голосування та забезпечити всі необхідні умови для додержання таємниці голосування. Голова лічильної комісії роз'яснює правила заповнення бюлетеня, щоб не визнали його недійсним. Рішення про визнання бюлетеня недій-

сним приймає лічильна комісія шляхом голосування. Після закінчення підрахунку голосів голова лічильної комісії оголошує результати таємного голосування. У разі проведення повторного або нового голосування про це зазначається в бюлетені для таємного голосування. Лічильна комісія несе відповідальність за бюлетені, які залишилися нерозданими і проставляють відмітку «погашено».

Збори прокурорів проводить голова, який оголошує про кількість заяв кандидатів у делегати на всеукраїнську конференцію прокурорів, та надає їм можливість виступити перед колективом відповідної прокуратури та підводить підсумки проведення зборів прокурорів.

Збори прокурорів визнаються правомочними, якщо на них присутні більше половини від загальної кількості прокурорів цієї прокуратури. Рішення приймають більшістю голосів від загальної кількості прокурорів відповідної прокуратури.

За результатами проведення зборів прокурорів у прокуратурах усіх рівнів складається протокол, який підписується головою та секретарем зборів і разом із бюлетенями для таємного голосування зберігається у відповідній прокуратурі. А організаційний комітет скеровує до Генеральної прокуратури України в паперовому та електронному вигляді витяг із протоколу зборів регіональних прокуратур та всіх прокуратур нижчого рівня про обрання делегатів, скріплені печаткою та підписами голови і секретаря зборів не пізніше як через три дні після його підписання, а також інформацію про них.

Таким чином, аналіз чинного законодавства України щодо діяльності зборів прокурорів дає підстави стверджувати, що в органах прокуратури діє своєрідна модель прокурорського самоврядування. Тому ми вважаємо за доцільне законодавчо закріпити строки, порядок, термін проведення зборів прокурорів та розширити коло їх повноважень. У результаті чого, можливо виділити збори прокурорів в окрему форму прокурорського самоврядування із зазначеним переліком певних повноважень, які можуть відображатись у затвердженому Положенні про збори прокурорів відповідної прокуратури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
2. Луценко Ю. Прокурорське самоврядування буде створено та запрацює відповідно до чинного закону від 15.02.17 / Ю. Луценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?fp=30>.
3. Статус органів публічного обвинувачення: міжнародні стандарти, зарубіжне законодавство і пропозиції щодо реформування в Україні / за заг. редакцією О.А. Банчука. – К. : Атіка, 2012. – 624 с.
4. Лапкін А.В. Закон України «Про прокуратуру». Науково-практичний коментар / А. В. Лапкін. – Х. : Право, 2015. – 680 с.
5. Банчук О.А., Малишев Б.В. Лекція для прокурорів у слайдах / О. А. Банчук, Б. В. Малишев // Прокурорське самоврядування в Україні та Європі – Центр політико-правових реформ. – К., 2016
6. Современный словарь иностранных слов / (под ред. А.О. Булыко). – М. : Мартин, 2005. – 848 с.
7. Васильев А.М. О правоприменении и процессуальном праве / А.М. Васильев // Труды ВЮЗИ. – М. : Мартин, 2005. – 848 с.

Паришкура В. В.,
*провідний юрист юридичного факультету
Науково-дослідної частини
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ У ПОРТУГАЛІЇ

LEGAL REGULATION OF JUDGES' LEGAL LIABILITY IN PORTUGAL

Стаття присвячена аналізу законодавства Португалії, що регулює питання дисциплінарної, кримінальної, адміністративної та цивільної відповідальності суддів.

Ключові слова: *судді, юридична відповідальність, правове регулювання, етика суддів, компетентні органи.*

Статья посвящена анализу законодательства Португалии, регулирующего вопросы дисциплинарной, уголовной, административной и гражданской ответственности судей.

Ключевые слова: *судьи, юридическая ответственность, правовое регулирование, этика судей, компетентные органы.*

The article is devoted to analysis of Portuguese legislation governing the disciplinary, criminal, administrative and civil liability of judges.

Key words: *judges, legal liability, legal regulation, judges' ethics, competent authorities.*

Приєднання України до Ради Європи визначило її зовнішньополітичний курс, що направлений саме на європейську інтеграцію, метою якої є членство в Європейському Союзі (далі – ЄС). Під час вступу до Ради Європи Україна взяла на себе низку зобов'язань, у тому числі що стосуються проведення судової реформи. Одним із ключових аспектів судової реформи є вироблення та запровадження чітких та ефективних механізмів притягнення суддів до юридичної відповідальності. За таких обставин набуває актуальності проведення аналізу законодавства країн ЄС, зокрема Португалії, в частині юридичної відповідальності суддів. Вивчення досвіду Португалії у сфері юридичної відповідальності суддів є цікавим як із наукової, так і з практичної точок зору, що пояснюється низкою факторів. Так, Португалія є однією з тих країн-членів ЄС, яка пройшла довгий та тернистий шлях від диктатури (1932–1974 рр.) [1, с. 307; 2, с. 55] до визнання європейських цінностей, формування демократичних правових інституцій, у тому числі у сфері правосуддя. Подібний шлях долає сьогодні й Україна, запроваджуючи при цьому нові правові підходи, які базуються, в першу чергу, на європейських стандартах. Крім того, Португалія є однією з країн ЄС, яка тісно співпрацює з державними установами України, зокрема Вищою радою правосуддя. Така співпраця для нашої держави з однією з країн-членів ЄС є неоціненною, враховуючи те, що на сьогодні Україна стоїть на шляху вдосконалення національного законодавства та його адаптації до законодавства ЄС.

Згідно з положеннями ст. 217 Конституції Португалії [3] оцінювання роботи та застосування дисциплінарних санкцій щодо суддів здійснюється Вищою радою магістратури Португалії (далі – ВРМ Португалії), яка не є органом державної влади і не підконтрольна жодним центральним чи регіональним органам влади, хоча фактично виконує адміністра-

тивні функції та має фінансову та адміністративну автономію [4].

Статус, повноваження, склад ВРМ Португалії, підстави, порядок дисциплінарної відповідальності суддів визначені положеннями Статуту суддів магістратури [5] (далі – Статут).

Так, вказаний орган складається з 17 членів (більшість з них – судді), які виконують свої обов'язки на постійній основі [4]. До ВРМ Португалії належить також орган у складі 20 інспекторів, розподілених в 20 географічних районах.

Щодо питання процедури дисциплінарної відповідальності судді слід зазначити, що вона може розпочатися з дисциплінарного розслідування або дисциплінарного провадження.

У випадку порушення дисциплінарного розслідування інспектор, закріплений за відповідною територією, приймає справу і не більше, ніж за 30 днів, звітує про результати розслідування та виносить пропозицію про направлення справи до архіву або порушення дисциплінарного провадження. Після цього Постійна або Пленарна Рада ВРМ Португалії приймають рішення з приводу цієї пропозиції.

При дисциплінарному провадженні інспектор порушує справу і виконує всі необхідні дії зі збору доказів та винесення висновків, після чого пропонує передати справу до архіву або висунути звинувачення.

У разі винесення звинувачення суддя має право обрати власного захисника, викликати свідків, просити долучити до справи документи або вимагати здійснення інших заходів.

Після завершення провадження інспектор надає заключний звіт із пропозиціями про направлення справи до архіву або накладення стягнення.

Потім розгляд справи доручається одному з членів ВРМ Португалії, визначеного довільним чином, який звітує про результати її розгляду і виносить

пропозиції про направлення справи до архіву або накладення стягнення. Постійна або Пленарна Рада ВРМ Португалії ухвалює рішення, яке суддя має право оскаржити до Верховного Суду.

Дисциплінарне провадження має бути завершено протягом 18 місяців і залишатися таємним до оголошення остаточного рішення.

Відповідно до положень ст. 116 Статуту протягом дисциплінарного розслідування або провадження суддя може бути тимчасово відсторонений від виконання обов'язків за пропозицією інспектора, якщо існує імовірність накладення на суддю такого виду стягнення, як переведення на іншу посаду, а також якщо подальше перебування судді на посаді може стати перешкодою для розслідування справи чи становити загрозу для престижу та авторитету суддівської професії.

Тільки ВРМ Португалії є компетентним органом, який може ініціювати дисциплінарне провадження щодо судді. У законодавстві Португалії не передбачена можливість звернення до уповноваженого органу з анонімними скаргами відносно поведінки суддів. Водночас такі скарги можуть бути представлені для аналізу ВРМ Португалії, і дисциплінарне провадження щодо судді може бути ініційоване.

Розглядаючи підстави дисциплінарної відповідальності суддів, перш за все, необхідно відмітити, що в ст. 82 Статуту розкривається поняття дисциплінарного проступку. Так, дисциплінарним проступком є факти, що свідчать про невиконання суддями своїх професійних обов'язків та дії або бездіяльність суддів в їхньому публічному житті, або ж такі дії, що є несумісними з поняттям гідності, необхідної для здійснення функцій судді.

Згідно зі Статутом професійними обов'язаними суддів є:

- 1) здійснення правосуддя (ст. 3);
- 2) неможливість обіймати посаду судді в суді, де працюють близькі родичі судді та в судах, де суддя останніх п'ять років служби працював прокурором або адвокатом (ст. 7);
- 3) постійне проживання за місцем роботи (ст. 8);
- 4) участь у засіданнях (ст. 10);
- 5) утримання від участі в публічних партійно-політичних заходах та неможливість обіймати політичні посади (за винятком посад Президента Республіки, члена Уряду або Державної Ради) (ст. 11);
- 6) нерозголошення інформації (заборона на оприлюднення заяв або коментарів з приводу справ, що знаходяться на стадії розгляду, за відсутністю відповідного дозволу ВРМ Португалії). Обов'язок щодо нерозголошення інформації не поширюється на інформацію, що не становить судової таємниці або не є конфіденційною, і не повинен перешкоджати реалізації прав або законних інтересів, зокрема, права на доступ до інформації (ст. 12).

Таким чином, у Статуті відсутня норма, яка б чітко встановлювала підстави притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Дефініція про дисциплінарний проступок, що міститься в Статуті, є досить загальною і потребує тлумачення, що дозво-

лить визнати порушенням конкретний факт, незважаючи на існування єдиного положення про порушення, яке іменується «невихід на роботу» (ст. 125 Статуту) [6, с. 5].

Крім того, в Португалії немає окремого Кодексу, який би закріплював моральні та етичні правила поведінки суддів. Водночас положеннями ст. 73 Загального закону про працю на державній службі [7] як на посадовців, працівників центральних, регіональних та місцевих органів влади, так і на суддів покладається обов'язок шанобливо ставитися до користувачів послуг органу, так само, як і до інших працівників та керівництва (*коректність*), з'являтися на роботі точно у визначений час і без пропусків (*пунктуальність*).

Стосовно переліку дисциплінарних стягнень щодо суддів слід зауважити, що дисциплінарні санкції передбачаються в самому Статуті. У порядку збільшення тяжкості порушення в ст.ст. 85-95 Статуту закріплено застосування таких санкцій [4; 6, с. 6]:

7) *попередження* – просте зауваження щодо допущеної помилки або попередження судді про те, що його дія або бездіяльність може мати негативні наслідки для виконання його функцій або позначитися на ньому таким чином, що є несумісним із статусом судді. Застосовується в разі незначного проступку, який не повинен залишатися непоміченим. Це покарання може застосовуватися без його реєстрації, і в такому випадку не буде обов'язковим повне дотримання дисциплінарної процедури, яка передбачає слухання справи й надання можливості для захисту судді, до якого вона застосовується;

8) *штраф* – тягне за собою вирахування із заробітної плати судді суми за період від 5 до 90 робочих днів. Застосовується у випадках нехтування або невиконання власних обов'язків;

9) *переведення* – санкція передбачає переведення на іншу посаду та тягне за собою втрату 60 днів стажу і застосовується за ті порушення, що підривають репутацію судді, внаслідок чого він не може надалі залишатися на тому місці, де виконував свої обов'язки;

10) *відсторонення від виконання обов'язків* – полягає в повному відстороненні від виконання службових обов'язків на весь період застосування покарання, яке може тривати від 20 до 240 днів. Таке дисциплінарне стягнення застосовується за серйозні випадки нехтування чи невиконання службових обов'язків або у випадку засудження до ув'язнення, якщо вирок у кримінальній справі не передбачає звільнення з посади. Така санкція передбачає також виключення цього часу з трудового стажу, позбавлення заробітної платні та відтермінування виходу на пенсію, а також можливе переведення на іншу посаду та заборону на підвищення по службі протягом 1 року;

11) *усунення від роботи* – це покарання передбачає настання таких же наслідків, що передбачені в разі застосування попередньої санкції. Водночас відсторонення від виконання службових обов'язків не може бути меншим від 1 року та більшим ніж 2 роки,

а період часу, протягом якого підвищення судді по службі є неможливим, становить 2 роки;

12) *примусовий вихід на пенсію* – ця санкція застосовується в разі, якщо суддя демонструє цілковиту неспроможність адаптуватися до вимог виконання своїх обов'язків; має прояви недоброчесності або порушує норми моралі й честі; демонструє професійну непридатність; засуджується за злочин, скоєний з очевидним і серйозним зловживанням своїми повноваженнями чи з явним та серйозним порушенням посадових обов'язків. Примусовий вихід у відставку тягне за собою негайне звільнення з посади з втратою прав та заслуг, що надаються Статутом, але без втрати права на пенсійне забезпечення, передбачене тим же Статутом. Ця санкція також застосовується у всіх випадках, пов'язаних із невиходом на роботу;

13) *звільнення* – передбачає звільнення судді з повною втратою статусу судді. Ця санкція застосовується за систематичні дії, наведені вище. Застосування такої санкції означає остаточне відсторонення від магістрату з припиненням будь-яких зв'язків з посадою. У цьому випадку суддя зберігає лише право на звичайну державну пенсію відповідно до трудового стажу.

Згідно з положеннями ст. 96 Статуту під час визначення міри покарання уповноважений орган враховує тяжкість діяння, ступінь провини судді, його особистість, а також обставини, що свідчать на користь або проти нього.

З аналізу ст. 99 Статуту вбачається, що під час призначення покарання за сукупністю дисциплінарних правопорушень застосовується принцип поглинання менш суворого покарання більш суворим. Так, у випадку вчинення суддею двох або більше порушень до прийняття остаточного рішення по будь-яких із них, і цим правопорушенням відповідають різні санкції, до судді застосовується одна найсуворіша санкція.

Крім того, в Статуті передбачена загальна норма (ст. 97), якою дозволяється пом'якшити дисциплінарну відповідальність судді за умови існування обставин, що значно зменшують серйозність дії або вини порушника. Разом із тим перелік таких пом'якшуючих обставин Статутом не визначено. Вирішення цього питання фактично покладається на розсуд компетентного органу, в даному випадку – ВРМ Португалії.

Статутом також вирішено питання щодо відповідальності судді в разі вчинення останнім повторюваного дисциплінарного правопорушення (ст. 99 Статуту). Так, у разі вчинення суддею протягом 3 років з моменту притягнення до відповідальності нового правопорушення до нього застосовується суворіша санкція, ніж була застосована раніше, з урахуванням шкали санкцій, визначених положеннями ст. 85 Статуту. Із цією метою ВРМ Португалії веде реєстр дисциплінарних стягнень, накладених на суддів [4; 6, с. 7].

Санкції, накладені на суддю, можуть бути погашені виключно за заявою такого судді та за умови хорошої поведінки останнього [4], що відповідно до положень ст. 109 Статуту дозволяється через 6 місяців у випадку застосування до судді таких санкцій, як попередження та штраф, через 1 рік – у випадку

переведення, через 3 роки – у випадку відсторонення від виконання обов'язків або усунення від роботи та через 5 років – у випадку примусового виходу на пенсію або звільнення з роботи.

У Португалії згідно з положеннями ст. 216 Конституції та ст. 5 Статуту судді не несуть відповідальності за свої рішення. Тільки у випадках, визначених законом, у зв'язку з виконанням своїх обов'язків положеннями ст. 5 Статуту передбачена дисциплінарна, кримінальна та цивільна відповідальність суддів.

Особливості дисциплінарної відповідальності суддів Португалії нами вже розглянуто вище.

Стосовно кримінальної відповідальності слід зазначити, що з аналізу Кримінального кодексу Португалії [8] вбачається, що судді є спеціальними суб'єктами злочинів, визначених Главою III «Злочини проти здійснення правосуддя», наприклад, неправомірна відмова у правосудді (ст. 369), порушення суддівської таємниці (ст. 371) [9].

Варто звернути увагу на те, що в Португалії існують певні особливості щодо затримання та арешту судді, здійснення обшуку його помешкання та робочого місця, а також розгляд кримінальної справи відносно судді, що, вважаємо, забезпечує суддю від необґрунтованого кримінального переслідування.

Так, згідно з положеннями ст. 16 Статуту судді не можуть бути заарештовані або затримані без надання попереднього дозволу, в якому визначено день судового засідання щодо звинувачення проти судді, за винятком випадків затримання судді на місці вчинення злочину, відповідальність за який передбачено позбавлення волі строком більше 3-х років. У разі затримання або ув'язнення суддя негайно передається компетентному судовому органу. Компетентним судом для дізнання, слідства і суду судді, який вчинив злочин, є вищестоящий суд над тим судом, де працює суддя (ст. 15 Статуту).

Обшук помешкання судді або його робочого місця може здійснюватися в присутності члена ВРМ Португалії, делегованого ВРМ Португалії (ст. 16 Статуту).

У законодавстві Португалії поряд із кримінальною відповідальністю за злочини визначена також відповідальність за порушення порядку (фактично адміністративна відповідальність – *В.П.*). Загальні положення про порушення порядку містяться в Декреті-Законі № 433/82 від 27 жовтня 1982 року (далі – Декрет-Закон). Правила ст. 20, 32 Декрету-Закону засвідчують, що право про порушення порядку є складовою частиною карного права. Водночас за вчинення протиправної дії, яка є одночасно і злочином, і порушенням порядку, має застосовуватися відповідальність за злочини, передбачені Кримінальним кодексом Португалії. Особливістю порушень порядку, яка відрізняє їх від злочинів, є вид санкції – штраф. Тільки ті протиправні діяння можуть вважатися порушенням порядку, які мають наслідком накладення санкції у вигляді штрафу [10, с. 64]. Варто відмітити, що в Португалії не існує єдиного кодифікованого акта, який би визначав склади та санкції за порушення порядку. Ці питання,

насамперед, регулюються положеннями Декрету-Закону, а також іншими спеціальними законами.

Згідно з положеннями ст. 14 Закону Португалії № 67 від 31 грудня 2007 року, яким визначено порядок цивільної відповідальності держави та інших державних органів, судді не можуть нести відповідальність за збиток (тобто цивільну відповідальність – *В.П.*), що виник внаслідок виконання ними своїх обов'язків. Водночас, якщо вони діяли умисно або з грубою необережністю, що призвело до кримінальної відповідальності судді, держава має право позову проти них. У такому випадку скористатися правом регресу до судді належить ВРМ Португалії або Міністру юстиції Португалії [9; 11].

Із зазначеного можна зробити такі висновки.

1. Характерним для Португалії є те, що законодавством даної країни не встановлений конкретний перелік підстав або окремі склади правопорушень, які б визначали дисциплінарну відповідальність суддів. Водночас дисциплінарна відповідальність суддів зумовлена порушенням обов'язків суддів, які визначені не в окремому спеціальному законі, а в декількох законах, що регулюють питання статусу суддів та їх відповідальності.

2. У законодавстві Португалії визначений широкий перелік санкцій за дисциплінарні проступки, що можуть застосовуватися до суддів. При цьому згідно зі шкалою санкцій звільнення є найсуворішим видом стягнень. Крім того, передбачено застосування до судді санкцій, що пов'язані з позбавленням фінансового характеру.

3. Законодавством Португалії запроваджений підхід щодо існування виключно єдиного вищого конституційного органу – Вищої ради магістратури,

який наділений широким спектром повноважень, що охоплюють не тільки функції щодо притягнення суддів до юридичної відповідальності, а й ряд інших, які пов'язані з кар'єрою судді та його навчанням.

4. У Португалії немає окремого Кодексу щодо етики суддів, водночас у Загальному законі про працю на державній службі передбачені положення, що так чи інакше стосуються етичних принципів і правил поведінки, які мають загальнообов'язковий характер для суддів та визначають їх дисциплінарну відповідальність.

5. Щодо суддів діє частковий імунітет від кримінальної відповідальності, оскільки без дозволу відповідних органів суддя може бути затриманий на місці вчинення злочину, якщо санкція за такий злочин передбачає позбавлення волі строком більше 3-х років.

6. Законодавством Португалії не передбачено особливого порядку притягнення суддів до адміністративної відповідальності (відповідальність за порушення порядку), тобто останні несуть таку відповідальність нарівні з громадянами. Така відповідальність згідно із законодавством вказаної країни є фактично підвидом кримінальної відповідальності та передбачає санкцію у вигляді грошового штрафу, конфіскацію відповідного предмету.

7. Цивільна відповідальність суддів у Португалії зумовлена кримінальною відповідальністю, тобто в разі порушення суддею своїх професійних обов'язків під час розгляду будь-якої категорії справ компенсація збитку потерпілим здійснюється державою. При цьому якщо такі порушення призвели до кримінальної відповідальності судді, держава має право регресу до нього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Копійка В.В. Європейський Союз: історія і засади функціонування : навчальний посібник / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко ; за ред. Л.В. Губерського. – 2-ге вид., випр. і допов. – Київ : Знання, 2012. – 760 с.
2. Копійка В.В. Проблеми вступу Іспанії та Португалії до європейських співтовариств // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнародних відносин ; [ред. кол.: Губерський Л.В. (гол. ред.) та ін.]. – Київ, 2001. – Вип. 30, ч. 1. – С. 55–63.
3. Constituição da República Portuguesa, de 2 de Abril de 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/crp.html>.
4. Жозе Мануель Дуру Матеуш Кардозу Система дисциплінарної відповідальності суддів у Португалії: матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції [«Вища кваліфікаційна комісія суддів України : набутий досвід, актуальні питання та перспективи»], (м. Київ, 20–21 жовтня 2011 року) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spirovbitnitstvo/spirovbitnitstvo-z-radou-evropi-ta-evropeyskim-souzm/persha-mijnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-na-temu-visha-kvalifikatsiyna-komisiya-suddiv-ukraini-nabutyi-dosvid-aktualni-pitannya-ta-perspektivi/>.
5. Estatuto dos Magistrados Judiciais Lei n.º 21/85, de 30 de Julho // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pgdlisboa.pt/leis/lei_mostra_articulado.php?nid=5&tabela=leis.
6. Мельник М. Досвід урегулювання дисциплінарної відповідальності суддів у Португалії та шляхи його використання в Україні / М. Мельник // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2012. – № 2. – С. 4–7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vkksu.gov.ua/vkksu_announcer/vkksu_announcer_2012_2.pdf.
7. Lei Geral do Trabalho em Funções Públicas Lei № 35/2014, de 20 de Junho [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pgdlisboa.pt/leis/lei_mostra_articulado.php?nid=2171&tabela=leis&so_miolo=.
8. Código Penal Português, № 48/95, de 15 de Março [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pgdlisboa.pt/leis/lei_mostra_articulado.php?nid=109&tabela=leis.
9. Заключение Консультативного совета европейских судей (КСЕС) для Комитета Министров Совета Европы О принципах и правилах, регулирующих профессиональное поведение судей, в частности, этические нормы, несовместимое с должностным поведением и беспристрастность № 3, Страсбург, 19 ноября 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1050737&Site=COE>.
10. Адміністративне деліктне законодавство: Зарубіжний досвід та пропозиції реформування в Україні / автор – упорядник Банчук О. А. – К. : Книги для бізнесу, 2007. – 912 с.
11. Responsabilidade civil extracontratual do Estado e pessoas colectivas de direito public, Lei № 67/2007, de 31 de Dezembro [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pgdlisboa.pt/leis/lei_mostra_articulado.php?nid=2073&tabela=leis.

Чекмарьова Л. Ю.,
аспірант кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА: ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ

THE PROFESSIONAL RESPONSIBILITY OF ADVOCATE: THE CONCEPT AND THE BASIC SIGNS

Статтю присвячено комплексному дослідженню інституту професійної відповідальності адвоката, а саме визначенню поняття «професійна відповідальність адвоката» та його основних ознак, що надають можливість вирізнити саме цей вид відповідальності. Аналіз наукової літератури надає можливість визначити місце і роль професійної відповідальності адвоката в системі юридичної відповідальності.

Ключові слова: адвокат, адвокатська діяльність, відповідальність, професія, професійна відповідальність.

Статья посвящена комплексному исследованию института профессиональной ответственности адвоката, а именно определению понятия «профессиональная ответственность адвоката» и его основных признаков, которые дают возможность выделять именно этот вид ответственности. Анализ научной литературы позволяет определить роль профессиональной ответственности адвоката в системе юридической ответственности.

Ключевые слова: адвокат, адвокатская деятельность, ответственность, профессия, профессиональная ответственность.

This article is devoted to complex research of the institute of professional responsibility of advocate, namely the definition of “professional responsibility of advocate” and its basic features that allow to distinguish this type of responsibility. The analysis of scientific literature allows to determine the place and role of professional responsibility of advocate in the system of legal responsibility.

Key words: advocate, advocacy, responsibility, profession, professional responsibility.

Постановка проблеми. Успіх України на шляху формування демократичних засад залежить також і від готовності нашої держави забезпечити відповідні гарантії захисту прав і свобод людини, серед яких центральне місце посідає забезпечення права на професійну правничу допомогу. Важливим механізмом захисту прав осіб, які звернулися за правовою допомогою до адвоката, репутації адвоката та підтримання авторитету адвокатури, є інститут професійної відповідальності адвоката. Непоодинокі випадки порушення адвокатами умов договору про надання правової допомоги, завдання майнової шкоди клієнтам неправомірними діями адвокатів зумовлюють інтерес до поняття професійної відповідальності адвоката. Розвиток інституту страхування професійної відповідальності адвоката неможливий без чіткого визначення у науковій літературі та законодавстві поняття професійної відповідальності адвоката.

Основною метою дослідження є аналіз законодавства та наукової літератури, які визначають правову природу професійної відповідальності адвоката, для визначення правового підходу щодо його подальшого вивчення та розвитку.

Аналіз останніх публікацій. Правовому регулюванню адвокатської діяльності присвячені дослідження Н.М. Бакаянної, Т.В. Варфоломєвої, Т.Б. Вільчик, І.В. Голованя, А.Д. Святоцького, С.Я. Фурси, О.Г. Яновської та інших науковців. Професійна відповідальність і відповідальність адвоката розглядалися у наукових роботах Т.М. Артюх, В.С. Бігуна, А.В. Біцай, Н.Б. Грищенко, І.М. Дрозд, Ю.В. Заїкіна, С.І. Купрякової, А.В. Кухар, Д.В. Кух-

нюка, Р.Г. Мельниченко, Д.В. Наумова, Н.О. Обло-вацької, С.С. Осадця, С.Л. Сотникова, О.А. Файер та інших.

Незважаючи на значний внесок згаданих авторів у розвиток адвокатури України та професійної відповідальності адвоката, ці питання вимагають подальшого дослідження і вивчення.

Виклад основного матеріалу. Поняття «професійна відповідальність» включає терміни «професія» і «відповідальність». З метою найбільш точного визначення досліджуваного поняття розкриємо його складові частини.

Професія (лат. *professio* – офіційно зазначене заняття, спеціальність) – це вид трудової діяльності, що визначається характером і метою трудових функцій. Тотожним є термін «фах». Різновидом професії (фаху) є спеціальність. Вона залежить від характеру занять і навичок за відповідною професією (фахом), освітою, посадою тощо [1, с. 765]. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає професію як рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для кого-небудь джерелом існування [2, с. 995]. К.В. Шапошніков професійну компетентність характеризує як сукупність інтегрованих знань, умінь і досвіду, що дозволяють спеціалісту-професіоналу ефективно проектувати і здійснювати професійну діяльність [3, с. 3–4].

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала

кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю [4]. Таким чином, встановлені законодавчі вимоги дозволяють стверджувати, що адвокатська діяльність є окремою професією.

Однак будь-який фахівець під час професійної діяльності схильний до ризику здійснення помилки, що зумовлює притягнення його до відповідальності. Адвокат як учасник правовідносин зі спеціальною правосуб'єктністю також несе відповідальність за невиконання чи неналежне виконання своїх професійних обов'язків.

Сам термін «відповідальність» походить від слова «відповідь» і означає «необхідність, обов'язок відповісти за свої вчинки» [5, с. 257]. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає термін «відповідальність» як покладений на когось або взятий на себе обов'язок за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [2, с. 136]. Філософський енциклопедичний словник визначає, що термін «відповідальність» характеризує міру відповідності поведінки особи наявним вимогам, чинним суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам [6, с. 87].

Основне смислове навантаження як у теоретичному, так і в практичному аспектах поняття «відповідальність» отримало у сфері юриспруденції. Юридична відповідальність є важливою юридичною категорією, що використовується у правозастосовній діяльності.

Відповідальність юридична – це вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Класичними видами юридичної відповідальності за законодавством України є дисциплінарна, адміністративна, цивільна та кримінальна відповідальність. Пропонується й інша класифікація юридичної відповідальності – на негативну (ретроспективну) і позитивну [1, с. 109]. С.С. Алексєєв визначає юридичну відповідальність як застосування державного примусу до винної особи за скоєне нею правопорушення. У разі юридичної відповідальності правопорушник «тримає відповідь», тобто зазнає заходів державного примусу за свою провину, тому несе відомі позбавлення, втрати. Отже, юридична відповідальність пов'язана з громадським осудом правопорушника, соціальним та моральним доріканням його поведінки [7, с. 468]. У науковій літературі юридична відповідальність розглядається як вид соціальної відповідальності, під якою розуміють вимоги суспільства до поведінки індивідів та/або їх об'єднань, що включає обов'язок звітувати про свою поведінку. Соціальна відповідальність має два аспекти: 1) відповідальність як готовність індивіда діяти відповідно до соціальних норм; 2) відповідальність як суспільна оцінка поведінки індивіда, що в позитивний або негативний бік відхиляється від

типової моделі соціальної поведінки. До видів соціальної відповідальності можна віднести моральну, релігійну, політичну, партійну, юридичну відповідальність. Юридична відповідальність відрізняється від усіх інших видів соціальної відповідальності лише тим, що вона ґрунтується на нормативних вимогах, які забезпечуються у необхідних випадках державним примусом або примусом іншого владного суб'єкта, який отримав таке право від держави [8, с. 466–467]. На думку А.П. Чиркова, поняття «юридична відповідальність» також слід розглядати в рамках більш загального поняття «соціальна відповідальність», оскільки відповідальність – це явище, яке об'єктивно існує як обов'язковий прояв упорядкованості суспільних відносин; воно відображає об'єктивну необхідність узгодження поведінки соціального спілкування [9, с. 6].

У зв'язку з тим, що адвокат є спеціальним суб'єктом та має свої професійні обов'язки, відповідальність адвоката можна називати професійною. Ми погоджуємось із думкою А.В. Кухар, що з моменту набуття особою статусу адвоката у цієї особи виникає спеціальна правосуб'єктність як здатність адвоката мати професійні права та обов'язки, нести відповідальність за невиконання чи неналежне виконання своїх професійних обов'язків. Таку відповідальність можна назвати професійною [10, с. 50–51].

Поняття професійної відповідальності є мало дослідженим у наукових працях. Водночас у літературі висловлювалися думки щодо понять «професійна відповідальність» і «професійна відповідальність адвоката». Так, С.Л. Сотніков зазначає, що під професійною відповідальністю слід розуміти застосування до суб'єкта, який здійснює у рамках своєї спеціалізації професійну діяльність, у зв'язку з одержанням негативного результату такої діяльності, що виражається у заподіянні шкоди, санкцій у формі відшкодування збитків, виплати неустойки та компенсацій моральної шкоди [11, с. 19]. На думку Н.Б. Грищенко, професійна відповідальність – це застосування до суб'єкта, який здійснює професійну діяльність, заходів і санкцій у разі отримання ним негативного результату такої діяльності (зокрема, заподіяння шкоди) стосовно третьої особи: держави, організації, індивіда [12, с. 25–26]. О.А. Файер професійну відповідальність визначає як застосування до фізичної або юридичної особи, яка здійснює професійну діяльність на підставі ліцензії або дозволу уповноваженого органу на її здійснення, у разі завдання нею шкоди третім особам через невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків, заходів державного примусу у вигляді санкцій (додаткових обтяжень), спрямованих на відновлення порушеної майнової та/або особистої сфери третьої особи [13, с. 631]. Р.Р. Долотіна визначає, що професійна відповідальність – це передбачена чинним законодавством санкція, яка виражається у формі цивільно-правового обов'язку фізичної або юридичної особи відшкодувати збитки або компенсувати шкоду, заподіяну в результаті нена-

лежного виконання своїх професійних обов'язків [14, с. 29]. Д.В. Наумов під професійною відповідальністю адвоката розуміє передбачену законом санкцію, виражену у формі цивільно-правового обов'язку адвоката, що здійснює свою діяльність у рамках присвоєної кваліфікації, відшкодовувати збитки, завдані третім особам унаслідок неналежного надання юридичної допомоги [15, с. 10].

Аналіз наукової думки дозволяє стверджувати, що професійна відповідальність визначається у більшості випадків як різновид цивільно-правової відповідальності. Проте з цими твердженнями погодитися не можна. Адвокат як учасник правовідносин із спеціальною правосуб'єктністю є суб'єктом різних видів юридичної відповідальності, а саме адміністративної, дисциплінарної, кримінальної та цивільно-правової, оскільки несе відповідальність за невиконання чи неналежне виконання своїх професійних обов'язків. Слід погодитися із Р.Г. Мельниченком, який характеризує інститут професійної відповідальності адвоката як результат синтезу декількох видів юридичної відповідальності [16, с. 37].

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» врегульовує тільки один вид відповідальності адвоката – дисциплінарну відповідальність, у зв'язку з чим заслуговує на увагу визначення А.В. Біцай щодо професійної відповідальності адвоката у вузькому та широкому значеннях [17, с. 107]: 1) у вузькому значенні – це дисциплінарна відповідальність адвоката, визначена Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», яка полягає у зазначенні адвокатом, винним у порушенні своїх професійних обов'язків, визначених законодавством України про адвокатуру та адвокатську діяльність несприятливих для себе наслідків з боку уповноваженого суб'єкта, що знаходять вираз у дисциплінарних стягненнях; 2) у широкому значенні – це специфічний вид юридичної відповідальності, який поєднує у собі елементи дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності та є правовідносинами, які виникають між суб'єктом, уповноваженим накладати стягнення, та адвокатом унаслідок порушення останнім своїх професійних обов'язків, визначених законодавством України про адвокатуру та адвокатську діяльність, полягають у накладенні обов'язку на адвоката понести несприятливі для себе наслідки.

Погоджуємось із твердженням Н.М. Бакаянкової, що наука про адвокатуру повинна досліджувати особливості професійної відповідальності адвоката різних видів, узгоджувати ці види між собою задля досягнення цілей правового врегулювання. Ототожнення професійної відповідальності виключно з дисциплінарною не дозволить досягти необхідних для науки наслідків [18, с. 258].

Для віднесення професійної відповідальності адвоката до різновиду юридичної відповідальності необхідно визначити специфічні ознаки професійної відповідальності.

Зокрема, характеризуючи професійну відповідальність адвоката, Р.Г. Мельниченко відзначає

такі: 1) професійна відповідальність за розглянутою шкалою має найбільш нерегульовану державою позицію. Адвоката не можна притягнути до професійної відповідальності за порушення ним правових норм, встановлених державою; 2) із процедури притягнення адвоката до професійної відповідальності державні органи практично виключені; 3) наявність самостійних джерел, які містять у собі норми, що регулюють функціонування професійної відповідальності адвоката. До таких джерел належать кодекс професійної етики адвоката, корпоративні акти адвокатських палат, прецеденти адвокатських палат, звичаї тощо; 4) наявність процесуального права, що регулює порядок притягнення адвоката до професійної відповідальності [16, с. 42–43].

А.В. Біцай розрізняє такі основні відмінності дисциплінарної відповідальності адвоката від класичної дисциплінарної відповідальності [17, с. 101–104]: 1) суб'єктом дисциплінарної відповідальності відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» може бути виключно адвокат; 2) відсутність трудових відносин між адвокатом та органами і посадовими особами, уповноваженими накладати дисциплінарні стягнення; 3) загальним об'єктом дисциплінарного проступку є професійні обов'язки адвоката; 4) дисциплінарна відповідальність адвоката настає на підставі норм Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; 5) основним призначенням дисциплінарної відповідальності адвоката є не стільки покарання, скільки захист як адвокатів та адвокатури загалом від колег, які підривають престиж адвокатури і шкодять усьому адвокатському товариству, так і осіб, які звернулися щодо отримання правової допомоги від адвокатів, котрі здійснюють свою діяльність непрофесійно; 6) за вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосований такий вид дисциплінарної стягнення, як позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з подальшим виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України. Подібний елемент відсутній в інституті дисциплінарної відповідальності; 7) єдиним органом, уповноваженим на здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвоката, є Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури.

Отже, професійній відповідальності адвоката властиві специфічні ознаки, які дозволяють виокремити її як вид юридичної відповідальності, а саме: 1) наявність спеціального суб'єкта професійної відповідальності – адвоката; 2) специфічний об'єкт відповідальності – професійні обов'язки адвоката; 3) повноваження притягувати адвоката до професійної відповідальності мають виключно органи адвокатського самоврядування; 4) порядок та підстави притягнення адвоката до професійної відповідальності визначаються законодавством про адвокатуру та адвокатську діяльність і процесуальним законодавством.

Висновки за результатами дослідження. Таким чином, можна зробити висновок, що професійна відповідальність адвоката є окремим видом юридичної

відповідальності та містить у собі елементи дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності. Професійній відповідальності адвоката властиві специфічні ознаки, які дозволяють виокремити її як вид юридичної відповідальності, а саме: суб'єктом професійної відповідальності є спеціальний суб'єкт – адвокат; об'єктом відповідальності є професійні обов'язки адвоката; повноваження притягувати адвоката до професій-

ної відповідальності мають виключно органи адвокатського самоврядування; порядок і підстави притягнення адвоката до професійної відповідальності визначаються законодавством про адвокатуру та адвокатську діяльність і процесуальним законодавством.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на визначення ознак професійної відповідальності адвоката, вдосконалення її законодавчої регламентації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1020 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. – Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
3. Шапошников К.В. Контекстный подход в процессе формирования профессиональной компетентности будущих лингвистов-переводчиков : дис. ... канд. пед. наук / К.В. Шапошников. – М., 2006. – 216 с.
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України № 5076-VI від 05.07.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
5. Репкин В.В. Учебный словарь русского языка / В.В. Репкин. – Харьков, 1995. – 654 с.
6. Філософський енциклопедичний словник / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди ; гол. ред. В.І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
7. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М., 1999. – 712 с.
8. Крестовська Н.М. Теорія держави і права : [підручник, практикум, тести] / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
9. Чирков А.П. Ответственность в системе права : [учеб. пособ.]/ А.П. Чирков. – Калининград, 1996. – 77 с.
10. Кухар А.В. Професійна відповідальність адвоката: поняття, форми та місце в системі юридичної відповідальності / А.В. Кухар // Юриспруденція: теорія і практика. – 2011. – № 5 (79). – С. 49–56.
11. Сотников С.Л. Страхование профессиональной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук / С.Л. Сотников. – Красноярск, 2010. – 231 с.
12. Грищенко Н.Б. Методологические и организационные основы страхования ответственности при осуществлении профессиональной деятельности : дис. ... докт. экон. наук / Н.Б. Грищенко. – М., 2004. – С. 25–26.
13. Файер О.А. Поняття професійної відповідальності та підстави її виникнення / О.А. Файер // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 627–633.
14. Долотина Р.Р. Правовое регулирование обязательного страхования профессиональной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук / Р.Р. Долотина. – Казань, 2007. – 182 с.
15. Наумов Д.В. Гражданско-правовое регулирование обязательного страхования профессиональной имущественной ответственности адвоката : дис. ... канд. юрид. наук / Д.В. Наумов. – Волгоград, 2011. – 210 с.
16. Мельниченко Р.Г. Профессиональная ответственность адвоката : [монография] / Р.Г. Мельниченко. – Волгоград, 2010. – 168 с.
17. Біцай А.В. Організаційно-правові засади участі адвоката в медіації : дис. ... канд. юрид. наук / А.В. Біцай. – К., 2015. – 246 с.
18. Бакаянова Н.М. Основи адвокатури України: функціональні та організаційні аспекти : [монографія] / Н.М. Бакаянова ; НУ ОЮА. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2017. – 357 с.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 343.813

Ковальов А. В.,

*аспірант відділу Європейського права та міжнародної інтеграції
Інституту законодавства Верховної Ради України*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ ТА СВОБОД ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

IMPLEMENTATION ISSUES INTERNATIONAL SUPERVISION AND ENFORCEMENT OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CONVICTS IN UKRAINE AND EU COUNTRIES

У статті проаналізовані проблемні питання під час здійснення міжнародного нагляду та контролю за дотриманням прав та свобод засуджених осіб в Україні та країнах ЄС. Визначені критерії розмежування понять «нагляд» та «контроль».

Ключові слова: міжнародний нагляд, контроль, права, свободи, засуджений.

В статье проанализированы проблемные вопросы при осуществлении международного надзора и контроля за соблюдением прав и свобод осужденных в Украине и странах ЕС. Определены критерии разграничения понятий «надзор» и «контроль».

Ключевые слова: международный надзор, контроль, права, свободы, осужденный.

In the analyzed gender issues in the implementation of international supervision and monitoring compliance with the rights and freedoms of convicted persons in Ukraine and the EU. The criteria of the distinction between supervision and control.

Key words: international supervision, control, rights, freedom, condemned.

Розглядаючи міжнародно-правові акти, можна стверджувати, що розробка універсальних принципів та норм, які стосуються поводження з в'язнями, вперше була висунута Міжнародною кримінальною і пенітенціарною комісією, що підготувала збірник правил, які були схвалені Лігою Націй у 1934 році. Як відомо, Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, що затверджені 30 серпня 1955 р. на першому Конгресі Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поводження з в'язнями у Женеві, відображають принципи організації та діяльності установ виконання покарань, демократичні принципи, принципи права, принципи поводження з в'язнями та багато інших, центральним поміж яких є саме принцип законності.

Проблемні питання діяльності установ виконання покарань були предметом наукових досліджень Є.Ю. Бараша, А.О. Галай, С.К. Гречанюка, О.М. Джузи, В.А. Льовочкіна, В.П. Петкова, О.Б. Пташинського, Г.О. Радова, О.В. Романенко, А.Х. Степанюка, В.М. Трубникова, С.Я. Фаренюка та інших науковців. Проте у вітчизняній юридичній науці правовий статус суб'єктів, які здійснюють міжнародний нагляд та контроль за дотриманням прав та свобод засуджених осіб в Україні та країнах ЄС, висвітлені недостатньо, фрагментарно без комплексного підходу, саме цим зумовлена актуальність наукового пошуку з досліджуваних питань.

Відповідно до чинного національного законодавства, а саме ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу, наголошується, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку. Засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та цим Кодексом і встановлених вироком суду. Правовий статус засуджених іноземців і осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У п. 5 Частини 1 Європейських пенітенціарних Правил наголошується на тому, що захист особистих прав ув'язнених і, особливо, законність застосування дисциплінарних покарань забезпечуються за допомогою контролю, здійснюваного, відповідно до національного права, представниками судових або інших органів, уповноваженими відвідувати ув'язнених і не приналежними до пенітенціарної адміністрації.

Як правило, контроль над кримінально-виконавчою системою, а також захисту правового статусу засуджених полягає в дотриманні законності в діяльності установ виконання покарання. Принцип законності отримав правове закріплення в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України як

основоположний принцип кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань. В юридичній науці під законністю розуміють «неухильне виконання законів і відповідних їм інших нормативних актів органами держави, посадовими особами, громадянами та громадськими організаціями» [1, с. 237]. Це означає, що законність обов'язкова для всіх інституцій держави й суспільства (органів законодавчої, виконавчої, судової влади, інших державних і недержавних утворень, громадян).

За думкою В.О. Уткіна, реалізація принципу законності полягає в тому, що повинно бути, по-перше, суворо дотримане правове положення засуджених, забезпечене неухильне виконання ними покладених на них обов'язків і заборон, реальна можливість використання засудженими прав, наданих законом. По-друге, співробітники кримінально-виконавчих установ і органів повинні неухильно виконувати свої обов'язки і для цього повною мірою реалізовувати свої права [2, с. 475].

Отже, дотримання законності в діяльності установ виконання покарань є необхідною умовою, правилом та правовою нормою їх функціонування, а для забезпечення цієї норми, як основного принципу діяльності установ виконання покарань та запобігання будь-яким можливим порушенням прав і законних інтересів засуджених осіб та персоналу у порядку, визначеному Конституцією та законами України, здійснюється державний та міжнародний контроль за їх діяльністю.

Походження слова «контроль» має зарубіжні корені. Зокрема, словники іноземних слів визначають контроль як перевірку, або спостереження з метою перевірки [3, с. 52], або як «виправляти, перевіряти, керувати». Російськомовні словники визначають контроль як «облік, перевірку» [4, с. 94], або як «перевірку, а також нагляд з метою перевірки» [5, с. 71]. Подібне розуміння контролю дається в тлумачних словниках української мови. Слід відзначити і те, що як у тлумачних словниках, так і в науковій літературі термін «контроль» розкривається за допомогою терміна «нагляд», і навпаки, під час розкриття змісту терміна «нагляд» використовується термін «контроль».

У науковій літературі можна зустріти думку про те, що контроль у порівнянні з іншими функціями управління має вторинний характер, оскільки в переліку функцій управління він ставиться наприкінці [6, с. 46]. На нашу думку, такий висновок є помилковим, позаяк система функцій управління вказує не на другорядність його як виду діяльності, а на послідовність дій у процесі управлінської діяльності. Більше того, функція контролю присутня на всіх стадіях організації державного управління (наприклад, під час підготовки управлінського рішення, поточної перевірки його реалізації тощо), однак на кінцевій стадії управління контроль проявляється найбільш повно, оскільки його результати закріплюються в певному документі.

Однак поряд із контролем чинним законодавством передбачена така інституція, як нагляд. Нагляд є однією формою діяльності державних органів, що здійснюють нагляд за правильністю виконання законів усіма відомствами, установами, підприємствами, виконавчими та розпорядчими органами місцевих рад, а також службовими особами. Безпосередньо, нагляд та контроль над установами виконання покарань здійснюється на національному рівні у відповідності міжнародним вимогам. Співвідношення цих двох понять відносяться до діяльності органів управління та до органів прокуратури. А самі ж терміни нерідко застосовують як одне й те ж саме поняття.

Проте між контролем і наглядом існують деякі відмінності. Наприклад, контролюючий орган має право втручатися в оперативну діяльність підконтрольного об'єкта; контролюючі органи мають право самостійно притягувати винних до правової відповідальності; під час нагляду відсутня організаційна підпорядкованість, можливість застосування заходів впливу державно-владного характеру; суб'єкт контролю здійснює облік і перевірку того, як контрольований об'єкт здійснює завдання, що на нього покладені і реалізує свої функції, а нагляд полягає у виконанні спеціально уповноваженими органами спостереження за станом законності та фіксації її порушень.

Відповідно до вищевикладеного можна стверджувати, що поняття «нагляд» є елементом контролю, певним його видом, окремою формою, застосування якої супроводжується заходами впливу державно-владного характеру в разі виявлення правопорушення.

Центральним елементом системи контролю за діяльністю установ виконання покарань є суб'єкти, які його здійснюють. Варто наголосити на тому, що від особливостей правового статусу суб'єктів, які здійснюють контроль за діяльністю установ виконання покарань, а також від їх компетенції залежить специфіка та особливості інших складових частин системи контролю. Залежно від суб'єктів, які здійснюють контроль, законодавство виділяє: 1) міжнародний; 2) державний; 3) громадський.

Враховуючи зобов'язання, які прийняла на себе Україна під час вступу до численних міжнародних організацій, необхідним є введення інституту міжнародного контролю за виконанням цих зобов'язань державою та встановлення механізму реалізації такого контролю [7, с. 57].

Міжнародний контроль за діяльністю установ і органів, які виконують покарання, передбачений міжнародними пактами про права людини, в першу чергу Загальною декларацією прав людини від 1948 р., Міжнародним пактом про громадянські і політичні права від 1966 р., Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 1984 р. та іншими міжнародними документами.

Міжнародне співтовариство розробило ряд правозахисних механізмів представлених у формі міжнародних судових та несудових органів, як засобів міжнародного контролю, що мають вплив на вітчизняну кримінально-виконавчу систему.

Як правило, до міжнародних несудових органів міжнародне законодавство відмічає ті, які займаються збиранням інформації про дотримання іншими державами-учасниками договору закріплених прав та проведенням відповідного розслідування стосовно виявлених фактів. Здійснюють таку функцію або за власною ініціативою, або на прохання держави-учасниці договору, або за певних умов, за скаргою будь-якої особи чи групи осіб. Доповіді, які вони готують, носять узагальнюючий характер щодо стану з дотриманням тих чи інших міжнародно-правових норм у відповідній державі, а висновки, які містяться в цих доповідях, мають характер пропозицій щодо вдосконалення тих чи інших положень національної правової системи або зміни національної судової чи адміністративної практики. До таких міжнародних органів слід віднести Комітет проти тортур, який діє в рамках Конвенції проти тортур, що набрала чинності 26 червня 1987 року, Європейський Комітет із питань запобігання катуванням, нелюдському та іншому жорстокому чи такому, що принижує людську гідність, що діє Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 року або Африканську Комісію з прав людини та народів, яка функціонує в рамках Африканської Хартії прав людини та народів від 21 жовтня 1986 року [2, с. 475].

Найбільш впливовою організацією на цьому поприщі, яка здатна проводити такий контроль, виступає Комітет ООН проти катувань та Європейський Комітет із запобігання катуванням та поганому поводженню. Відомо, що Європейський комітет із питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню створено відповідно до Європейської конвенції про запобігання катуванням. Ці організації здійснюють відвідування місць, де утримуються засуджені особи, досліджують умови тримання, вивчають факти, які можуть свідчити про застосування тортур до осіб, та інформують широку громадськість і органи держави про стан дотримання прав людини, а також про виявлені факти катувань.

Крім вищезгаданих етапів міжнародного контролю, існують чотири його форми контролю за діяльністю кримінально-виконавчою системою.

Перша полягає в аналізі міжнародними організаціями з прав людини і комітетами ООН державних доповідей щодо дотримання прав людини та перевірки реагування держави на виявлені порушення. Друга – в оприлюдненні іншими державами відомостей щодо порушень прав засуджених. Третя форма заключається у відправці індивідуальних скарг особами чиї права порушені. Та

четверта форма полягає у відвідуванні членами Європейського комітету з попередження місць позбавлення волі держави-члена Ради Європи.

Відповідно до Процедури 5 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими держави мають інформувати Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй один раз на п'ять років у формі відповідей на питання анкети, яку направлятиме до них Генеральний секретар щодо реалізації заходів і досягнутого результату в прогресі застосування Мінімальних стандартних правил, а також про наявні фактори і труднощі, що впливають на їх застосування. Така анкета має бути підготовлена відповідно до особливої схеми, бути вибірковою і обмежуватись спеціально дібраними питаннями.

Комітет шляхом здійснення інспекцій перевіряє поводження із засудженими особами з метою посилення їх захисту від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання. Держави-учасниці дозволяють інспектувати будь-яке місце, яке знаходиться під їх юрисдикцією і в якому утримуються засуджені особи [8, с. 135].

Серед міжнародних судових контрольних органів також можна виділити два основні види. До першого різновиду відносять міжнародні судові органи, діяльність яких непрямою чином стосується питань міжнародного захисту прав людини. До таких міжнародних судових інституцій можна віднести, наприклад, Міжнародний Суд ООН, який створений та діє на підставі Статуту, що є складовою частиною Статуту ООН від 26 червня 1946 року, або Суд Європейських Співтовариств, який створений на підставі Договору про Європейське Співтовариство вугілля і сталі, що набрав чинності 1 січня 1952 року. До другого різновиду слід віднести міжнародні судові контрольні органи, які створені в рамках міжнародних договорів щодо захисту прав людини, а отже діяльність яких безпосередньо пов'язана із питаннями міжнародного захисту прав людини. До таких міжнародних судових інституцій можна віднести Міжамериканський Суд із прав людини, який створений у рамках Міжамериканської Конвенції з прав людини, що набрала чинності 18 липня 1978 року. І хоча рішення Міжамериканського Суду про порушення прав, гарантованих Міжамериканською Конвенцією, є юридично обов'язковими для держави-відповідача, право на звернення до цього міжнародного суду мають виключно держави-учасниці Міжамериканської Конвенції та Міжамериканська Комісія з прав людини. Подібно до класичних міжнародних контрольних органів, право на звернення до Міжамериканського Суду зумовлюється також необхідністю висловлення на це згоди держави-відповідача [9, с. 87].

Також міжнародний контроль може здійснюватись шляхом розгляду і вирішення скарг засуджених та порушення їх прав уповноваженими міжнародними інституціями, зокрема Європейським судом з прав людини. [10, с. 29].

Норми чинного Кримінально-виконавчого кодексу України закріплюють право засуджених на звернення зі скаргами до Європейського суду з прав людини, а також до інших органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій. Рішення Європейського суду з прав людини за результатами розгляду таких скарг є обов'язками для України.

Діяльність цих органів демонструє певну ефективність, оскільки виявлені порушення та застосування катувань вдається до їх зупинення. Міжнародний контроль і застосування національних превентивних механізмів є необхідним у сфері виконання кримінальних покарань і забезпечення прав осіб, які тримаються в місцях обмеження та позбавлення волі засуджених.

У нашій країні за останні 3 роки відбуваються кардинальні зміни в законодавстві, все ж гарантій щодо їх виконання та дотримання немає. Адже в більшості установ виконання покарання закладені старі методи впливу на перевиховання засуджених осіб.

У 2013 році з метою нагляду щодо дотримання Державною пенітенціарною службою України умов виконання покарань та забезпечення правового статусу засуджених осіб здійснив візит Європейський Комітет із питань запобігання катуванням, нелюдському та іншому жорстокому чи такому, що принижує людську гідність.

Комітет висловив критичні зауваження, в першу чергу на відношення персоналу кримінально-виконавчих установ до засуджених осіб. Він підтвердив те, що вже не один рік стверджували правозахисні організації та преса: катування осіб, що відбувають покарання є звичайною практикою.

До Делегації надійшла численна кількість звернень і скарг, на підставі яких були зібрані докази, що оперативний персонал у більшості установ використовували групу ув'язнених для фізичного насильства над іншими ув'язненими для встановлення атмосфери страху і залякування. У деяких випадках погане поведіння можна ототожнювати з катуванням, адже засуджених жорстоко били, позбавляли сну на декілька днів. Метою цього поведіння, за висновками делегації, напевно, була не тільки підтримка суворого порядку і дисципліни, але й отримання від ув'язнених зізнань (додаткових) щодо злочинів, у скоєнні яких вони були підозрювані перед ув'язненням.

Також однією з головних проблем, яку декілька років пенітенціарна система не могла владнати, є недотримання стандартів жилої площі на засуджену

особу. У відповідності до спостережень Комітету в деяких установах показник досягав всього 1,5 м² жилої площі на одну особу, що не відповідало стандартам Ради Європи, в яких площа на одну особу становить щонайменше 4 м². Було висловлене занепокоєння про надмірне використання відеокamer у в'язницях, про що неодноразово наголошував Комітет [11].

Комітет розумів, що встановлення камер відеоспостережень у загальних зонах безпеки може бути важливим інструментом для забезпечення безпеки. Однак це є значним втручанням у приватне життя ув'язнених, коли такі камери встановлені в їх власних камерах. Низка зауважень стосується недостатнього ресурсного забезпечення медичної допомоги в установах, у тому числі особлива увага приділена питанню недостатньої комплектації медичними кадрами медичних частин установ, недостатності медичних препаратів, що й на сьогодні день лишається однією з головних проблем. Комітет надав рекомендації щодо фіксації тілесних ушкоджень засуджених осіб, і вони майже дослівно відповідають Загальним стандартам: «У разі виявлення в засудженого фізичних ушкоджень складається медичний рапорт. Додатково до медичного рапорту складається карта тілесних ушкоджень, в якій позначається розташування тілесних ушкоджень, а також здійснюється фотографування ушкоджень. Знімки та карта тілесних ушкоджень додаються до рапорту. Після складання рапорту його копії та копії додатків обов'язково направляються до відповідних органів прокуратури та територіальних органів управління ДПтС незалежно від бажання засудженого чи адміністрації установи виконання покарань протягом трьох діб. Також Комітет рекомендував переглянути питання щодо надання особам, які перебувають у попередньому ув'язненні, побачень і можливостей листування.

На нашу думку, під час здійснення міжнародного контролю недоліків чимало, однак нещодавно наша держава зробила смілий крок щодо повної зміни законодавства та його врегулювання до європейських норм. Інше питання – розроблення механізмів для його швидкого втілення та виконання. Необхідно забезпечити їх створення шляхом встановлення можливості обов'язкового та безперешкодного відвідування службовими особами органів міжнародного контролю та національних превентивних механізмів кримінально-виконавчих установ, а також наявності дійсної відповідальності за невиконання законних вимог таких органів контролю. Ми вважаємо за необхідність регулярно застосувати міжнародний контроль.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 арк.
2. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів [текст] : монографія / В.Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 512 – Бібліогр. 475–482 арк.
3. Сень Н.М. Загальнотеоретичні та конституційні засади імплементації міжнародно-правових норм у законодавство України / Н.М. Сень // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали III регіональної наукової конференції (лютий 1997). – Львів, 1997. – 52–57 арк.

4. Жевлаков Э.Н. О состоянии законности в учреждениях уголовно-исполнительной системы / Э.Н. Жевлаков // Уголовное право. – 2005. – № 2. – С. 94–96.
5. Каркач П.М., Курочка М.Й. Прокурорський нагляд за додержанням законів при виконанні кримінальних покарань / За ред. чл.-кор. АПРН України, проф. Е.О. Дідодренка. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. – 248 арк.
6. Кіршенблат С. Тлумачення прав ув'язнених осіб у міжнародно– правових джерелах : Збірник наукових статей / За заг. ред. О. Доброжинського, С. Сворака. – Чернівці, 2006.
7. Мушак Н.Б. Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях : дис.. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Н.Б. Мушак ; Київ. ун-т права НАН України. – Київ, 2011. – 235 арк.
8. Міжнародне співробітництво в боротьбі з кримінальною злочинністю / Бородін С.В., Ляхов Є.Г. – М., 1983. – 118–144 арк.
9. Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю.С. «Конгреси ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками». – К., 1998.
10. Оробинський А.Ю. Критерии приемлемости индивидуальной жалобі Европейским судом по правам человека / А.Ю. Оробинський // Право и государство. – 2008. – № 8. – 29–31 арк.
11. Довідка про результати роботи щодо виконання зауважень і пропозицій (у межах компетенції Держдепартаменту), викладених у попередній Доповіді Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, за наслідками інспекційного візиту до України у період з 9 по 21 вересня 2009 року.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Громовий О. О.

СИСТЕМА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ЗА НОРМАМИ УЛОЖЕННЯ ПРО ПОКАРАННЯ КРИМІНАЛЬНІ ТА ВИПРАВНІ 1845 Р..... 3

Івашенко В. А.

ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ОХОРОНИ ПРАВА
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ В 1991–1993 рр..... 9

Мочерад А. М.

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 13

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Берназюк І. М.

ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ПРОГРАМИ ЯК СТРАТЕГІЧНІ АКТИ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ..... 17

Козинець І. Г., Козинець О. Г.

ПРАВА БІЖЕНЦІВ В КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ..... 21

Ленгер Я. І.

ВНУТРІШНІ ПРИЧИНИ ТА ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ
ВИНИКНЕННЯ ПРАВОВИХ КОЛІЗІЙ У МУНІЦИПАЛЬНОМУ ПРАВІ..... 25

Москаленко В. С.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ..... 28

Філіпська Н. О.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СТАТТІ 23 КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ІНВАЛІДІВ ОСОБАМИ
З ВАДАМИ ПСИХО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ..... 32

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Діденко Л. В.

ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН..... 36

Маруніч Г. І.

ВІДКЛАДЕННЯ РОЗГЛЯДУ СПРАВИ СУДОМ У КОНТЕКСТІ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ
ЗАТЯГУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ..... 40

Ярошевська Т. В.

ШЛЯХИ НАБЛИЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАВ
НА ПРОМИСЛОВІ ЗРАЗКИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ТА УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ
МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ..... 46

ТРУДОВЕ ПРАВО

Ділігул А. С.

ПОНЯТТЯ АТЕСТАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ..... 50

Танасевич О. В.

МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РОБОТОДАВЦЯ ЯК САМОСТІЙНИЙ ІНСТИТУТ ТРУДОВОГО ПРАВА..... 55

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Антонова Т. Л.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ..... 60

Белей Є. Н.

ПУБЛІЧНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ..... 65

Голоднова Т. С.

КОМПЕТЕНЦІЯ СУБ'ЄКТІВ КОНТРОЛЮ ЗА ЗАКОННІСТЮ
УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ..... 68

Паніотов Є. К.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО БЮРО ІНТЕРПОЛУ УКРАЇНИ..... 73

Резнік О. М. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ.....	77
Туркова О. К. РЕЄСТР ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ УПОРЯДКУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ.....	80
Чабаненко М. М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	84
Шевчук О. М. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАРКОКОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	89

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Бойченко В. П. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ.....	93
Денисюк П. Д. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ АРЕШТУ МАЙНА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	97
Дмитришина Т. І. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ: ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	101
Іскендеров Ф. Ш. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ДОКТРИНІ ДЕЯКИХ КРАЇН ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ.....	105
Козицька О. Г. ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	109
Можайкіна О. С., Бондаренко А. Р. ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ РИЗИКОВАНОЇ (ДЕВІАНТНОЇ) ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКІВ.....	113
Ніколаєнко Т. Б. ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ЗВАННЯ ЯК ВИДУ ПОКАРАННЯ	116
Ніколенко Р. О. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАДАННЯМ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ.....	121
Олійников Г. В. ПСИХОГЕНІЇ ТА ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА ОСІБ ІЗ ПОСТТРАВМАТИЧНИМИ СТРЕСОВИМИ РОЗЛАДАМИ, ПОСТРАЖДАЛИХ У РЕЗУЛЬТАТІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	124
Сачко О. В. ПРОБЛЕМИ ДІЄВОСТІ ІНСТИТУТУ ЗАХИСТУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	130
Серебрянський П. В. КЛАСИФІКАЦІЯ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ З УРАХУВАННЯМ ЇХ РОЛІ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ.....	133

СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Драган О. В. СПЛАТА СУДОВОГО ЗБОРУ ПРИ ОСКАРЖЕННІ ПРОКУРОРАМИ ДО СУДУ ДІЙ ДЕРЖАВНИХ ВИКОНАВЦІВ.....	137
Дрогомирецька Л. С. ЗБОРИ ПРОКУРОРІВ ЯК ОДНА З ФОРМ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	141
Паришкура В. В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ У ПОРТУГАЛІЇ.....	146
Чекмарьова Л. Ю. ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА: ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ.....	150

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Ковальов А. В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ ТА СВОБОД ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС.....	154

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Hromovyi O. O.

THE SYSTEM OF CRIMES AGAINST MORALITY IN THE UKRAINIAN LANDS ACCORDING TO THE NORMS OF THE CODE OF CRIMINAL AND CORRECTIONAL PENALTIES OF 1845..... 3

Ivashchenko V. A.

CREATING THE LEGAL FRAMEWORK OF INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION UKRAINE IN 1991–1993..... 9

Mocherad A. M.

THE ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO UNDERSTANDING OF THE NATURE OF THE INTERPRETATION ACTIVITIES.....13

COMMERCIAL LAW

Bernaziuk I. M.

STATE SPECIFIC PROGRAMS AS STRATEGIC ACTS OF THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE.....17

Kozynets I. H., Kozynets O. H.

THE RIGHTS OF REFUGEES IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS IN THE MODERN WORLD.....21

Lenher Ya. I.

INNER CAUSE AND EXTERNAL FACTORS OF CONFLICTS OF LAW IN MUNICIPAL LAW..... 25

Moskalenko V. S.

A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE UKRAINIAN LEGISLATION IN ANTI-HUMAN-TRAFFICKING.....28

Filipska N. O.

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF ARTICLE 23 OF THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES PEOPLE WITH DISABILITIES PSYCHO-INTELLECTUAL NATURE.....32

CIVIL LAW AND PROCEDURE

Didenko L. V.

THE OBJECT OF CIVIL PROCEDURAL LEGAL RELATIONSHIPS.....36

Marunych H. I.

THE POSTPONEMENT OF JUDICIAL CONSIDERATION IN THE TERMS OF UNDUE DELAY OF CIVIL PROCEDURE 40

Yaroshevska T. V.

WAYS OF IMPROVEMENT OF THE LEGISLATION OF UKRAINE IN THE SPHERE OF PROTECTION OF THE RIGHTS TO INDUSTRIAL DESIGNS UP TO EUROPEAN STANDARDS AND THE ASSOCIATION AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION..... 46

LABOR LAW

Dilihul A. S.

CONCEPT OF EMPLOYEES CERTIFICATION..... 50

Tanasevych O. V.

MATERIAL LIABILITY OF THE EMPLOYER AS AN INDEPENDENT INSTITUTE OF LABOR LAW.....55

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Antonova T. L.

GOVERNMENT POLICY IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT..... 60

Belei Ye. N.

PUBLIC SUCCESSION OF STATE AUTHORITIES..... 65

Holodnova T. S.

THE COMPETENCE OF THE SUBJECT CONTROL FOR LEGALITY OF PROPERTY MANAGEMENT OF THE SOLDIERY FORMING TO UKRAINE.....68

Paniotov Ye. K.

CONTEMPORARY PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE LEGAL STATUS OF UKRAINIAN INTERPOL NATIONAL CENTRAL BUREAU.....73

Rieznik O. M. THE EVALUATION CRITERIA OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN THE FIELD OF FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY.....	77
Turkova O. K. THE REGISTER AS AN EFFECTIVE TOOL OF STREAMLINING OF ADMINISTRATIVE SERVICES.....	80
Chabanenko M. M. LEGAL AND ADMINISTRATIVE FRAMEWORK GOVERNING AGRICULTURAL RELATIONS IN UKRAINE.....	84
Shevchuk O. M. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION DRUG CONTROL IN UKRAINE AND WAYS OF THEIR SOLUTION ...	89

CRIMINAL LAW AND PROCEDURE

Boichenko V. P. ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF CRIMES AGAINST MORALITY: CONCEPTUAL BACKGROUND.....	93
Denysiuk P. D. SOME ISSUES SEIZURE OF CRIMINAL PROCEDURAL LAW UKRAINE.....	97
Dmytryshyna T. I. ASSIGNMENT OF PUNISHMENT TO MINORS: ISSUES OF IMPROVING CRIMINAL LEGISLATION.....	101
Iskenderov F. Sh. THE THEORETICAL BASIS OF INDIVIDUALIZATION OF PUNISHMENT IN LEGISLATION AND DOCTRINE OF CERTAIN BLACK SEA BASIN COUNTRIES.....	105
Kozytska O. H. USE OF POSSIBILITIES OF SOCIAL NETWORKS TO INVESTIGATE CRIMES.....	109
Mozhaikina O. S., Bondarenko A. R. WAYS OF OVERCOMING RISKY (DEVIANT) BEHAVIOR IN ADOLESCENTS.....	113
Nikolaenko T. B. SOME ISSUES ON THE STANDARD REGULATION OF THE MILITARY RANK DEPRIVATION AS A KIND OF PUNISHMENT.....	116
Nikolenko R. O. PENAL POLICY OF PROFESSIONAL ACTIVITY ASSOCIATED WITH THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES MAINTENANCE.....	121
Oliinykov H. V. PROBLEMATIC ISSUES OF PSYCHOLOGICAL CAUSES OF DISEASES AND ILLEGAL BEHAVIOR OF PERSONS, WHICH WAS AFFECTED BY THE ANTI-TERRORIST OPERATION, WITH POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER (PTSD).....	124
Sachko O. V. THE PROBLEM OF THE EFFICIENCY OF THE INSTITUTE FOR DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	130
Serebrianskyi P. V. THE CLASSIFICATION OF PERSONS PARTICIPATING IN CRIMINAL PROCEEDINGS, TAKING INTO ACCOUNT THEIR ROLE IN THE SECURITY SYSTEM.....	133

JUDICIAL SYSTEM, PROCURACY AND ADVOCACY

Drahan O. V. PAYMENT OF COURT FEES BY THE PROSECUTION FOR APPEALING THE ACTIONS OF STATE ENFORCEMENT OFFICERS.....	137
Drohomyretska L. S. THE MEETING OF PROSECUTORS AS ONE OF THE FORMS THE PROSECUTOR'S SELF-GOVERNMENT.....	141
Paryshkura V. V. LEGAL REGULATION OF JUDGES' LEGAL LIABILITY IN PORTUGAL.....	146
Chekmarova L. Yu. THE PROFESSIONAL RESPONSIBILITY OF ADVOCATE: THE CONCEPT AND THE BASIC SIGNS.....	150

INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN UNION LAW

Kovalov A. V. IMPLEMENTATION ISSUES INTERNATIONAL SUPERVISION AND ENFORCEMENT OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CONVICTS IN UKRAINE AND EU COUNTRIES.....	154

НОТАТКИ

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 2

Том 2

Коректура – Н.В. Богданова, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – Н.С. Кузнєцова

Формат 60х84/8.

Обл.-вид. арк. 19,77, ум.-друк. арк. 19,07.

Папір офсетний. Цифровий друк.

Наклад 300 примірників. Замовлення № 1251

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.

Телефон +38 (0552) 39-95-80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4392 від 20.08.2012 р.